

HORVÁTH
BOLDIZSÁR

Emléktöredékek
köz- és
magánéletemből

Sajtó alá rendezte
CIEGER ANDRÁS
MATOLCSI RÉKA

GONDOLAT

Jogtörténeti
Értekezések 52.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 52.

Sorozatszerkesztő
MEZEY BARNA

HORVÁTH BOLDIZSÁR

Emléktörédek
köz- és magánéletéből

Sajtó alá rendezte
CIEGER ANDRÁS – MATOLCSI RÉKA

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 52.

A kötet az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat tagjaként
az ELTE Magyar Állam- és Jogi történeti Tanszékén működő
MTA–ELTE Jogi történeti Kutatócsoport programja keretében jelenik meg.
mtajogtortenet.elte.hu

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

A kötetet lektorálta
Tilcsik György

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes, írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Cieger András, Matolcsi Réka, 2021

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István
Borítót tervezte Pintér László
Tördelő Jeszenszky Katalin

ISBN 978-963-556-194-0
ISSN 1218-3814

TARTALOM

Előszó	7
Emléktöredékek köz- és magánéletemből (1897–1898)	11
Bujdoklásom	13
Haditörvényszék előtt	34
Amice spectabilis	41
A delegációk genezise	46
Quid tunc?	57
Kapitulációm	64
Sajtószabadság	69
Két aulikus	73
Demokrata körök	82
Fogságom Andrássynál	87
A pápa csalhatatlansága	94
Függelék	99
Horváth Boldizsár ifjúkori naplója (1846–1847)	101
Szemelvények Horváth Gizella naplójából (1867–1872)	114
Horváth Boldizsár végrendelete (1895)	120
Névmutató	131
Jogtörténeti Értekezések	135

ELŐSZÓ

Ezzel a kötettel, melyet az olvasó a kezében tart, Horváth Boldizsárnak (1822–1898), Magyarország kiegyezést követő első igazságügyi miniszterének a végakarátát teljesítjük születésének 200. évfordulója tiszteletére. Végrendeleteiben ugyanis rendre megemlítette, hogy ha egészsége engedi, szeretné összeállítani és megjelentetni visszaemlékezését. A *Fővárosi Lapok* már tíz évvel Horváth halála előtt bizakodva arról tudósított, hogy „a kiváló államférfi nagyban dolgozik művei: szónoklatai s emlékiratai rendezésén. Dacára gyengélkedésének (már hónapok óta nem jelenhet meg a képviselőházban) s dacára gyöngye szemeinek, egyre gyűjti múltja nagy emlékeit, úgyhogy már október hónapban műveinek első kötete teljesen rendezve sajtó alá jöhet. Januárban már minden valószínűség szerint megjelenhet az első kötet a könyvpiacon s utána csakhamar a másik kötet is.”¹ Beszédei és emlékiratai azonban évek múltán sem láttak napvilágot. Az azonban tudható, hogy Horváth az eltelt évek alatt – betegségei ellenére – is dolgozott a kéziraton, mert Szinnyei József a *Magyar írók élete és munkái* című nagyszabású műve 1896-ban megjelent negyedik kötetében már arról ír, hogy a politikus „fogyatékos látóerejét nagyszerű emlékező tehetsége jó részben pótolja s amit felolvasó titkárától hall, azonnal felfogja és soha el nem felejt, most a reá nézve lehetetlen írást diktálással pótolja s emlékezéseit tollba mondva, érdekes emlékiratait főleg minisztersége idejéből előkészíti”.² Úgy tűnik azonban, hogy Horváth minden erőfeszítése dacára sem készült el a munkával, a kézirat befejezetlen maradt,

¹ Horvát Boldizsár emlékiratai. *Fővárosi Lapok*, 1888. (május 3.) 123. sz. 905. p.

² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 4. köt. Budapest, 1896, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1146–1151. hasáb

így – néhány rövidebb részlettől eltekintve – a szöveg mindeddig nem jelent meg nyomtatásban.

A most közreadott kézirat – lányának naplójával együtt – 1967-ben került az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményébe. A család egyéb iratai (például Horváth Boldizsár ifjúkori naplójegyzetei és kisebb terjedelmű levelezése) pedig az Országos Levéltárban találhatóak. A két irategyüttes korábban egészen bizonyosan egy egységet képezett (a szétválasztás okát nem ismerjük), amit többek között az is bizonyít, hogy a Horváth bevételeit és kiadásait az 1860-as, 1870-es években aprólékosan rögzítő füzetek mindkét őrzési helyen megtalálhatóak, de váltakozó esztendőkből. Tudomásunk szerint ez idáig ezt a figyelemre méltó irathagyatéket a kutatók érdemben nem vizsgálták.

Jelen szövegközlés központi részét az a visszaemlékezés teszi ki, amely Horváth közéleti tevékenységét tekinti át, bizonyos politikatörténeti csomópontok mentén: a szabadságharc utáni bujdosásától miniszteri munkásságáig. Az emlékirat meghatározó témája a polgári jogállam kiépítésének nehézségei: például a sajtószabadság, a vallásszabadság és az alkotmányos rend védelme a kiegyezés körüli években. Erről a kulcsfontosságú időszakról részletes áttekintést nem szükséges adnunk, mert kötetünkkel párhuzamosan jelenik meg Mezey Barna életrajza a jogász politikusról. Csupán azt említjük meg, hogy Horváth emlékiratában időnként hangot ad csalódásának is politikustársaival és az 1867-es rendszer működésével kapcsolatban: harminc évvel a rendszer-váltás után is kevesli a reformok mélységét, szóvá teszi kollégái gyarlását, maradiságát, és aggódva mond véleményt a századforduló válságáról.

A kézirat ugyan nem foglalkozik miniszteri távozásával, de lánya naplója érzékletesen beszámol erről a mozzanatról is. A korabeli közéletéről és a kiegyezéssel hatalomra került politikai vezetőréteg teljesítményéről még évekkel később is keserűen írt barátjának. Hagyatékában fennmaradt levelét érdemes hosszabban idéznünk: „Hova tűntek álmaim, reményeim? Hol van lelkesedésem s munkaerő, amely csak egy akadályt ismert: a lehetetlenséget? Mindezt a haza tette tönkre. De mégsem. Ne zavarjuk össze e szegény, szerencsétlen hazát ama törpe nemzedékkel, amely azt a jelenben bitorolja. Éljen a haza! Lesz-e még szereplésem: azt nem tudom. Ha a megtámadásokból vonhatók következtetést, amelyek ellenemben ismét napirendre kerültek: akkor hinnem kell, hogy eszmém mégsem enyésztek el annyira, hogy ne félnének azoktól ellenfeleink. Ha látnám, hogy ez eszméknek még lehet jövőt teremteni, kész leszek egy új martyrságot szenvedni, különben Sisiphus-munkára már nem vállalkozom, hanem kérni foglak benneteket – mihelyt férjhez adhatom leányaimat –, hogy adjatok egy kis cellát, ahol végnapjaimat csendes

tanulmányozásnak s emlékirataim összeállításának szentelhessem.”³ Élete végén megfogalmazott végrendeletében pedig a közélet általános hanyatlásáról ír.

Mint ismeretes, Horváth nem vonult vissza teljesen a közélettől, hiszen egészen 1892-ig a magyar törvényhozás tagja maradt, igaz, az utolsó években már mint pártunkívüli képviselő vett részt az üléseken, és többször bírálta a Tisza Kálmán vezette kormányt. Szinnyei korábban idézett életrajzi szócikke a következőt emeli ki politikusi magatartásával kapcsolatban: „Ő volt az egyetlen minisztere a magyar alkotmányos életnek, ki megelégedvén hű szolgálatai általában elismert nimbuszával, sem titkos tanácsosi excellenciás címet, sem rendjeleket vagy főrendiházi tagságot nem visel, nem kért soha s megkínálva sem fogadott el, mindenkor megőrizve tiszta demokrata jellemét.” Horváth következetesen képviselte polgári liberális elveit és büszkén vállalta imént említett demokrata különállását (e tekintetben Deák Ferencsel állítható párhuzamba). Mindezek ismeretében érthetővé válik, hogy miért okozott akkora meglepetést és némi bosszúságot Horváth számára, hogy édesapja halálakor előkerült a család állítólagos nemesi oklevele. Mint azt lánya elbeszéléséből tudjuk, minisztertársai több alkalommal is élcelődtek feltételezett kiváltságos származásán. Gyanítható, hogy ugyancsak polgári-demokrata mentalitásával állhat összefüggésben, hogy miniszteri működése során 'h' betű nélkül írta saját nevét, megfosztva azt patinájától. A hivatalos iratok (például az anyakönyvek, gyászjelentések, végrendeletek) zöme azonban dacolt a demokrata törekvésekkel, és megmaradt a régi névalaknál, ezért mi is így döntöttünk jelen forrásközlésnél.

A visszaemlékezés címével ellentétben viszonylag keveset árul el Horváth magánéletéről. Éppen ezért a forrásközlést kiegészítettük olyan dokumentumokkal, amelyek betekintést engednek a közéleti szereplő személyes gondolataiba, és láttatni engedik érzéseit: borúlátásra hajlamos érzékeny lelki világát. A szerelemre lobbanó ifjú feljegyzései és a halálra készülő idős ember gondosan megszerkesztett, emléktárgyakra is kiterjedő végrendelete mellett helyet kapott a kötetben egy válogatás lányának, Horváth Gizellának a naplójából is. Az apjához érezhetően erősen ragaszkodó Gizella 14 és 19 éves kora, azaz 1867 és 1872 között vezette naplóját, legalábbis ezt az időszakot öleli fel az a nyolc különböző nagyságú füzet, amely megőrződött az utókor számára. Olyan szemelvényeket igyekeztünk kiválasztani, amelyek Horváth Boldizsárral és a család életével foglalkoznak.

A mintegy öt évtizedet felölelő és különböző kezektől származó szövegeket nem betűhív, hanem a könnyebb olvashatóság érdekében a mai helyesírási

³ Horváth Boldizsár Laky Demeterhez, Budapest, 1874. január 25. MNL OL P 1616. II sorozat, 1. tétel.

gyakorlathoz közelítő formában adjuk közre, ezért például a cz-t c-re javítottuk, a központosásnál és a mondatvégi írásjeleknél, a szavak egybe- vagy különírásánál, a hosszú vagy rövid ékezetek, valamint a szókezdő nagy vagy kisbetűk megválasztásánál döntően a mai szabályokat alkalmaztuk. Ugyanakkor a korszakra jellemző latinos szóalakokat és a régies, ám nem értelemzavaró kifejezéseket megtartottuk, a szükséges kiegészítéseket pedig szögletes zárójelbe tettük.

Végül felsoroljuk a közölt források legfontosabb adatait:

1. *Emléktöredékek köz- és magánéletemből*. Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.) Fond 94. A visszaemlékezésekből részleteket közölt Kónyi Manó a *Deák Ferenc beszédei* című munkájának 1898-ban megjelent V. (Demokrata-körök) és VI. kötetében (Horváth levele Kovács Zsigmond püspökhöz). A *Budapesti Hírlap* 1923. december 25-i száma pedig a Kapituláció című fejezetet közölte, Horváth halálának 25. évfordulója alkalmából.

2. *Horváth Boldizsár naplója*. Lelőhely: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 1616 II. sorozat. Egy rövid bejegyzés kivételével az egész szöveg megjelent folytatásokban a *Vasárnapi Újság* 1900. 5–7. számában.

3. *Horváth Gizella naplója*. Lelőhely: OSZK Kt. Fond 94. 8 füzet, de a füzetek számozása arra utal, hogy eredetileg legalább tíz részből álltak a feljegyzések.

4. *Horváth Boldizsár végrendelete*. Lelőhely: Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII.9.d. V.1 121/1898. A végrendeletet először Tilcsik György tette közzé „Vagyonom, amelyről itt rendelkezem, önmagam szerzeménye” című tanulmányában. (Megjelent: *Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Szerk. Horváth J. András, Budapest–Salgótarján, 2008, Nógrád Megyei Levéltár, 465–490. p.)

Szeretnénk megköszönni Mezey Barnának és Tilcsik Györgynek a kötet megjelenéséhez nyújtott segítségét. Kutatásainkat az NKFI Alap K 131564 számú projektjének támogatásával végeztük.

Cieger András – Matolcsi Réka

**EMLÉKTÖREDÉKEK
KÖZ- ÉS MAGÁNÉLETEMBŐL
(1897–1898)**

BUJDOKLÁSOM

Bugyi, Szeged

Június hó vége felé (1849) tértem vissza Balatonfüredről a fővárosba, hogy helyemet mint képviselő a július 2-ára egybehívott országgyűlésen ismét elfoglalhassam. Ekkor talákoztam földimmel, Szabó Imrével⁴ éppen azon pillanatban, amikor kocsijából a Váci utcának egyik háza előtt kiszállott. Amint megpillantott, hozzám sietett e szavakkal: „Csak néhány percig van e házban dolgom, foglalj helyet addig kocsimban, beszédem van veled.” Csakhamar visszatért, hogy ismét más ház előtt állapodjék meg. Így tartott ez több órán át, miközben tíznél több látogatást is tett, de mindenütt hamar végzett.

Ezen intermezzók⁵ alatt beszéltek meg az ő családi ügyeit, azután pedig az ország helyzetére tértünk át. „Ne kérdezz tőlem részleteket – mondá –, azokat már csak idő hiánya miatt sem közölhetném veled, csak annyit mondhatok,

---

⁴ Horváth Boldizsár saját jegyzete: „Szabó Imre korábban az osztrák hadseregben szolgált, 1848-ban átlépett a magyar hadseregbe s itt ezredesi rangra emelkedett. Bizalmas embere volt Görgeinek s ennek mint akkori hadügyminiszternek államtitkára, akinek távollétében ő vezette a magyar hadügyminisztérium ügyeit. Bátyja, Szabó Miklós a Vas megyei liberális pártnak egyik lángelkű vezértagja, mint Vas megyének követe az 1847–8. évi pozsonyi országgyűlés alatt hunyt el, még mielőtt eszméi diadalát megülhette volna; öccse, Szabó István pedig a temesvári ostromművek vezetésénél tüntette ki magát. Nagybátyjuk Bőle András, egykori szombathelyi püspök volt. Öreganyjuk, Bőle Judit az 50-es évek második felében halt el Szombathelyen. Az érintkezést, amely a szabadságharc leverése után a külföldre menekült rokonokkal is szigorúan tiltva volt, az öreganya és Londonban élő Imre és István unokái között egy londoni kereskedőcég segélyével családi ügyekben én közvetítettem.” – Szabó Imre (1820–1865) 1848–49-es honvéd ezredes, diplomata, majd 1849 júniusától hadügyi államtitkár. A világsi fegyverletétel után először Párizsba menekült, később Londonban telepedett le. 1851-ben a távollétében halálra ítélte a császári haditörvényszék. 1859-től 1862-ig a genovai Magyar Nemzeti Igazgatóság katonai irodáját vezette. Testvére Szabó József Miklós (1816–1848) és Szabó István (1825–?). Bőle András (1762–1843) 1824-től haláláig állt a szombathelyi egyházmegye élén; húga Bőle Judit (1766?–1863).

⁵ intermezzo – közjáték (ol.)

hogy le kell mondanunk minden reményről, a haza ügye ezúttal menthetetlenül elveszett.”

Noha már ekkor a kormány maga sem csinált titkot a muszkabetörésből s az is tudomásomra jutott, hogy a kormány a fővárosból Szegedre készül áttenni székhelyét, ami nagyon lehangolta reményeimet; mindamelllett megdöbbsentem e lesújtó nyilatkozattól.

Komoly férfiúval, jó baráttal volt dolgom. Sem jelleménél fogva szavai őszinteségében, sem pedig hivatalos állásánál fogva ítéletének alaposságában nem kételkedhettem. Aki – mint ő – a kulisszák titkaiba be volt avatva, aki tudta az ország kormánya és Görgei⁶ között fennforgó végzetes viszályt – amiből csak kétes hírek szivárogtak ki a közönség közé –, az csakugyan nem lehetett más véleményben.

Szabó Imre – látva rajtam szavainak leverő hatását – barátságos hangon így folytatá: „Bocsásd meg e nyíltságomat, de tartoztam neked ezzel, valamint tartozom avval is, hogy segélyt nyújtsak, ha követve tanácsomat és nem bízva az osztrákok nagylelkűségében, menekülni akarsz. E célra két útlevelet bocsátok rendelkezésedre, az egyik Törökországba fog szólni, a másik pedig Német-, Francia- és Angolországba. Holnap mindkettő lakásodon lesz, csak azt kell tudnom, hogy minő álnevet akarsz felvenni.” Rövid gondolkozás után abban állapodtunk meg, hogy – tekintettel valódi nevem kezdőbetűire – az útlevelekben mint Huber Benedek kereskedő fogok szerepelni. Fájdalmas, de szívélyes öleléssel vettünk egymástól búcsút. Másnap a két útlevél csakugyan kezemben volt.

Természetes, hogy e közlést szigorú titokban kellett tartanom. Habár az ellenség már közelgett a főváros felé, mégis a közhangulat még mindig olyan volt, hogy az emberek minden hírben, amely ügyünkre nézve nem volt kedvező, rémhírt láttak, amelyet az ellenség azért terjeszt, hogy elfojtsa a nemzeti lelkesedést. Mindenki bízott, vagy legalább úgy viselkedett, mintha föltétlenül bíznék fegyvereink legyőzhetetlenségében. Megszegve a titkot nem csak Szabó Imrét kompromittáltam volna súlyosan, hanem magamat is gyanúsításoknak és inzultusoknak tettem volna ki. Csak ama két társamra nézve kellett kivételt tennem, akikkel már akkor szoros szövetségben állottam. Ezeknek egyike Tar Muki,⁷ Sopron megyei képviselő, másika pedig Martini Frigyes,⁸ Sopron

⁶ Görgei Artúr (1818–1916) honvéd tábornok, több alkalommal a magyar hadsereg fővezére.

⁷ Tar János (Muki) (1815–1860), ügyvéd, Sopron vármegye aljegyzője, majd főjegyzője, az 1848–1849-es országgyűlésen a nagymartoni választókerületet képviselte.

⁸ Martiny Frigyes (1801–1885), Sopron városkapitánya, majd 1846 és 1848 között polgármestere, 1848–49-es országgyűlésen a város képviselője.

városának képviselője s korábban polgármestere volt. Szorosabb viszonyunknak alapját még Debrecenben az úgynevezett „hienckaszinóban”⁹ vetettük meg.

Mikor velük Pesten újra találkoztam, abban egyeztünk meg, hogy ezentúl sorsunkat közössé tesszük, hogy kölcsönös támogatásban fogjuk egymást részesíteni, hogy eljárásunkat közös egyetértéssel fogjuk megállapítani s hogy együtt maradunk, mindaddig, amíg vagy az események hatalma szét nem választ bennünket, vagy pedig a veszély elvonulása további szövetkezésünket fölöslegessé nem teszi. Közöltem tehát velök Szabó Imre baljóslatát. Habár ők is hajlandók voltak annak teljes hitelt adni, mégis haditanácsunkban – ha nem is ejtettük el végleg, de – egyelőre mellőztük a Törökországba való menekülés eszméjét, s abban állapodtunk meg, hogy a további eseményeket bevárjuk Bugyiban (Pest m.), amelyet tulajdonosa (ha jól emlékszem: br. Bánffy Miklós¹⁰) Tar Muki által volt szíves részünkre menhelyül felajánlani.

E tervünket nem forgatta fel a július 2-án megnyílt országgyűlésnek az a határozata, amely a kormány és a törvényhozás székhelyét Szegedre tette át, mert e határozat nem állapítván meg a napot, amelyen az országgyűlés üléseit Szegeden megkezdeni fogja, képviselői kötelességünkkel össze volt egyeztethető, hogy Bugyiba vonuljunk vissza mindaddig, amíg Szegedről további értesítést nem nyerünk. A gazdatisztekben, akik egyébiránt a tulajdonostól már utasítva voltak, derék és lelkes hazafiakat, mindenkifelett pedig szíves, előzékeny házigazdákat találtunk.

Nagy izgalmak közt töltöttünk Bugyiban mintegy két hetet, de Szegedről a legkisebb hír sem szivárgott el hozzánk; ellenben egy délután meghozták Pestről Haynaunak július 1-jén kelt kiáltványát,¹¹ amelyben elrendeli, hogy a debreceni képviselők rögtönbíróóság elé állíttassanak. Beláttuk, hogy ideiglenes menhelyünkön nincs tovább maradásunk.

⁹ Horváth Boldizsár saját jegyzete: „Tulajdonképpen ez nem volt kaszinó, hanem egészen magánjellegű társaskör. Simon Rudolf, Gencsy és Bánhidó képviselőtársaink közös lakásához egy kis terem is tartozott, amely alkalmas volt nagyobb társaságot befogadni. Nevezett képviselőink szíves meghívása folytán e terem szolgált mintegy 15-16 képviselőnek gyűlőhelyül. Itt töltöttük rendszeren az esti órákat játékasztalok mellett. Magától érthető, hogy eközben a nap eseményei is szóba kerültek. Mivel a látogatók legnagyobb része dunántúli képviselőköl állott, dévajságból e gyűlőhelyet hienckaszinónak nevezték el. A költőkirály, Vörösmarty Mihály is e körhöz tartozott s legfőbb élvezetét a sakkjátékban találta.” – hienc: eredetileg a Sopron és Vas megyében élő németekre használt kifejezés, később e megyékben élő és sajátos tájszóval beszélő magyarokat is illették ezzel a névvel. – Bánhidó Albert (1807–1890) a makói kerület képviselője, Gencsy József (1801–1866) a mezőcsáti kerület képviselője, Simon Rudolf (1807–1889) pedig a szekcsői kerület képviselője az 1848–49-es országgyűlésen.

¹⁰ Feltehetően Bánffy Miklós (1801–1894) gróf, Alsó-Fehér vármegye főispánja (1836–1848), királyi főpohárnok.

¹¹ Julius Jacob von Haynau (1786–1853) cs. kir. tábornagy 1849. július 1-jén kiadott kiáltványát lásd: *Az aradi vértanúk*. Szerk. Katona Tamás. 2. köt. Budapest, 1983, 7–9.

Másnap hajnalban már úton voltunk Szeged felé. Az osztrák hadsereg mindkét oszlopa – melyeknek egyike a soroksár–szabadkai, másika pedig a kecskeméti úton haladt Szeged felé – már ekkor túlszárnyalt bennünket; házigazdánk azonban gondoskodott arról, hogy fele úton váltott lovak várjanak bennünket, s megbízható kocsisokat adott rendelkezésünkre, akik szidták a németet, jól ismerték az utakat, s a pusztákon keresztül szerencsésen eljutottak velünk Szegedre anélkül, hogy csak egy szál némettel is találkoztunk volna.

Azon néhány nap alatt, amelyet Szegeden töltöttünk, szomorúan tapasztaltuk, hogy mind az országgyűlés, mind pedig a nép bizalma Kossuth¹² iránt alapjában megrendült. Tanúskodtak erről az országgyűlés július 21-én és 25-én tartott nyilvános és zárt ülései, amelyeken a ház tagjainak egy része a Kossuth által mellőzött Görgeire sürgette a fővezérséget átruháztatni, továbbá a „Szegedi Hirlap” akkori cikkei, amelyek Kossuth ellenében nyíltan Görgei mellett álltak sorompóba. Aggodalmunkat még inkább növelte az a körülmény, hogy – ami tovább már nem volt titkolható – a kormányzó és a ministerium¹³ között is a legnagyobb diszharmónia uralkodott.

Részt vettünk a ház július 28-án tartott utolsó ülésében is, amely Szemere¹⁴ indítványára kimondá a nemzetiségek egyenjogúságát, továbbá a zsidók emancipációját s azon elvet, hogy a zsidók és keresztények egymással házasságra kelhessenek.¹⁵ Ebben az ülésben kelt azon határozat is, hogy a kormány másuvá teszi át székhelyét (de hová, az nem lett kimondva), hogy a ház felfüggeszti üléseit, s hogy mielőtt a körülmények megengedik az országgyűlés működésének folytatását, erről a kormány felszólítására a korelnök értesítse a ház tagjait.

E nap reggelén nagy riadalmat okozott az újszegedi lőportár felrobbanása.¹⁶ Mivel már köztudomású volt, hogy az ellenség Félegyháza¹⁷ felől gyors léptekkel közeleg Szeged felé, első pillanatra mindenki azt hitte, hogy az ellenség meglepte s visszanyomta előőrseinket, s hogy már Szeged falai között foglal állást. Sokan árulásról is beszéltek. A keserűség és bosszú érzete már-már a legnagyobb veszéllyel fenyegetett bennünket, de egy rövid óra alatt sikerült

¹² Kossuth Lajos (1802–1894) 1849. április 14-től Magyarország kormányzó-elnöke volt.

¹³ ministerium – itt: kormány.

¹⁴ Szemere Bertalan (1812–1869), 1848 márciusa és októbere között belügyminiszter, majd 1849 májusától a világosi fegyverletételig Magyarország miniszterelnöke és a belügyi tárca irányítója.

¹⁵ A szegedi országgyűlés határozatai 1849. július 28-án: A nemzetiségekről (1849: VIII. tc.); A zsidókról (1849: IX. tc.). A törvények szövegét lásd: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp., 2003, 338–339.

¹⁶ Az esetről lásd Habermann Gusztáv: *Az újszegedi lőportárrobbanás, 1849*. Somogyi-könyvtári Műhely, 1980. A robbanásról Bíró Antal, Szabadka képviselője 1848/49-ben, is megemlékezett, lásd Bíró Antal: Életem lefolyásának rövid vázlatja. Közli Habermann Gusztáv. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 45. XII. évfolyam (1980), 119.

¹⁷ Kiskunfélegyháza

a valódi bajról, amelyet nem árulás, hanem vigyázatlanság idézett elő, a népet felvilágosítani, az izgalomba jött kedélyeket lecsillapítani, s az általános anarchiának elejét venni.

Arad, Nagyvárad, Kisjenő, Dévaványa

Mielőtt Szegedről távoztunk volna, felvettük utolsó képviselői levelünket, sőt nekem mint az országos főtörvényszék tagjának önként felajánlották e hivatalommal egybekötött fizetésemnek $\frac{1}{4}$ évi részletét is. Mindezt azonban új alakú s csak félig kész 2 forintos bankókban szolgáltatták ki, amelyek óvatos kezelést követeltek, mert ha kezünkkel végigsimítottuk a pénzjegyet, az a felolvadt és szétmázolt festéktől szennyes papírszeletté vált, amelyen a feliratok is alig voltak olvashatók. Nem is vehettük sokáig hasznát sem ennek, sem általában a magyar papírpénznek, s amint későbbi vándorlásunkban a Tiszát átléptük, és a Duna felé közeledtünk, növeltük volna fejünk fölött a veszélyt, ha fizetéseinket nem osztrák pénzben teljesítjük.

Nagy szerencsénk volt, hogy szegedi tartózkodásunk alatt megérkezett Tar Mukinak kocsisa két erőteljes lovával. A hű és ügyes embernek sikerült Sopron megyéből ellenséges csapatokon át mellékutak felhasználásával utolérni gazdáját. Ezentúl tehát nem függöttünk fuvarosok szeszélyeitől, s minden pillanatban indulhattunk azon irányban, amelyben bennünket kevesebb veszély fenyegetett. Csak az úri hintó, amelyet a kocsis hazulról magával hozott, nem felelt meg céljainknak, nem lévén alkalmas arra, hogy rajta málháinkat is elhelyezhessük. Ezt tehát kicseréltük egy szegedi közönséges tágas szekérral (úgynevezett „ekhó”¹⁸), amely színes, vízmentes fődéllel volt ellátva, és bárkához hasonlított. Így indultunk Makón át Aradra, de csak lassan és nagy nehézséggel haladhattunk előre, kivált utunk kezdetén Kis-Szegeden és Szőregen,¹⁹ ahol utunkat a legnagyobb rendetlenségben kocsik, lovak, ágyúk nagy tömege zárta el.

Aradon nem kapván lakást, arra határoztuk el magunkat, hogy Görgei hadseregének közelébe Nagyváradra megyünk. Pihenésünk itt sem tartott sokáig. Híre érkezett, hogy Nagysándor hadtestét (1. hadtest) a muszkák Debrecennél szétverték,²⁰ s másnap csakugyan a kocsik végtelen láncolata vonult be Nagyváradra, telve menekülőkkal s a hadtesthez tartozó honvédtisztek családjával.

¹⁸ ekhó – kocsiernyő, szekérponyva

¹⁹ Szőreg – Csongrád vármegyei község, ma Szeged városrésze

²⁰ 1849. augusztus 2-án szenvedett vereséget a Nagysándor József (1803–1849) honvéd vezérőrnagy vezette 1. hadtest az orosz főszeregtől.

Egy ily kocsin megpillantottam sógornómet, Szabó Samu nejét.²¹ Férjéről még ekkor nem tudott semmit. Szerettem volna vigasztalásul oldala mellett maradni addig, amíg férje is meg nem érkezik, vagy legalább amíg róla biztos hírt nem veszek; de társaim attól tartván, hogy a debreceni győztes muszkák Görgeit Nagyváradtól elvágják, sürgették elutazásunkat. Siettem tehát búcsút venni sógornómtól, akinek azonban a nagy zavarban, amely akkor ott uralkodott, már semmi nyomát sem találhattam. Elhagyta – mint később hónapok múlva elbeszélte – Nagyváradot azért, mivel férjétől időközben üzenetet kapott, s vele ismét egyesülhetett.

Célunk az lévén, hogy amíg csak lehet, egyik vagy másik magyar hadsereg közelében legyünk, szekerünk rúdját ismét Arad felé fordítottuk. Másnap már Gyapjun²² voltunk. Itt egy kis pihenőt kellett tartanunk, mivel Nagyváradról, ahol a kolerajárvány jellegét öltötte fel, egy kis kolerint²³ hoztam magammal; ebből azonban egyik erdélyi képviselőtársunk, Lészai,²⁴ homeopataorvos gyógyszerének segítségével, amellyel még Nagyváradon ajándékozott meg, csakhamar kiépültem.

²¹ Horváth Boldizsár saját jegyzete: „Szabó Samu a szabadságharc előtt tekintélyes ügyvéd volt Zalaegerszegen, Deák Ferencnek meghitt embere s családi ügyeiben jogi tanácsadója. Mint önkéntes lépett a honvédseregbe, 33 csatában vett részt, s a századosi rangot érte el. Ez időben Nagysándor hadtestéhez volt beosztva. A szabadságharc után besorozták az osztrák hadseregbe, ahol mint cserепárközlegény körülbelül két évet töltött. Az 50-es évek második felében ő mutatott be engem Deák Ferencnek, s azontúl nem múlt el egy év sem, hogy az ő társaságában évenként rendszeren kétszer búcsút ne jártam volna Deák Ferencnél. Mikor 1867-ben mint igazságügy-miniszter az igazságügy-minisztériumot szerveztem, Deák Ferenc interpellált: »Hát Samuról megfeleledkeztél?« Azt feleltem, hogy Szabó Samu nőm unokatestvérét bírván feleségül s így velem sógorságban állván, ismert puritán jelleménél fogva az én fölhívásomat bizonyosan visszautasítaná. Erre Deák Ferenc azt mondotta: »Jó, akkor tehát, ha erre felhatalmazást adsz, én fogom őt felszólítani arra az állomásra, amelyet neki szánni fogsz.« Így lett Szabó Samu miniszteri tanácsossá. Különösen úrbéri dolgokban jogi ismereteit senki sem szárnyalta túl. Nagy része volt az úrbéri törvényjavaslatok kidolgozásában, amelyeknek egy része törvénnyé vált miniszterségem alatt, amelyeknek másik részét azonban visszalépésem után utódaim – fájdalom – elejtették. A felső bíróságok szervezése alkalmával 1869-ben őt tanácselnöki minőségben a Kúriához helyeztem át. A 70-es évek végén ment nyugalomba s 77 éves korában, 1890-ben hunyt el Zalaegerszegen. Hazafiúi érzelem, katonai erények, tiszta jellem, bírói részrehajlatlanság s jogászai ismeretek tekintetében egyaránt a kiváló alakok közé tartozott, méltó Deák Ferenc barátságára s mindazok tiszteletére és szeretetére, akik őt ismerték. Hű kegyelettel őrzöm emlékét, s még ma is önérzettel tölti el keblemet, hogy őt a legszorosabb barátság kapcsai fűzték hozzám, mint egyikét azon keveseknek, akik felfogásomban, nézeteimben, hazafiúi örömeimben és aggodalmaimban minden körülmények közt híven osztoztak velem.» – Szabó Sámuel Horváth Boldizsár sógornője, Röck Józsefné született Schenk Karolina (1829–1892) nagynénje, Móczer Mária férje volt.

²² Gyapju – település Bihar megyében, ma Romániához tartozik (Gepiu).

²³ kolerin – a kolera enyhébb lefolyású változata

²⁴ Lészai Dániel (1798–1872), orvos, fogorvos, politikus. Az 1848–1849-es országgyűlésen Szászváros képviselője.

Aug[usztus] 5-én este Kisjenőn²⁵ ütöttük fel sátorunkat. Több képviselő-társunkkal találkoztunk itt, akik közül csak kettőre tudok visszaemlékezni: Vörösmarty Mihályra²⁶ és Nyáry Pálra.²⁷ Ekkor láttam Vörösmartyt utolszor. Szelíd, melankolikus, jóságos arca, amely mindig oly varázshatást gyakorolt rám, e kritikus pillanatban még mélyebben véste be magát emlékezetembe. Kossuth sohasem tett annál jobb választást, mint amidőn e férfit, akinek szíve jósággal volt tele, a kegyelmi tanács tagjává nevezte ki. Arról is emlékezetes maradt Kisjenő előttem, hogy ugyanazon éjjel, amelyet itt töltöttünk, született a messze távolban fiam, akinek a keresztségben Jenő nevet adtak.²⁸

„Hova akartok menni?” – kérdé tőlünk Nyáry Pál. Azt feleltük, hogy Aradra. „Oda nem mehettek – volt Nyáry válasza –, mivel a vár el van zárva, ami annak a jele, hogy várják az ellenséget. Jertek inkább velünk vissza Nagyváradra!” „Nagyvárad még kevesebb biztosságot nyújtana – viszonyoztuk mi –, minthogy Nagysándor hadteste Debrecennél nagy vereséget szenvedett s félni lehet, hogy egy pár nap múlva Nagyvárad az ellenség birtokában lesz.” Erre összenéztek bajtársaink, akik a debreceni csatavesztés első hírére tőlünk vették.

Nagy haditanács követte ezt a jelenetet, amelyben a vita azon kérdés körül forgott, hogy merre vehetjük hát utunkat. Voltak, akik azt tanácsolták, hogy csatlakozzunk Bem hadseregéhez, s vele menjünk Erdélybe. Ezek akkor még nem tudták, hogy Bem elhagyta Erdélyt, s Temesvárnál a magyarországi hadtestek fővezérévé vette át.²⁹ Mások azon véleményben voltak, hogy addig, amíg egyik vagy másik hadseregünk döntő ütközetet nem vív, legtanácsosabb lesz visszavonulnunk az ország belseje felé, ahol legalább a magyar faj rokonszenvére és hazafiasságára számíthatunk. Sajátságos, hogy voltak, akik sors-húzással akarták e kérdést eldönteni. Keserű mosollyal kísértük ez indítványt, de azt mégis sokan elfogadták, s két papírszeletet dobtak egy kalapba, egyiket „Magyarország”, másikat „Erdély” felirattal. Szerencsére a sors okosabb volt, mint az indítványozók: a kalapból „Magyarországot” húzták ki.

Én és társaim csakhamar tisztában voltunk az iránt, hogy végleg le kell mondanunk a Törökországba való menekülés eszméjéről, mert ha nem volna is késő, de a terv kivitele az ellenséges népfajokon át sok nehézséggel és nagy veszéllyel járna. A térkép tanulmányozása s a hallomásból nyert adatok

²⁵ Kisjenő – település Arad megyében, ma Romániához tartozik (Chişineu-Criş).

²⁶ Vörösmarty Mihály (1800–1855) ügyvéd, költő, 1848 júniusától országgyűlési képviselő, 1849 júniusától a kegyelmi törvényszék közbírája.

²⁷ Nyáry Pál (1805–1871), politikus, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye helyettes alispánja 1845 és 1846 között, az 1848–49-es országgyűlésen a ráckevei kerület képviselője, az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja.

²⁸ Horváth Jenő (1849–1911) Horváth Boldizsár legidősebb gyermeke, kúriai tanácselnökként fejezte be pályafutását.

²⁹ József Bem (1794–1850) honvéd altábornagy – Henryk Dembiński (1791–1864) 1849. augusztus 7-i leváltása után – augusztus 9-én vette át Temesvárnál a főparancsnokságot.

mérlegelése után arra a meggyőződésre jutottunk, hogy Dévaványánál célszerűbb rejtekhelyet alig találhatnánk. S ebben nem is csalódtunk.

Dévaványa akkor a vízáradások folytán mint egy kis sziget emelkedett ki a tengerből s kocsin csak nagy ügyvel-bajjal volt megközelíthető. Mindenesetre a közlekedés rendkívüli nehézségei magyarázzák meg azt, hogy a menekülők kikerülték e megbecsülhetetlen nyughelyet. Előnyünkre szolgált e körülmény, mert a menekülők tömeges megjelenése nagy feltűnést okozhatott volna.

Másik előnyünk az volt, hogy a korcsmáros, kinek fia a magyar huszárok közt szolgált, tele volt hazafiúi lelkesedéssel, s a legnagyobb előzékenységgel fogadott bennünket. Minden szívessége mellett sem került azonban asztalunkra levesen és főzeléken kívül más, mint csirkehús: sült, főzve, kirántva, mint becsinált, mint paprikás, szóval mindenféle alakban, de mindig csak csirkehús. Annnyira szaturálva³⁰ lettem az étel ezen nemével, hogy több mint egy évtizeden át leküzdhetetlen ellenszenvvel viseltetem a csirkehús iránt, s boldogult nőm kénytelen volt azt száműzni asztalomról.

Úgy emlékszem reá, hogy pihenésünk Dévaványán mintegy három hétig tartott, amennyiben lelki aggodalmaink között pihenésről lehetett szó.

Martini Frigyes, a nyugodt, hideg filozófus zavartalanul folytatta pasziánszait, akárcsak soproni spiszbúrgerjei³¹ között volt volna.

Vele ellentétben állott Tar Muki, kit élénksége, bátorsága, erélye és jó humora soha nem hagyott el. Néha éles megjegyzésekkel ostorozta ugyan a haza sorsának vezetőit, de azokban több volt a satíra, mint a keserűség. Majd a debreceni hienckaszinó tréfás jeleneteit reprodukálta, amelyekben ő a hadbíró szerepét vitte. Furfangos kérdéseivel ostromolta G.³² képviselőtársunkat, szemére lobbantván neki, hogy mint a volt Helytartótanács tagja kettős bünt követett el azzal, hogy a forradalomhoz csatlakozott. Ez utóbbi önkéntelenül is komolynak vette a dolgot, feszes állásba helyezte magát, s minden lehető érvet felhozott annak igazolására, hogy az osztrákok voltak azok, akik esküszegésükkel őt a forradalom zászlaja alá kergették.

Közel lehettünk Sz[en]t István napjához, amikor az első neszét vettük a világi kapitulációnak. Korcsmárosunk tekintélyének egész súlyával tiltakozott e hír ellen, büszkén állítván, hogy az a sereg, melyben az ő fia mint huszár szolgál, nem tehet le s nem is fogja letenni fegyverét. Egy pár nap múlva azonban a hír valónak bizonyult és szegény becsületes korcsmárosunk, mint-ha rossz lelkiismeret üldözte volna, szégyenletében minden társaságot került. Az embereknek, akiknek a kocsmá rendes gyülekezési helyük volt, fájt ugyan,

³⁰ szaturálva – telítve

³¹ spießbúrger – kispolgár, nyárspolgár (ném.)

³² Feltehetőleg Gencsy József (1801–1866), aki 1833-ban a Helytartótanácsnál tiszteletbeli titkári kinevezést kapott. 1848/49-ben országgyűlési képviselő.

hogy a nemzeti ügyet e nagy csapás érte, de annál keményebb szavakban tört ki gyűlöletük a „német” ellen; s amíg egyhangúlag pálcát törtek Görgei fölött, azt mégis érdemül rótták fel neki, hogy nem a németeknek, hanem a muszkáknak adta meg magát.

Átkelés a Tiszán és a Dunán

A Tisza és mellékfolyói lassankint visszavonultak rendes medrükbe; a mezőkön, amelyek azelőtt, ameddig csak a szem látott, vízzel voltak borítva, kiálló szigetek keletkeztek, amelyeknek területe napról napra nagyobb lett, az utak járhatókká váltak, a közlekedés megindult. Dévaványa ránk nézve nem volt többé az a biztos hely, ami volt azelőtt. Újabb menhelyről kellett tehát gondoskodnunk.

A kérdést égetővé tette házigazdánk azon jelentése, hogy az osztrák császári biztos, aki eddig a muszkák táborában volt, holnap Nagyváradról Pestre indul, s ezen útjában Dévaványát fogja érinteni. Azt is hozzátette fül- és szemtanúk elbeszélése nyomán, hogy a császári biztos nagyon rideg és kemény szavakkal utasította el magától azokat a magyar menekülőket, akik Nagyváradon közbenjárásért folyamodtak. Nem lehetett tehát tovább késnünk.

Ismét haditanácsot tartottunk, amelyben nagyon merész elhatározás jött létre. Célpontul Tar Muki sógorának, Kápolnai Ignácnak³³ Tolna megyében fekvő Kápolnai-pusztája lón kitűzve. Hogy e hely messze távolban volt tőlünk, hogy attól a Tisza és Duna választottak el bennünket, hogy oly vidékeken kell keresztülmennünk, amelyek már teljesen az ellenség birtokában voltak: mindez csak mellékkérdés jellegével bírt. Abban a helyzetben, amelyben voltunk, bízunk kellett a sors kedvezésben s abban, hogy elég ügyességünk lesz a pillanat kedvező esélyeit hasznunkra fordítani. E remény és ezen önbizalom nélkül kár lett volna egy lépést is kockáztatnunk.

Számlánkat – minthogy a koresmáros osztrák pénzt semmi áron nem fogadott el – magyar pénzben egyenlítőn ki, búcsút vettünk e derék magyar embertől, és elhajtottunk Szarvas felé, ahol a városbíró³⁴ első kérésünkre, minden habozás nélkül útlevelet állított ki számunkra. Az én útlevelem most is Huber Benedek névre szólt.

Ahol csak lehetett, mezei utakat használtunk s a falvakat kerültük, kivált azokat, amelyekben osztrák katonaság volt elszállásolva s majd mindig találkoztunk

³³ Kápolnai Ignác, Tolna vármegyei birtokos, az 1848. május 1-jén választott megyei állandó bizottmány tagja.

³⁴ Horváth Boldizsár saját jegyzete: „Nem hiszem, hogy emlékezetem csaljon: e bírónak Doleszál volt a neve.”

egy csőssel vagy más becsületes magyar paraszttal, aki hű tájékoztatást nyújtott nekünk.

A Tiszát a Kécske³⁵ melletti kompon léptük át, de azt a falut, amelyben a Tiszán innen az első éjt töltöttük, elfeledtem. Elég az hozzá, hogy későn érkezünk oda, s nem a korcsmába, hanem egy parasztgazdához szállottunk, akinél igen szíves ellátásban részesültünk. Másnap virradat előtt már készültünk a továbbindulásra, amidőn Tar M[uki], aki az istállóba ment kocsisunknak megadni a kellő utasításokat, sebtén berontott a szobába, mondván: „Jöjjetek rögtön, a falu tele van katonasággal!” Két perc múlva már a kocsin ültünk. A katonák gyülekezni kezdtek s kérdő szemekkel tekintettek gyanús bárkánkra, de ügyes kocsisunk lovai közé vágott s mi röpiültünk tovább. Vissza-visszanéztünk, ha vajon nem vesznek-e üldözőbe bennünket, de úgy látszik, a hosszú hadjárat sokkal inkább megzaklatta őket, semhogy többre ne becsülnék a nyugalmat, mint azt, hogy egy pár rebelist kézre kerítsenek.

Az első komolyabb veszélyen tehát szerencsésen túlestünk. Utunkban Kiskőröst és Kunszentmártont érintve a Dunához értünk, amelyen Dunapentelével³⁶ szemközt akartunk átkelni. Itt fenyegetett bennünket a második komolyabb veszély. Sokáig kellett várakoznunk a kompra, amely alig győzte a sűrű forgalmat közvetíteni. Növelte a veszélyt az is, hogy kocsink nagyon feltűnő volt. Mindenesetre könnyelműség volt tőlünk, hogy el nem távolítottuk fődélzetét, amely mindenki figyelmét magára vonta. Elkövettünk még egy más könnyelműséget is, amely vakmerőségnek is mondható. Magunkkal vittük – habár a kocsi alján elrejtve – kardjainkat és pisztolyunkat is, amire Haynau július 19-i kiáltványa halálbüntetést szabott. Indítványoztam is társaimnak, hogy fegyvereinket hányjuk el, de Tar Muki mindig megnyugtattott azzal, hogy ha elfognak bennünket, lógni fogunk, akár van fegyverünk, akár nincs.

Végre a kompon ránk került a sor. Amint a Dunán átkeltünk, mielőtt még a Dunapentelére vezető úton tovább haladtunk volna, jó szerencsénk ismét egy becsületes csőssel hozott össze bennünket, akitől megtudtuk, hogy Dunapentele nemcsak meg van rakva katonasággal, hanem a bejáratokon örök is fel vannak állítva; arra a kérdésünkre pedig, hogy az Alapi-pusztát – amelyet legközelebbi éji szállásul szemeltünk ki magunknak – mint érhetőek el anélkül, hogy katonasággal találkozzunk, azt felelte: „Menjenek az urak ezen a labancúton.” Nagyon kíváncsiak voltunk, hogy miért nevezik ezt labanc-útnak, mire a császár ezen választ adta: „Hát azért, mivel a múlt télen erre vonultak a németek, hogy a f... egye meg őket.” Ez is eléggé jellemzi a nép akkori hangulatát.

³⁵ Tiszakécske

³⁶ ma: Dunaújváros

Általában azt tapasztaltuk kalandos bujdoklásaink közben, hogy a magyar paraszthoz és a magyar gazdatiszthez nem fért az árulás bűne, s ha voltak árulók, ezek más rétegekhez tartoztak.

Kápolna

Augusztus vége felé közelgett, mikor szegedi bárkánk Kápolnán szerencsésen kikötött. E pusztai birtok tulajdonosától, Kápolnai Ignáctól vette nevét, aki Tar Mukinak elhunyt nővérét bírta volt feleségül.

Valóságos Eldorádóba jutottunk. Kitűnő műveltségű és hazafias érületű házigazdánk figyelmével és szívességével elárasztott bennünket. Házánál úgy éreztük magunkat, mintha egy rég nem látott jó barát vendégei volnánk. Nagy megnyugtatásunkra szolgált az is, hogy a világtól elszigetelve voltunk e pusztán, amely nem feküdt ugyan távol a szomszéd községektől, de ezekkel majdnem semmi érintkezésben nem állott.

Kívülünk még egy menekülő vette igénybe házigazdánk magyar vendég-szeretetét: Albanics,³⁷ tekintélyes és vagyonos szekszárdi polgár, aki a nemzeti ügy mellett kifejtett buzgalma által volt kompromittálva, s aki annak dacára sem érezte magát biztonságban Szekszárdon, hogy ifjúkori barátja, br. Augusz³⁸ állott akkor a megye élén. E vidám kedélyű férfiú társaságát azonban nem sokáig élvezhettük, mert egy pár hét múlva biztosítást nyervén aziránt, hogy bántatlanul térhet vissza családi körébe, bennünket elhagyott. Sokáig éreztük az űrt, amelyet távozása okozott.

Láthatárunkon csak egy fekete pont mutatkozott. A házi káplán, aki állandóan Kápolnán tartotta lakását, a Szent Ferenc rendű szerzet, a dunaföldvári kolostor tagja „schwarzgelb” hírében állott. E körülményre maga a háziúr hívta fel figyelmünket. Törekednünk kellett tehát megakadályozni, nehogy e fekete pont vészteljes felhővé nője ki magát. Egész haditervet dolgoztunk ki, hogy az ellenséget körülkerítsük, ártalmatlanná tegyük, lefegyverezzük. Hadjáratunk minden vonalon eredményhez vezetett.

Egyik feladatunk volt a veszedelmes barátnak konfiskálni³⁹ minden szabad idejét, amelyet távozásra vagy levelezésre fordíthatott volna. Társaim majdnem

³⁷ Albanich György (1803?–1890) szekszárdi kereskedő, nemzetőr kapitány, aki a város közéletében aktív szerepet játszott. Erről lásd bővebben: Glósz József: Szekszárd a forradalom és szabadságharc, valamint az önkényuralom éveiben. In *Szekszárd város történeti monográfiája I.* Szerk. K. Balog István. Szekszárd, 1989, 209–252.

³⁸ Augusz Antal báró (1807–1878) 1843 és 1848 között Tolna vármegye alispánja, 1849. augusztus 20-tól császári és királyi kormánybiztos ugyanitt, majd Tolna, Baranya és Somogy vármegyék kerületi főispánja.

³⁹ konfiskál – kisajátít, lefoglal

szüntelenül a kártyaasztalhoz bilincseltek, gondot fordítván arra, hogy kisebb-nagyobb előnyökkel fenntartsák benne a játék ingerét. E kombinációból engem, aki nem szerettem a kártyajátékot, s nem is igen értettem hozzá, társaim kihagytak, ellenben annál több rész jutott nekem a többi hadi mozdulatokban.

Másik célul azt tűztük ki, hogy a házi káplánban, aki minden rebellisben legalábbis egy rablóvezért látott, fokozatosan más érzületet, más felfogást ébresszünk magunk iránt, sőt, ha lehet, ellenszenves indulatát lassankint a rokonszenv irányába tereljük át. E célból felkértem, hogy hetenkint két szentmisét mondjon, amelyre mindnyájan – még a protestáns Martini Frigyes is – rendszeren megjelentünk. Minden misét egy ezüsttallérral honoráltam. Ezzel nagy tért hódítottam meg a káplán hangulatában. Az igazságnak tartozom azonban bevallani, hogy e kedvező hatást nem annyira a fényes ezüsttallérok idézték elő, mint inkább azon napról napra emelkedő hite, hogy bennünket jó útra térített, különösen pedig az a remény, hogy sikerülni fog eretnek barátunkat, Martini Frigyest az egyedül üdvözítő vallásra áttéríteni. E hitét és tervét egész büszkeséggel árulta el nekem.

A harmadik hadi mozdulatot majdnem kizárólag én vezettem. Még jogászkoromban Győrött, ahol a színpadon többször fordultak meg bűvészek, alkalmam nyílt néhány bűvészi mutatvány titkát megszerezni. Ezekben – mint tudjuk – a főszerepet az ügyesség viszi, főleg pedig az, hogy a néző figyelmét hamis irányba tereljük. Ezt az ügyességet meghozta nekem a gyakorlat patvarista⁴⁰ és ügyvédkoromban, amikor az úriszékeken a komoly bírák felszólítására az est unalmas óráiban többször produkáltam magamat. Például ha egy játékkártyát vettem kezembe, s azt legyezőalakban szétterjesztettem, s vele a társaság egyik tagja elé léptem; telebeszéltem annak fülét, hogy azt a kártyát, amelyet kihúz, mutassa meg a körülállóknak, de úgy, hogy én meg ne lássam, aztán tegye azt vissza, keverje össze a kártyát, de ügyeljen arra, hogy a titkot senki el ne árulhassa: az minden figyelmét oda fordította, hogy az általa kihúzott kártyát én meg ne lássam, s hogy azt senki meg ne síghassa nekem; holott én a titkot már akkor tudtam, mikor a kártyát kihúzta, mert azt húzta ki, amelyet én akartam, s magamnak előre megjelöltem, s a sok beszéd és figyelmeztetés éppen arra való volt, hogy figyelmét megtévesszem, s ne vegye észre azt, hogy a cselet már ekkor követtem el. Hús eset közül legfeljebb egyszer mondott csütörtököt mutatványom, de erre is mindig el voltam készülve, mindig előre gondoskodtam segédeszközökről. Ekkor csak a megoldás módja változott, amely ilyen esetben nem volt oly meglepő, de nem volt eset rá, hogy rejtélyt meg nem oldottam volna.

Elővettem tehát régi tudományomat, amely a forradalom viharai között szünetelt, s ha társaim a játékasztalnál kimerültek, de még nem tartottuk

⁴⁰ patvarista – joggyakornok, ügyvédbojtár

tanácsosnak a házi káplánnak jó éjszakát mondani, egy pár ilyen bűvészi mutatvánnyal kísérlettem meg őt körükben visszatartani. E mutatványok csodás hatást gyakoroltak reá. „Magának ördöge van!” – szolt, de ez ördögbe bele-szeretett. Nyakamba borult, elvitt lakására, megmutatta minden holmiját, mezei sétáit az én társaságomba tette meg, szóval nem tudott ellenni nélkülem. E kedvező eredménynek csak egy árnyékoldala volt: az, hogy sürgetéseire folyton újabb és újabb mutatványokon kellett törnöm a fejemet, vagy pedig azon, hogy a régieket új alakban adjam elő, mi által azok új mutatványok szí-nét vették fel.

Soha nem feledem el azt a tréfás jelenetet, amikor e mutatványaim egyikével oly nagy zavarba hoztam a szerzet tiszteletreméltó főnökét (provinciálisát).⁴¹ Ez titkára kíséretében vizsgálati körúton járt, amelybe – mint a dunaföldvári kolostor egyik ekszpozitúráját⁴² – bevonta a Kápolnai-pusztát is. E napon, amelyet előre tudtunk, a szomszéd pusztára akartunk átvonulni, hogy a könnyen veszélyessé válható találkozást kikerüljük; de házi káplánunk lelki üdvösségére hivatkozva biztosított bennünket minden veszély ellen. Maradtunk tehát. Biztosságunk egyik föltétele gyanánt azonban kikötötte, hogy a pater provinciálisnak is adjam elő mutatványaimat. Készséggel fogadtam el és teljesítettem a föltételt. Többi mutatványaim között volt a következő is. Egy ezüsttallért vettem elő; felmutattam azt a társaságnak s aztán megkértem a főnököt, hogy azt hátam mögött egy titkos jellel lássa el. Ennek megtörténtével az ezüsttallért, amelyet mindenki láttára ujjaim között tartottam, a szerzetesfőnök egy nagy selyemkendővel befödte, azt a kendőn keresztül ujjaim közül a maga kezébe vette át, gondosan becsavarta, aztán pedig zsebre dugta. Ezt néhány kártyamutatvány követé, miközben a főnök úr oly gondosan őrizte a kendőbe csavart tallért, hogy kezét egy pillanatra sem vette ki zsebéből. „Térjünk most vissza a tallérra – szóltam egész ünnepélyességgel – s lássuk, ha vajon nem szökött-e az meg a főtisztelendő úr őrizete alól!” – „Megvan, megvan” – kiált fel diadalmasan a főnök, előhúзва zsebéből a becsavart tallért s felszólításomra kezdi azt kibontani. A kendőből azonban legnagyobb meglepetésére egy rézből vert kétgarasos bontakozott ki, amely nagyságára nézve teljesen hasonlított az ezüsttallérhoz, s azon időben még közforgalom tárgya volt. Ekkor színlelt komolysággal fordultam a főnök felé, mondván: „Hivatkozom, főtisztelendő úr, az egész társaságra, hogy én nem ezt a silány rézpenzt, hanem valóságos ezüsttallért adtam őrizete alá, s kérem kell, hogy kutassa ki zsebeit, és adja azt vissza.” Fülíg elpirult a főnök; megmotozta minden zsebét, s kétségbeesve válaszolta, hogy az ezüsttallér nincs nála. „Akkor hát engedje meg, főtisztelendő úr – folytatám –, hogy én vizsgáljam meg zsebeit”, s miután fölemeltem

⁴¹ provinciális – tartományfőnök (lat.)

⁴² expozitúra: kirendeltség, lelképásztori hely (lat.)

kezemet annak igazolásául, hogy üres, belenyúltam csuklyájának hátulsó zsebébe, s belőle kiemeltem ugyanazt az ezüsttallért, amely a főnök úr titkos jelével volt ellátva. Még nagyobb lett a főnök úr meglepetése, s a szó teljes értelmében arcát szégyenpír borította el. „Ad animam⁴³ – rebege – én nem tettem oda.” Csakhamar megnyugtattam, hogy ő az egész dologban ártatlan, s hogy az egész metamorfózis az én bűvészetem műve. „Úgy-e megmondottam! – kiáltá ragyogó arccal és diadalmas hangon, mintha csak nyert csatából tért volna vissza, a székéről felpattant házi káplán – úgy-e megmondottam, hogy ilyen emberrel még nem volt dolgunk!” A jó ember magánkívül volt örömeiben, hogy nem hazudtoltam meg azt a kedvező információt, amelyet rólam a főnöknek előre adott. Amint látja a nyájas olvasó, a félelmes ellenség a legjobb barátává változott át.

Napról napra szilárdult biztosságunk érzete. A félelmet már csak nevéről ismertük. Szinte feledni kezdtük, hogy menekülők vagyunk. Majdnem elhittettük magunkkal, hogy a szabadságharc változó esélyeivel, hogy a debreceni események, hogy kalandos utazásunk Bugyitól kezdve Szegeden, Aradon, Nagyváradon, Dévaványán, a Tiszán és Dunán keresztül egész Kápolnáig, hogy a világosi kapituláció, ahogy Haynau kegyetlen kiáltványai, hogy mindezek csak egy lidércálm nyomasztó képei voltak. Csak egyetlen nap zavarta meg nyugalunkat: a közel fekvő Medina község búcsújáró napja, amikor a búcsújárók egy része a Kápolnai-pusztán vonult át. Maga a háziúr gondoskodott arról, hogy e napon a közlekedési vonalon kívül eső Hidja nevű pusztai birtokon a távol levő Bezerédj István⁴⁴ gazdatisztjeinek vendégei legyünk.

Hetek múltak el így. Semmi hír sem jutott el hozzánk. Látogatók nem jöttek, az emberek kerültek minden nem okvetlenül szükséges érintkezést, hírlapot pedig a háziurunk nem járatott, mivel akkor egy sem volt, amely gondolkozási irányának megfelelt, vagy vigasztalást nyújthatott. Nem csoda tehát, ha teljesen elszigetelve a külvilágtól, a komoly valótól, ábrándokban ringattuk magunkat. Ettől még a hideg észjárású, a szarkasztikus kedélyű Tar Muki sem maradt ment. Úgy okoskodott, hogy az osztrákok saját érdekükben kénytelenek pacifikálni az országot, s azért amnesztiát kell adniok vagy a fejedelem neve napján, vagy pedig akkor, ha Komárom megadja magát, s ez által a nemzeti ellenállásnak utolsó támasza is el fog enyészni. A kíváncsiság annyira zaklatott bennünket, hogy nekem, mint társaim között a legifjabbnak kellett magamra vállalnom a feladatot: bemenni Szekszárdra, ott tájékozást szerezni a helyzetről, mindene fölött pedig meghozni az amnesztia hírét.

⁴³ Ad animam – lelkekre (lat.)

⁴⁴ Bezerédj István (1796–1856) a reformkori liberális ellenzék vezéralakja Tolna vármegyében, az 1848–49-es országgyűlés képviselője. 1850-ben halálra és vagyonelkobzásra ítélték, de kegyelmet kapott, és birtokára, Hidjára kellett visszavonulnia.

Körülbelül okt[óber] 10-én volt, amikor – mintegy a pusztai ispánt helyettesítve – a háziúrnak egy könnyű fogatán a megyei székvárosba berándultam. Az úton zsandármokkal⁴⁵ is találkoztam, akiknek azonban fesztelenül néztem szemükbe, s akik egy futó pillantás után továbbmentek. Először is Albanicsot kerestem fel, akinél színleg bevásárlásokat tettem; azután pedig egy szekszárdi ügyvédkollégámat, akinek megbízhatósága minden kétségen kívül állott. Itt hallottam meg, hogy Komárom okt[óber] 1-jén kapitulált, hogy az amnesztia helyett, amelyet a fejedelem neve napjára vártunk, okt[óber] 6-án gr. Batthyány Lajost⁴⁶ Pesten, s Damjanicsot⁴⁷ és társait Aradon kivégezték.

Kegyetlen kiábrándulást vittem tehát haza Szekszárdról magammal, s ez fordulóponttá vált akkori életünkben. A jó Martini Frigyes kijelenté, hogy nem lévén többé semmi remélni való, megadja magát sorsának, visszamegy Sopronba, s ott nyugodtan bevárja, bármit tegyenek vele. „Szemébe merek nézni a legrosszabbnak, magának a halálnak is – mondá –, de a bizonytalanság terhét nem tudom tovább elviselni.” Nem használt semmi kérelem, semmi kapacitálás, nem tudtuk őt visszatartani. Harmadnapra magunkra hagyott.

Ez szövetségünkön nagy rést ütött, amelyet nemsokára annak teljes szétbomlása követett. Éreztük, beláttuk Tar Mukival, hogy új elhatározásra van szükségünk, de Martini távozása annyira lehangolt bennünket, hogy teljes apátia vett rajtunk erőt. Napok múltak el, amíg testben és lélekben összeszedtük magunkat. Végre Tar Muki azon megállapodását közlé velem, hogy Martini példáját követi, és hazamegy Sopron megyei birtokára; ellenben én arra határoztam magamat, hogy támaszkodva a Szabó Imrétől nyert külföldi útlevelel Franciaországba menekülök, de előbb megkísérlem itt vagy ott találkozni nőmmel, hogy hosszú vagy talán örök időre búcsút vehessek tőle. Tárcaim azonban üres volt. Mielőtt Pestet elhagytuk, csak én szereztem be néhány száz forintot osztrák pénzben, míg társaim erről megfeledkeztek, s ezt eddigi utazásaink költségei majdnem utolsó garasig felemésztették.

Hogy tehát tervemet valósíthassam, pénzről kellett gondoskodnom. De hogyan teremtem ezt elő? Egyenes levelet nem intézhettem sem apámhoz,⁴⁸ sem ipamhoz;⁴⁹ mert, ha ezt elfogják – amitől félnem nem volt alaptalan dolog –, nyomára jönnek rejtekhelyemnek, s én a külföld helyett szépen börtönbe

⁴⁵ zsandárm – zsandár, csendőr (fra.)

⁴⁶ Batthyány Lajos (1807–1849) gróf, Magyarország miniszterelnöke (1848. március 17. – október 2.).

⁴⁷ Damjanich János – Jovan Damjanić (1804–1849) honvéd tábornok.

⁴⁸ Id. Horváth József (1793?–1872) csizmadiamester, városi tisztviselő Szombathelyen. Életéről lásd bővebben TILCSIK György: Egy csizmadiamester karrierje a reformkori Szombathelyen. *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények*, 1999. 1. sz. 6–21. p.

⁴⁹ ipam – Horváth Boldizsár apósa, Schenk Ferenc (1792–1863) szombathelyi kereskedő, burnótygáros.

jutok. Ahhoz a cselhez folyamodtam tehát, hogy Huber Benedek álnév alatt idegen kézzel írt levélben fordultam ipamhoz, aki egy burnótgárnak⁵⁰ volt tulajdonosa,⁵¹ értesítvén őt, hogy a burnótgyártáshoz szükséges szulyoki⁵² dohányt megbízása folytán számára megvásároltam, s hogy annak árát Albanics szekszárdi kereskedőnél kell lefizetni. Otthon akkor már tudtak a sorok között olvasni, s levelemet megértették.

Nemsokára egyik éjjel erős dörömbölést hallottunk a bekerített udvarnak azon a kapuján, amely az úri lak közelében volt. Első pillanatban megdöbbenünk, és Tar Mukival már készen voltunk arra, hogy megszökjünk az udvar másik kapuján; de a kívülről jövő hangokról csakhamar ráismertem öcsémre,⁵³ aki Szekszárdról jött, s rejtkehelyemet ott Albanicstól tudta meg. Megnyílt a kapu, s nagy örömmel borultunk egymás karjaiba. Öcsém nemcsak pénzt, hanem aggódó lelkemnek vigaszt, megnyugvást is hozott. Hazulról négy hónapon át nem hallottam semmit; tőle vettem az első értesülést, hogy kedveseim feje fölött a vészfelhők minden nagyobb baj nélkül elvonultak, s azt az örömhírt, hogy annyira féltett nőm távollétemben a szülésen szerencsésen átesett, s egy fiúval ajándékozott meg, akit Jenőnek kereszteltek.

Titkos látogatás otthon

Most már tervünk kiviteléhez foghattunk. Megválásunk, ami szíves, megbecsülhetetlen házigazdánktól nagyon érzékeny volt; ami pedig a házi káplánt illeti, ez nem győzte törülni arcán csurgó könnyeit, s remegő ajkaival áldást mondani ránk.

Abban egyeztünk meg Tar Mukival, hogy együtt utazunk Tokorcsra, amely Vas megyében Kiscellhez⁵⁴ közel fekszik, s ahol neki egyik kisebb birtoka volt egy gazdatiszt kezelése alatt, innen én tudósítást küldök atyámhoz Szombathelyre, hogy vele a további teendőket megbeszélhessem, Tar Muki pedig távozásom után átmegy a szomszéd Zsédénybe, ahol egyik nagynénje lakott, hogy ennek közbenjárásával ott nejevel találkozhassek.

Igy is történt. Tokorcsra minden baj nélkül eljutottunk. Csak mikor Kiscell elhagytuk, találoztunk az országúton két Vas megyei pandúrral, akik engemet felismertek, s örömteljesen köszöntöttek felém. Habár árulásuktól nem volt okunk félni, mégis tanácsnak tartottuk minél kurtábbra szabni

⁵⁰ burnót – dohánypor, amelyet az orron keresztül szippantva fogyasztottak.

⁵¹ Horváth Boldizsár saját jegyzete: „A híres vicispán-tobák, amelyről jogászkoromban tanárunk statisztikája is megemlékezett, az ő gyárából került ki.”

⁵² Szulok – dohánytermesztő község Somogy megyében

⁵³ Ifj. Horváth József (1825–1899) királyi kincstári uradalmi tisztartóként vonult nyugalomba.

⁵⁴ ma: Celldömölk

tartózkodásunkat Tokoracson. Amint oda megérkeztünk, Tar Muki azonnal utasítást adott gazdatisztjének, hogy induljon Szombathelyre, és közölje atyámmal, hogy Tokoracson várom.

Az én áldott jó atyám már másnap megérkezett közénk saját fogatán. Kocsisa már évek óta állt szolgálatában, s mindig nagy ragaszkodást tanúsított irántunk. Az esti szürkület beálltával Tar Mukival még egyszer átöleltük egymást. Az eddig együtt átélt szenvedések és aggodalmak s a fejünk fölött lebegő közös vesztély tudata nem engedett szóhoz jutni bennünket. Még egy meleg kézszorítás, s elváltam ettől a jó baráttól, akinek képe megjelen előttem mindannyiszor, amikor emlékezetem a múltban barangol. Csak évek múlva láthattam őt ismét, amikor szélhűdés⁵⁵ következtében mozdulatlanul ült karosszékében, de mindamellettt vidám csevegést folytatott velem a debreceni hienckaszinó tréfás jeleneteiről, bujdoklásunk eseményeiről, a kápolnai házi káplánról stb., s éles gúnnyal ítélte el az azóta beállt abszolút uralom tévedéseit. Betegsége hosszas volt, s abból nem épült fel többé. Az abszolút uralom végét nem érte meg.

Atyámmal megindultunk Szombathely felé. Az egyenes út Sárváron vitt volna keresztül, de ezt kerülnünk kellett, mivel a Rába hídjánál ott katonai őrcök voltak felállítva, akik az utasoktól útlevelet követeltek. Nem volt tehát más mód, mint a Rábán átgázolunk. Ezen a bajon – hála az alacsony vízállásnak és kocsisunk ügyességének – szerencsésen átestünk. Következett a másik baj. A hold tele arccal nézett le ránk, mintha mosolyogna kalandomon, s oly pazar kézzel szórta kölcsönzött fényét, hogy majdnem nappali világosságban úszott az egész láthatár. Ez arra kényszerített, hogy, amikor Szombathelyhez közeledtünk, a koci előbőre (Spritzleder)⁵⁶ alá kellett rejtőznöm. E nyomorúságos pozícióban értünk a városba s az apai házhoz.

Atyám az előre megállapított tervhez képest az udvar elején kiszállt, aztán a kocsis továbbment a hosszú udvaron, amelynek hátulján egy nagy magtár állott; itt kifogta lovait, elhelyezte az istállóban, a kocsit pedig szokás szerint a magtár kapuja alá tolta be. Mintegy negyedóráig kellett itt várakoznom még mindig az előbőr alatt, amíg atyám álruhát hozott; ezt magamra öltöttem, s úgy mentem végig az udvaron. Ez óvatosságra szükség volt azért, nehogy az udvar lakásbérlője vagy hozzátartozói felismerjenek.

Komplikálta a helyzetet, hogy atyám szobájába az út a konyhán keresztül vezetett, s hogy kevéssel azelőtt érkeztek meg barátai, akik őt az esti órákban rendszeren meg szokták látogatni. Sem ezekkel, sem pedig a cselédekkel nem mertem volna találkozni. Atyám tehát gondoskodott arról, hogy nyitva találjam a mellékszoba ajtaját, amely a kapura nyílt; ezen lopódtam be, s e mellékszobában kellett egy órán át végighallgatnom a szomszéd szobában

⁵⁵ Agyvérzés következtében fellépő részleges vagy teljes bénulás.

⁵⁶ Spritzleder – sárponyva, fedőbőr (ném.)

folyt párbeszédet. Megemlékeztek rólam is. Kérdezték atyámat: mit tud felelnem. „Semmit” – volt atyám válasza. Ekkor vigasztalással álltak elő, helyeselve, hogy egyelőre még titokban maradok ott, ahol vagyok, különösen pedig azt, hogy haza nem jöttem, „mert – tették hozzá – itt bizony nem jó dolog várna rá”. Elképzelhető, mily megnyugtató volt rám nézve e nyilatkozat.

Eközben mindazáltal volt időm gondolkodni arról, hogy miképp jussak el e holdvilágos éjszakán észrevétlenül nőmhöz, aki ideiglenesen ipammal lakott a másik utcában, amelytől 4-500 lépés választott el. Életemben már többször tettem azon tapasztalást magamon, hogy a veszély növeli találékonyágomat. Ekkor is úgy történt. Eszembe jutott a polgári ispotálynak (az elszegényedett és elaggott polgárok házáat nevezték így) az a tagja, akinek kötelessége volt a lélekharangot húzni, ha valaki a városban haldoklott. Több gallérral ellátott köpenyben járt, amely ifjú koromban karbonari⁵⁷ név alatt volt ismeretes, fővege lebbentyűkkel volt ellátva, amelyekkel a téli hidegben a füleket el lehetett takarni; állat mindig egy kendővel felkötve szokta hordozni, s ezenkívül erősen sántított. Mindez nemigen kölcsönzött neki megnyerő alakot, és hivatásától, a lélekharang-húzástól is annyira félték az emberek, hogy nem szerettek vele érintkezésbe jutni. Csakhamar készen voltam azon elhatározással, hogy az ő alakját öltöm magamra. A jó sors úgy akarta, hogy atyám régi ruhatárában is találtunk egy elviselt karbonariköpenyt és egy régi sipkát, hasonlót ahhoz, amelyben a lélekharangozó rendesen paradérozott.⁵⁸ Mintha csak tőle kölcsönöztük volna. Mihelyt atyám vendégei távozása után hozzám beléphetett, végrehajtottuk a metamorfózist. Felkötöttem államot, rám vettem a köpenyt, föltettem a főveget, s aztán végigsántítottam a hosszú utcán és a nagy téren. Mindenki került, mintha csak félt volna a lélekharangozótól.

Végre elértem ipam házáat, amely földszintes volt az utcára, de az udvarra emeletes. Szívem erős, szinte hallható dobogása közben félig öntudatlanul jutottam fel az emeletre, ahol nőm⁵⁹ és sógornőim⁶⁰ vártak, s percek múltak el, amíg szerető és szeretett nőm karjai között ismét magamhoz tértem. Nemsokára bemutatták fiamat, akit most láttam először. Mint már érintém, távollétemben született egy héttel a világosi kapituláció előtt, aug[usztus] 5. és 6. közötti éjjel, s így egészen forradalmi gyermek volt; szüleitől azonban egy csepp forradalmi vért sem örökölt. Apja sem tudta, mint lett forradalmár. Este még mint Őfelségének⁶¹ hű alattvalója hajtotta fejét nyugalomra, s a másik nap reggelén már mint rebellis ébredt fel. Ez a bécsi kormány bűvészetének

⁵⁷ A 19. század első évtizedeiben az olasz függetlenségért küzdő carbonari mozgalom tagjai után elnevezett ruhadarab.

⁵⁸ paradéroz – parádéz: díszesen felvonul.

⁵⁹ Schenk Klára (1820–1872).

⁶⁰ Schenk Mária (1819–?), Schenk Anna (1822–1849) és Schenk Karolina (1829–1892).

⁶¹ V. Ferdinánd (1793–1875) 1835 és 1848. december 2. között Magyarország királya.

műve volt, s akkor történt, amikor 1848 őszén egyik lehetével lefutta Jelačić⁶² homlokáról a lázadó bélyegét, másik lehetével pedig azt a mi homlokunkra sütötte rá.

Boldogságomat nem élvezhetém. Megzavarta, sőt tönkretette azt a tudat, hogy kedveseimtől, akik annyi szeretettel vettek körül, egy pár nap múlva ismét meg kell válnom. Izgalmas órák voltak ezek. Szívem keserűséggel és gyűlölettel volt tele azon vad, barbár hatalom iránt, amely győzelmi mámorában nem ismert mást, mint nemtelen, vak bosszút; az ígért béke, nyugalom és jólét helyett ezer és ezer család boldogságát dúlta fel.

Másnap már nálam volt Stallner Ferenc,⁶³ családjunk tagjain kívül az egyedüli, akit atyám honlétemről értesített. Évtizedekkel előbb költözött be Németországból, magával hozván az akkori német szabadelvű iskola eszméit és elveit. Szombathelyi hölgyet vevén nőül, e kapcsolatnál fogva mint kereskedő ott telepedett meg. Noha a magyar nyelvet csak törte, de hazafiság tekintetében bárkivel kiállotta a versenyt. Magasabb műveltsége és liberális gondolkozása kedvelt emberré tették a 40-es évek Vas megyei liberális pártjának vezérférfiai előtt. Az okszerű szőlőkezelésnek Szombathelyen ő volt a megalapítója. A társadalomban előkelő helyet foglalt el, és tekintélyénél fogva a szombathelyi polgárokra nagy befolyást gyakorolt. Nagyrésztben az ő közreműködésének köszönhetém, hogy 1848-ban a szombathelyi választókerület engem választott meg képviselőjének az országgyűlésre. Az 1848. év mozgalmainak közepette polgártársai őt bizalmuknak és ragaszkodásuknak nem egy jelével tüntették ki, s még emlékezem arra a fáklyásmenetre, amelyet tiszteletére rendeztek, s mikor a hozzá intézett beszédre adott válaszát tapsokkal jutalmazták, dacára annak, hogy e zárszavait: „éljen a magyar haza!” – hibás kiejtéssel így fejezte ki: „íjen a magyar haza!”

E derék férfiú ajánlkozott arra, hogy menekülésemben útitársam lesz Franciaországig, Bécs kikerülésével Grácon⁶⁴ keresztül ugyanazon utat fogván követni, amelyen Szabó Imrét, a volt hadügyi államtitkárt szerencsésen átvezette a határokon. Ezért közölte velem atyám honlétem titkát. Egyórai rövid tanácskozás után megállapítottuk a menekülés tervét, s már másnapra tűztük ki az útra indulást. Alig bontottam tehát ki bőröndömet, már ismét csomagolnom kellett. Könnyes szemekkel jártak ebben kezemre nőm és Mari sógornőm, a nemes érzelmű és fennkölt szellemű hölgy, aki ipam házának vezérszelleme volt.

⁶² Josip Jelačić (1801–1859) császári-királyi tábornagyszereplő, 1848 és 1853 között horvát bán.

⁶³ Stallner Ferenc (1798?–1861) kereskedő, az ausztriai Stájerországból költözött Szombathelyre, 1848-ban a város belsőtanácsosa, nemzetőr. Életéről lásd bővebben Tilcsik György: Stallner Ferenc szombathelyi kereskedő működése 1848 előtt. In *Előadások Vas megye történetéről*. IV. Szerk. Mayer László, Tilcsik György. Szombathely, 2004, Vas Megyei Levéltár, 329–340. p.

⁶⁴ Graz – város Ausztriában

Mikor azonban a csomagolást befejeztük, s készen voltam a hosszú kétes útra, egy drámai jelenet következett, amelynek megrázó hatása felforgatott mindent. Nőm és sógornőm térdre borultak előttem, átkulcsolták lábaimat, és zokogó hangon esdekelve kértek, hogy mondjak le menekülési tervemről. „Ne hagyd el nődet és gyermekedet!” – mondá sógornőm, s egy jósnő szerepét öltvén magára, ihletett hangon tette hozzá: „érezem, hogy semmi bántalmad nem lesz.”

Azt a lelki harcot, amelyet e jelenet bennem felidézett, lehetetlen leírni. Szívem velök tartott, de a hideg megfontolás ellenök szólt. Ismerve az osztrák hagyományokat, amelyeket az uralkodó hatalom csak szorultság eseteiben s csak ideiglenesen ejtett el, de amelyekhez a szerencse első mosolyára századokon át mindannyiszor újra visszatért, amnesztiára a győztes reakció ama korszakában nem egyhamar volt kilátás. Ha nem akartam ábrándokban ringatni magamat, úgy néhány évi várfogság volt a legenyhébb büntetés, amelyre józanul számíthattam. Jobbnak látszott előttem ezt a néhány évet szabadságban, munkában töltenem. Nem volt kizárva annak lehetősége, hogy sikerülni fog odakünn egzisztenciámat állandó alapokra fektetni, amikor aztán családommal is egyesülhetek. De kevésbé kedvező körülmények között is fennmaradt számomra legalább az a vigasztalás és öröm, amelyet időről időre családom látogatása fogna nyújtani, míg a várfogságban minden valószínűség szerint erről is le kellene mondanom. Ha pedig az európai viszonyok újabb alakulása arra kényszerítené ellenségünket, hogy ismét közeledjék a nemzethez, s amnesztiával készítse elő az erre vezető utat, akkor ez amnesztiából az emigráció sem lesz kizárható. A mérleg tehát minden tekintetben a menekülés felé hajolt.

Nőm és sógornőm azonban minden érvelésem után megújították az ostromot. Ezek voltak legkínosabb perceim. Végre kimerültem az ellenállásban, s kijelentettem, hogy megadom magamat. Riadó örömmel fogadták s csókjaik özönével jutalmazták kapitulációm, s hogy a visszavonulás hídját is elvágjam magam mögött, szemök láttára széttéptem azt a külföldi útlevelet, amelyet Szabó Imrétől június hóban kaptam. Bámulatos, hogy e pillanattól fogva lelki nyugalmam teljesen visszatért. Úgy érzem magamat, mintha semmi bajom nem volna, mintha semmi aggodalomra nem volna okom. Rajtam is bebizonyult az a lélektani törvény igazsága, hogy a lélek nyugtalansága nehéz körülmények között a habozásból, a határozatlanságból ered, s megszűnik azonnal, amint az akarat erejével döntő határozathoz jutottunk. A legkeményebb sors is elveszti félelmes alakját, mihelyt bátran szemébe néztünk, s leszámoltunk a következményekkel.

Most már csak arról lehetett szó, hogy hol jelentsem fel magamat, s miként kerüljem ki az elfogatással járó meghurcoltatást. Ekkor Tóth Bálint,⁶⁵ aki később a hatvanas évek végén vagy a hetvenes évek elején Sopron megye egyik kerületét képviselte az országgyűlésen, állott mint ideiglenes főnök Vas megye élén. Barátaim bizalmasan értekezvén velem, ő elég emberséges volt kijelenteni, hogy biztosít az elfogatás ellen, és Pozsonyba szóló útlevelet fog számomra kiállítani, ha szavamat adom, hogy október hó lejárta előtt a pozsonyi hadtestparancsnokságnál önként jelentkezem, s ha azon néhány nap alatt, amelyet még otthon szándékoznám tölteni, ipam házát nem hagyom el. Maradt tehát még egy pár napom pihenésre, miközben már barátaim és testvéreim⁶⁶ látogatását is fogadhattam. Ezek között nem szabad megfeledkeznem Szczy Ferenc⁶⁷ akkori kanonokról, családunk régi barátjáról, akit soha és senki előtt nem titkolt hazafiúi érzelmei dacára, néhány év múlva a bécsi kormány a szombathelyi püspöki székre emelt. Tudományossága és papi erényei által annyira meghódította a közvéleményt, hogy amikor a szombathelyi püspöki szék megürült, a bécsi körök nem vélték tanácsosnak őt elejteni.

A pihenés eme kurta napjait is azonban megzavarta védelmi iratom egybeállítására; mert a megjelent rendeletek szerint nem volt elég, hogy a volt országgyűlési képviselők személyesen jelentkezzenek a kijelölt kerületi katonai parancsnokságok előtt, hanem írásba foglalt védelmüket is tartoztak egyúttal benyújtani. Ezt „Purificationsserklärung”-nak nevezték. Mikor ez okmány szerkesztéséhez fogtam, megdöbbenve vettem észre, hogy a német nyelvet írásban nem bírom, holott gyermekkoromban volt egy korszak, amelyben a magyar szót teljesen elfeledtem, s csak németül tudtam beszélni. Kénytelen voltam tehát magyarul megírni védelmemet, és nőm unokatestvérét, Péczely Ferencet,⁶⁸ gr. Batthyány Lajos volt magántitkárát megkérni, hogy azt németre fordítsa le. Péczely azonban visszaadta fogalmazványomat mint olyat, amely egymagában elég volna arra, hogy elítéljenek. Perpatvar keletkezett közöttünk, míg végre abban állapodtunk meg, hogy ő fog egy német nyelvű beadványt szerkeszteni lehetőleg neutrális hangon, kerülve jobbra és balra egyiránt minden vádat, minden megtámadást. Ezzel is elkészülvén, mentem további sorsom elé.

⁶⁵ Tóth Bálint (1807?–1888) Sopron vármegye másodalispánja 1848/49-ben, majd a pozsonyi kerület császári biztosa. Csorna országgyűlési képviselője 1872 és 1875 között.

⁶⁶ Horváth Boldizsárnak ekkor két testvére volt még életben: Horváth Anna (1823–1916) és ifj. Horváth József (1825–1899).

⁶⁷ Szczy Ferenc (1800–1869) egyházi író, 1845-től tiszteletbeli kanonok, 1852-től szombathelyi püspök.

⁶⁸ Péczely (Peczely) Ferenc (1810–1882) Batthyány Lajos magántitkára 1846–47-ben, később feltehetően a Magyar Földhitelintézet jogtanácsosa.

HADITÖRVÉNYSZÉK ELŐTT

Sógornóm kívánságára szegény jó ipam vitt el saját fogatán Pozsonyba. Egy-napi pihenés után jelentkeztem a katonai főparancsnoknál. Előszobájában találkoztam Bezerédj László⁶⁹ és Széll József⁷⁰ képviselőtársaimmal. Ugyanazon járatban voltak, mint én, csakhogy ők könnyebben dudáltak, mint én, azon képviselők közé tartozván, akik nem vettek tudomást a képviselőház 1848. dec[ember] 31-i határozatáról, s nem követték az országgyűlést Debrecenbe. Az utóbbi erős organizmussal bírt, amelyet nemigen alteráltak⁷¹ a különböző politikai korszakok klimatikus viszonyai. Egy pár év múlva már a soproni kerületi főtörvényszék bírója lőn, az új alkotmányos érában pedig 1867 után Vas megye főispáni székét foglalta el.

A katonai főparancsnok visszaadva védelmi iratot Topovics⁷² hadbíróhoz utasított, egy mosolygó, jókedvű emberhez, akivel alig lehetett komoly hangon beszélni. „Volt ön Debrecenben is?” – kérdé tőlem. Igennel feleltem. „Annál jobb – folytatá –, nekünk semmi közünk önhöz; éppen tegnap jött hozzánk a rendelet, hogy minden debreceni képviselőt Pestre utasítsunk. Okosan tette, hogy egy pár nappal előbb nem jelentkezett, mert kénytelen lettünk volna önt is vasra verni, mint azon kollégáit, akik most a vízi kaszányában ülnek, s akiket már most mi vagyunk kénytelen saját költségünkön Pestre leszállítani. Ha kívánja, meglátogathatja őket.” Arra a megjegyzésemre, hogy útlevelem csak

⁶⁹ Bezerédj László (1813–1871) Vas vármegye főjegyzője 1842 és 1848 között, majd az 1848–49-es országgyűlésen a kőszegi kerületet képviselte.

⁷⁰ Széll József (1801–1871) Vas vármegye alispánja, 1848-ban a rumi kerület országgyűlési képviselője, majd a megye kormánybiztosa, 1865-ben ismét képviselő, 1867 és 1871 között főispáni helytartó.

⁷¹ alterál – zavar, módosít (lat.)

⁷² Feltehetőleg Karl Tollovitz pozsonyi hadbíróról van szó. (Hermann Róbert szíves közlése.)

Pozsonyba szól, azt válaszolta: „ha más baja nincs, ezen könnyen segítünk, adok én önnek egy »Geleitscheint«.⁷³ Ha bárki is kérdőre vonná önt, csak ezt mutassa föl, s akkor a haja szála sem fog meggörbülni. Nem volna azonban jó dolga, ha sietne ezt felhasználni; mert csak november 1-je előtt tartozik Pesten jelentkezni. Itt legalább mi öröködünk az ön szabadsága fölött, de azokra, akik odalent az urak, már nincsen semmi befolyásunk.”

A sors már első lépésemnél mintegy igazolni akarta Mari sógornóm⁷⁴ jóslatát. Ki mert volna magának egy ilyen osztrák hadbíró képzelni? Igaz, ezt a sima eljárást annak a késedelemnek köszönhetém, amelyet a védelmi iratom szerkesztése fölött köztem és sógorom között támadt véleményeltérés okozott. Ha ez nincs, ha egy pár nappal korábban megyek Pozsonyba, úgy engemet is vasra verve szállítanak a fővárosba. E körülményben mindenesetre a sors ritka kedvezése nyilatkozott.

A nyájas olvasó természetesen fogja találni, hogy elfogadtam annak a becsületes hadbírónak jóakarató tanácsát, s Pozsonyban maradtam az utolsó pillanatig, amíg csak lehetett. Eközben kevésbé szerencsés kollégáimat is meglátogattam a vízi kaszárnyában. Csak okt[óber] 30-án hagytam el Pozsonyt az utolsó gőzhajóval, amely abban az évben Bécsből Pestre indult, hogy okt[óber] 31-én, a végső határnapon Haynau előtt megjelenhessek.

Haynaut egészen másképp képzeltem magamnak. Egy vékony, szálas alak állott előttem, aránytalanul kis fővel, amellyel viszont még nagyobb aránytalan-ságban volt nagy bajusza. Sem tekintete, sem hangja, sem modora nem árulta el azt a kegyetlen, vérszomjas katonát, akitől mindenki remegett.

Amikor védelmi iratomat tőlem átvette, a következő kurta párbeszéd fejlődött ki közöttünk:

„Minő szerepet vitt ön a forradalom alatt?” – kérde tőlem.

„Képviselő voltam.” – válaszolám.

„Debrecenben is volt?”

„Igen.”

„Hiszem azonban, hogy Szegedre már nem követte az országgyűlést!”

„De igen, Szegeden is voltam.”

„Az ördögbe – mondotta, de korántsem az ingerültség hangján –, hát mindenhová el kellett mennie?”

Ekkor emlékeztettem, hogy július 1-én kelt kiáltványa, amelyben elrendeli, hogy a debreceni képviselők hadi rögtönbíróság elé állíttassanak, nem engedett más választást azoknak, akik a debreceni országgyűlés tagjai voltak.

⁷³ Geleitschein – menlevél (ném.)

⁷⁴ Schenk Mária

„Igaz, igaz” – volt Haynau válasza s azzal a figyelmeztetéssel bocsátott el, hogy mindaddig, amíg a haditörvényszék ki nem hallgat, a fővárost elhagynom nem szabad.

Ez a párbeszéd, amely közöttünk lefolyt, azt a benyomást tette reám, hogy ez az ember összes kegyetlenségeiben, amelyeket véghezvitt, csak egy felsőbb hatalomnak vak, engedelmes szolgálja volt. Már akkor suttozták, hogy Haynau nézeteiben határozott fordulat állott be azóta, hogy időről időre Somssich Pállal⁷⁵ érintkezésbe jött, s ennek előadásaiából a magyar közjoggal s a magyar felfogással közelebbről megismerkedett; sőt híre járt annak is, hogy Haynau a bécsi kormány túl szigorú intézkedéseit ellenezte, s azok végrehajtását nem egyszer megtagadta. A történetíró hivatása lesz majdan e kérdésben is ítélni; nekünk azonban, akik a történetíró számára az egyes adatokat szolgáltatathatjuk, szent tartozásunk, hogy arról, aminek tanúi voltunk, sőt még nyert benyomásainkról is – tekintet nélkül a néha rosszul informált közvéleményre – lelkiismeretes hűséggel számoljunk be.

Heteken át hiába várahoztam arra, hogy a haditörvényszék megidézzen. A volt képviselők egész serege lepte el a fővárost. Csaknem többen voltunk itt együtt, mint Debrecenben, ahol a képviselőház csak akkor kezdett megtelni, amikor a magyar hadsereg győzelmesen előrenyomult. A mostani Gizella tere⁷⁶ volt egy szerény étkezőhely, „A profétához”, amelyet sokan látogattak a volt képviselők közül. Én is ezekhez csatlakoztam. Távolt volt tőlünk minden félelem, minden aggodalom, sőt mondhatom, hogy vidám társalgás folyt közöttünk. Csak a türelmetlenség bántott bennünket; alig vártuk, hogy sorsunk el legyen döntve. Irigység tört ki belőlünk, ha közülünk egyik vagy másik a szerencsének abban a kedvezésében részesült, hogy a haditörvényszéktől „pogácsát” kapott – így neveztük az idézést.

Már átléptük az újév (1850) küszöbét, s a várva várt pogácsa még mindig nem érkezett meg. Most már türelmem fonala elszakadt. Fölkerestem L... hadbíró t sürgetni ügyemet. Ez az úr azonban lehető durván fogadott. „Önnek – mondá – a börtön fenekén, bilincsekben kellene óráról órára várnia halálos ítéletét; köszönje meg, hogy egyelőre szabadon járhat.” Az volt feleletem, hogy mindenre el vagyok készülve, s a legszigorúbb ítélet is könnyebben fog esni, mint e bizonytalanság. Siettem hátat fordítani neki anélkül, hogy kérelmemet ismételttem volna.

Itt lehetetlen meg nem emlékezni a sorsnak azon különös szeszélyéről, hogy ugyanezen hadbíró volt az, akit két évtizeddel később miniszterségem

⁷⁵ Somssich Pál (1811–1888) 1843 és 1848 között országgyűlési követ; nem vett részt az 1848/49-es eseményekben. 1850-ben *Magyarországnak és királyának törvényes joga* címmel jelentette meg munkáját, melyet német nyelven is kiadott. 1861-től ismét képviselő, 1869 és 1872 között a képviselőház elnöke. A Deák-párt konzervatív szárnyához tartozott.

⁷⁶ A mai Vörösmarty tér Budapesten.

alatt a közös hadügyminisztérium két ízben is elküldött hozzám avégett, hogy a munkába vett új katonai büntetőeljárás alapelveire nézve velem megállapodásra jusson. Mindketten kérdő szemekkel fogadtuk egymást; mindketten gyanítottuk, hogy nem ez az első találkozásunk. Erről azonban hallgattunk. Csak egy pár nappal utóbb tudtam meg Csemegi Károlytól,⁷⁷ aki akkor miniszteri tanácsos volt az igazságügy-minisztérium kebelében, hogy a közös hadügyminisztérium kiküldöttje hivatalos tárgyalásunk befejezte után közölte vele sejtelmét, kérdezősködött tőle előéletemről, s hallván politikai múltam adatait, bevallotta neki, hogy a szabadságharc lezajlása után az én ügyem a haditörvényszéknek csakugyan azon osztályához volt beosztva, amelynél ő mint hadbíró szolgált.

Egyébiránt el kell ismernem, hogy tárgyalásainkban a hadügyminiszter eme képviselője kitűnő és modern fölfogású jogásznak bizonyult, akivel az alapelvekre nézve csakhamar megegyeztünk. Abból a körülményből, hogy szükségesnek tartották ugyanezt a hadbíró az alapelvek újabb megvitatása végett hozzám másodízben is leküldeni, nem vonhattam le más következtetést, mint azt, hogy a mi megállapodásunk odafent az illető körökben nem talált legkedvezőbb fogadtatásra. Elég az hozzá, hogy e második tárgyaláson is ragaszkodtunk korábbi nézeteinkhez; ismételt megállapodásunk sorsáról azonban addig, amíg a magyar igazságügy élén állottam, hivatalos és pozitív értesülést nem kaptam.

De térjünk vissza 1849-re! A hadbíró kemény kifakadásai nem ijesztettek el a további lépésektől. Másnap elmentem Haynauhoz. Előadtam neki, hogy utasításához képest hetek óta a fővárosban tartózkodom, hasztalanul várva a haditörvényszék idézését. Kiemeltem, hogy nem vagyok gazdag ember, hogy csekély vagyonomat zár alá vették, s fogytán vagyok az eszközöknek otthon családomat, itt pedig önmagamot fenntartani. Haynau ismét emberségesen fogadott. Első kérdésül azt intézte hozzám, ha vajon voltam-e a hadbírónál.

„Voltam – válaszolám –, de a hadbíró semmi kilátást nem nyújtott arra, hogy kérelmem egyhamar teljesezésbe menjen.”

„Hozott-e magával folyamodványt?” – volt Haynau másik kérdése. S amikor ezt zsebemből elővettem s neki átnyújtottam, biztosított, hogy egy hét lefolyása alatt ügyem a haditörvényszék előtt napirendre fog kerülni. Négy nap múlva már a haditörvényszék előtt állottam.

A debreceni országgyűlésen – mint már másutt említém – az úgynevezett epuracionális bizottságnak⁷⁸ jegyzője és előadója voltam. E bizottság azzal

⁷⁷ Csemegi Károly (1826–1899) ügyvéd, igazságügyi miniszteri osztálytanácsos, majd államtitkár, ezt követően 1893-ig kúriai tanácselnök. Az 1878. évi V. törvénycikk, a büntető törvénykönyv („Csemegi-kódex”) kidolgozója.

⁷⁸ epuracionális bizottság – igazolóbizottság.

fejezé be működését, hogy jegyzéket terjesztett elő a képviselőháznak a föltétlenül és föltételesen igazolt képviselőkről, továbbá azokról, akiket – mivel távollétüket nem tudták igazolni – kebeléből az országgyűlés kizárt. E jegyzék nyomtatásban is megjelent, s azt természetesen mi, úgymint Irányi Dániel⁷⁹ mint a bizottság elnöke s én mint a bizottság előadója írtuk alá. Azt hittem, hogy e funkció nekem bajt fog okozni a haditörvényszék előtt. Annál inkább hihettem ezt, mivel az utolsó kategóriába sorolt képviselők lojalitásuk igazolására fényes érvet és bizonyítékot láttak abban, hogy a forradalmi országgyűlés jónak találta őket a maga kebeléből kirekeszteni. Nekik tehát nagyon kapóra jött e jegyzék. Siettek is azt megszerezni, s egy-egy példányban védelmi iratukhoz csatolni. Az én nevem tehát több mint 100 ilyenén beadvánnyal minduntalan a haditörvényszék elé került.

De csalódtam: e funkcióm a haditörvényszék előtt szóba sem jött. Kihallgatásom, mely négy óra hosszat tartott, majdnem kizárólag két körülmény körül forgott. Egyike Lamberg⁸⁰ meggyilkolása, másika pedig az ápril[is] 14-i függetlenségi nyilatkozat volt. Minden oda mutatott, hogy bizonyítékot törekedtek szerezni arra nézve, hogy Lamberg meggyilkolása Kossuth nyílt vagy titkos parancsára történt. Elmondtam, hogy én ellenkező meggyőződésben vagyok, hivatkozván a jelenetre, amelynek tanúja voltam, mikor a hajóhídon történekről a hír a képviselőházba érkezett, s Kossuth összecsapván kezeit, e felkiáltásban tört ki: „Az Isten szerelmére, mi történt!?” Néhány perccel utóbb pedig, amikor a fegyveres nép betódult a képviselőházba, ismét Kossuth volt az, aki a törvény és a haza nevében követelte, hogy a fegyveres erő a törvényhozás termeiből kivonuljon. Lehetetlen volt észre nem vennem, amint e nyilatkozatomra a haditörvényszék tagjai összenéztek.

Ami a másik főpontot, a debreceni főtemplomban ápril[is] 14-én tartott ülés lefolyását illeti: erről akarva sem adhattam volna felvilágosítást, minthogy ez ülésen nem voltam jelen. Sem pozitív, sem negatív érdemet nem keresek ebben, a tény egyszerűen az lévén, hogy – amint már más helyütt elmondtam volt – mire néhány társammal szokott tanácskozási termünkől a tolongó nép között a templomhoz értünk, ez már annyira zsúfolva volt, hogy nem fértünk be. Elég volt e tekintetben hivatkoznom Nyáry Pál és Simon Pál⁸¹

⁷⁹ Irányi Dániel (1822–1892) a márciusi ifjak egyike, 1848-tól képviselő (radikális). Emigrációjából hazatérve, 1868-tól a Szélbal Párt, majd Negyvennyolcas Függetlenségi Párt elnöke, ellenzéki honatya.

⁸⁰ Franz Philip von Lamberg (1791–1848) gróf, császári-királyi altábornagy, akit a király 1848. szeptember 25-én miniszteri ellenjegyzés nélkül az összes magyarországi haderő főparancsnokává nevezett ki, majd három nappal később Pestre érkezve a feldühödött tömeg meggyilkolt a hajóhídon.

⁸¹ Simon Pál (1811–1887) ügyvéd, földbirtokos, az 1848–49-es országgyűlésen a baksai (Zala vármegye) kerület képviselője.

képviselőtársaimra, akikkel azt az időt, amíg a templomban az ülés tartott, a közeli botanikus kertben sétálva töltöttük el.

A hozzánk intézett kérdések, úgy, amint formulázva voltak, nemcsak reám, hanem mindazokra, akik a kihallgatáson átestek, azt a benyomást tették, hogy azok a körök, amelyek a haditörvényszék eljárásának irányt szabtak, az eseményeket bizonyos kiszemelt egyének nyakába akarták varrni, s ehhez képest a hadbíróságoknak fő feladatuk az volt, hogy e tekintetben bizonyítékokat szerezzenek az egyesek vallomásaiból. Erre vallott az a körülmény is, hogy ha közülünk valaki nem tartotta elégnek a hadbíróság kérdésére tagadással válaszolni, hanem oly tényekre is hivatkozott, amelyek az ellenkezőt tanúsították, a haditörvényszék mellőzve e céljának meg nem felelő kitérést, feleletül egyszerűen azt iktatta a jegyzőkönyvbe, hogy „a kérdésben foglalt tényről nincs tudomása”. Ily egyoldalúság, amely csak a pozitív adatokat kereste, ellenben a negatív adatok elől kitért, jellemezte a hadbíróságok eljárását. Semmi esetre sem lehetett rájuk fogni, hogy valami nagyon törekedtek volna a kutatást minden irányban kiterjeszteni, az igazságot egész valójában felderíteni.

Kihallgatásomnak az volt közvetlen eredménye, hogy nem egészen egy hét lefolyása alatt „Geleitscheint” kaptam, s további intézkedésig hazautazhattam, a város határát azonban nem léphettem át. A Damokles kardja tehát még mindig fejem fölött lebegett. E helyzetem augusztusig (1850) tartott. Júliusban egy sereg haditörvényszéki ítélet jelent meg a lapokban. Az elítéltek között voltak többen az akkori szójárás szerint „a legsúlyosabban kompromittáltak” közül, de viszont olyanok is, akik kevésbé voltak „kompromittálva”.

Az ítélet egy része halálra szólt, de amit nyomban Haynau megkegyelmezése követett, mely a halálbüntetést várfogságra változtatta át. A lapok csak igen hézagosan és laza szerkezetben közölték az ítéleteket, úgy, hogy némely elítéltnak a keresztnéve is hiányzott. Ezek sorában volt egy Horvát is, kinek keresztnéve szintén nem volt kitéve. E körülménynél fogva, s azért, mivel a vád, amellyel őt terhelték, oly általánosságban szólt, hogy az reám is volt illeszthető, nem tudtam, hányadán vagyok, s hogy mikor hurcolnak a fogságba. E kételem csak akkor ért véget, mikor augusztus hóban megjelent azok jegyzéke, akik ellen még ítélet előtt a további haditörvényszéki eljárást megszüntették („die weitere kriegsgerichtliche Untersuchung aufgelassen”). E jegyzék hozta az én nevemet is; ebből tudtam meg, hogy szabad vagyok.

Váratlan esemény volt ez, amelyet csak nőm és sógornőm látnoki ihlettsége sejtethetett előre, amelynek magyarázatát azonban nemsokára meghozta a hír. Haynau már régóta hadilábon állott a bécsi döntő körökkel, míg végre júliusban szakadásra került a dolog, s el lőn határozva őt a ráruházott császári teljhatalmától megfosztani. A tábornagyt meghitt barátai erről magánúton rögtön a legnagyobb gyorsasággal tudósították, míg a határozat

az expediciálásban⁸² szenvedett késedelem miatt hivatalos alakban csak egy pár nap múlva jutott kezeihez. Ezt az időközt Haynau arra használta fel, hogy bosszút álljon bécsi ellenségein. Rögtön maga elé idézte a haditörvényszék vezetőit, s megparancsolta nekik, hogy másnap délben az ítéleteket kihirdessék. Ezek lehetetlennek mondták a parancs teljesítését, minthogy a pereket és ítéleteket felküldötték Bécsbe. Haynau azonban nem tágított, s a hadbírák kénytelenek voltak az egész éjet munkában tölteni, hogy a kezeik között maradt fogalmazványokból újra összeállíthassák az ítéleteket. Valószínűleg ez volt az oka a laza szerkezetnek, s annak, hogy néhány elítélt megnevezésénél a keresztnév is elmaradt. Másnap csakugyan kihirdették az ítéleteket, de ezek kapcsán egyúttal a Haynautól eredt kegyelmet is. Bécsben ez az eljárás nagy és nehéz vitát idézett elő. Voltak, akik azt érvénytelennek tekintették azon oknál fogva, mivel a megkegyelmezés napján Haynau már nem bírt a megkegyelmezés jogával; de győzött azok véleménye, akik azt vitatták, hogy Haynau a császári teljhatalmat s a megkegyelmezés jogát csak abban a pillanatban vesztette el, amelyben erről hivatalos úton értesítve lőn. Ez szükségképpen maga után vont egy másik kérdést is. A megkegyelmezettek között lévén olyanok is, akik a legsúlyosabb váddal voltak terhelve: vajon már most mi történjék azokkal, akik sokkal csekélyebb mértékben hívták ki magok ellen a bécsi körök bosszúját. A logikai törvény kényszerének engedtek tehát, úgy döntvén el a kérdést, hogy az utóbbiak ellen a további hadbírószági eljárást egyszerűen megszüntessék. Azóta közel félszázad röpi el fejük fölött, de nem emlékszem rá, hogy e hírt – amely akkor szájról szájra járt, s lehet mondani: a köztudatba ment át – valaha hivatalosan vagy félhivatalosan megcáfolták volna.

⁸² expediciálás – valamilyen irat vagy dokumentáció feladásának, kiadásának előkészítése, kiküldése (lat.)

AMICE SPECTABILIS*

Oly mély nyomokat hagyott hátra emlékezetemben az úgynevezett régi jó magyar világnak ez az egyik legkedvesebb, tipikus alakja, hogy most, amikor újra bekalandozom múltamat, lehetetlen egy pillanatra meg nem állapodnom előtte, lehetetlen vele még egyszer kezet nem szorítanom.

Sághy Miklós régi nemesi család ivadéka, sokat adott családi összeköttetéseire, különösen pedig a büszkeség egy nemével szeretett hivatkozni elhunyt nagybátyjára, aki a szombathelyi káptalannak nagytekintélyű tagja volt, noha egypár zsebórán és burnótszelencén kívül alig örökölt utána valamit.⁸³

De abban a korban az elődök pusztá neve és társadalmi állása is fölért egy örökséggel, a név tekintélye az utódokra is átszállott, sőt ezeknek gyakran állást és kenyeret is szerzett. Ezen a réven lőn Sághy Miklós, mint diplomatikus egyén, azaz mint olyan, aki ügyvédi diplomával bírt, a szombathelyi káptalan aljegyzője, később pedig a főjegyző elhunytával ennek utódja. Mert tudvalevő dolog, hogy 1848 előtt telekkönyvi hatóságok és közjegyzők nem létezvén, ezen intézmények hiányát részben a káptalanok pótolták mint hiteles helyek. A nemesi birtokokra nézve itt s a törvényhatóságok előtt történtek a bevallások, vagyis a birtokátruházások és birtokcserék s egyéb oly jogi cselekmények, amelyekre nézve az érdekelt feleknek közhitelességű okiratra volt szükségük; e teendőkre tehát minden káptalannál iroda volt berendezve, amelynek élén egy vagy több jegyző állott.

Puritán jellemű, gondos családapa, buzgó hivatalnok, modorára nézve szíves, nyájas és előzékeny – szerette őt mindenki. Ellensége nem is volt talán. Ami azonban a városi polgárok körében leginkább előremozdította népszerűségét, ez őszintesége volt, amiben nem ismert határt. E jellemvonása szellemi rokonságba hozta őt a szombathelyi polgárokkal, akik régi időtől fogva szóki-mondó emberek hírében álltak, s akiknél nemzedékről nemzedékre szállt át

* Amice spectabilis – tekintetes barátom (lat.)

⁸³ Sághy Miklós (1802?–1872) ügyvéd, a szombathelyi káptalan al-, majd főjegyzője, 1849 után járásbíró, 1854-től szombathelyi ügyvéd. Említett rokona Sághy Mihály (1783–1849) szombathelyi kanonok, 1839-től váci nagyprepost.

az a hagyományos mondat, hogy aki a kupai vízből ivott, vagyis akklimatizálta magát e kis republikában, az tenyerén hordja szívét. Főleg e tulajdonságának köszönhető, hogy megválasztották belső tanácsosnak, mely kitüntetést azonban szükségképpen meg kellett előznie azzal, hogy megszerezte a városi polgári jogot.⁸⁴

A szabadságharc lezajlása után kétevéssé vált a káptalanok mint hiteleshelyek jövője, a városnak addigi majdnem korlátlan autonómiája pedig az abszolút hatalom folytonos beavatkozása folytán lassú haldoklásnak indulván, a beltanácsosi méltóság nem sok örömmel s még kevesebb dicsőséggel járt. Sággy Miklós tehát jónak tartotta búcsút venni mindkét hivatalától, és elfogadni a szombathelyi kerületben az aljárásbírói állomást. E minőségében mint ügyvéd folytonos érintkezésben állottam vele, s e korszakba esnek azok a karakterisztikus jelenetek, amelyek az ő saját szerű egyéniségét annyira kidomborították. Legyen szabad idevetnem ezek közül egy-kettőnek röpke vázlatát.

Egy pörben, amelyet az alperes nevéől Imperl-pörnek neveztek el, az alperest védelmeztem. Tárgyáról már megfeledkeztem, csak arra emlékszem, hogy az a komplikáltabb pörök közé tartozott. A felperest kezdetben egykori princípálisom,⁸⁵ Istóczy Antal,⁸⁶ Vas megye zseniális alügyésze – Istóczy Győző atyja –, ennek halála után pedig Szabó László⁸⁷ (Szabó Miklós kúriai elnök testvére), a szombathelyi ügyvédi kamara mostani elnöke képviselte. A pör bírójá Sággy Miklós volt. Az 50-es évek elején még Schmerling ügynevezett „sárga corpus juris”-a uralkodott,⁸⁸ s az ítéleteket nem küldték meg a feleknek, hanem a régi szokás szerint élőszóval hirdették ki előttük. Nagyon kevés idő telt el a pör tárgyalásának befejezte után, s már azon felhívást vettük a szorgalmáról híres aljárásbíró úrtól, hogy másnap reggeli hét órakor keressük fel őt magánlakásán az ítélet kihirdetése végett.

Mi Szabó Lacival, hogy versenyt fussunk a pontosságban egymással s a mi kedves bíránkkal, már negyedórával előbb ott voltunk. A bírót még félig pongyolában találtuk. Ezer bocsánatot kért tőlünk, hogy toalettéjével megkésétt, holott időelőtti megjelenésünkkel mi követtük el a hibát. De nem engedte

⁸⁴ Sággy Miklós 1832 decemberében lett Szombathely polgára, és 1835-től 1842-ig a város külső-, majd 1842 áprilisa és 1848 májusa között belsőtanácsosa (Tilcsik György szíves közlése).

⁸⁵ princípális – hivatali főnök (lat.)

⁸⁶ Istóczy Antal (1812–1851) 1839-től Vas vármegye első alügyésze, 1848-tól főügyésze. Fia, Istóczy Győző (1842–1915) ügyvéd, majd Vas vármegye aljegyzője. 1872 és 1896 között országgyűlési képviselő; az Országos Antiszemita Párt megalapítója.

⁸⁷ Szabó László (1826–1914) ügyvéd, királyi tanácsos, a szombathelyi ügyvédi kamara elnöke. Testvére, Szabó Miklós (1821–1907) igazságügyi államtitkár Horváth Boldizsár mellett 1871-ig, később a Kúria elnöke (1888–1906).

⁸⁸ A szabadságharc leverése után Magyarországon is bevezették az osztrák büntető törvénykönyvet, melynek használatát 1861-től azonban mellőzték a magyar bíróságok. Anton von Schmerling (1805–1893) 1849 és 1851 között osztrák igazságügyi miniszter.

meg, hogy visszavonuljunk, hanem mindkettőnket félig erőszakkal egymással szemközt egy-egy zsöllyeszékbe ültetett le, s engedelmünket kérte, hogy öltözködését jelenlétünkben fejezhesse be.

„Ördög vigye el az urak pörét – szólalt meg öltözködés közben –, két egész éjszakámba került, amíg ezt a bonyolult ügyet áttanultam, s az ítéletet megszerkesztettem; de azután – majd mindjárt meggyőződhetnek róla – meg is van szerkesztve becsületesen!”

Elvégre mikor készen volt, előveszi a pörcomót, az asztalra veti, maga pedig a pamlagon foglal helyet.

„Csak figyelemmel hallgassák az urak, s látni fogják, mennyi fáradságot okoztak nekem.”

Most kihúzza a pörcomóból az ítéletet, s egész ünnepélyességgel olvasni kezdi, amint következik: „Ő császári és apostoli királyi Felsege nevében a szombathelyi cs. k. járásbírótság részéről – ebben és ebben az ügyben – ítéltetett:

Ámbátor.....”

E szóra ellenfelem, Szabó Laci felugrik székéről s felkiált: „Jaj, teringette, elvesztettem pörömet!”

Utána felugrik a jó öreg Sággy is, neki megy Szabó Lacinak, szokása szerint vállait taszigálja, azt mondván: „Amice spectabilis, az úr derék fi, az úr ismeri az én stílusomat.”

Erre én is felállok s közbeszólok: „De én az egész dologból nem értek semmit!”

Most hozzám siet az öregúr, az én vállaimat veszi ostrom alá, s azt feleli: „Hát, amice spectabilis, még nem ismeri az én stílusomat, nem tudja, hogy ha »ámbátor«-ral kezdem az ítéletet, akkor mindig a fölperes vesz?”

Csak hosszú percek múlva jutottunk oda, hogy az öregúr felolvassa az ítéletet. Ez a régi mintára készült: a megokolás nem volt elkülönítve az ítélet rendelkező részétől, hanem a tények és az érvek bele voltak fűzve a szövegbe. Ha tekintetbe veszi a tisztelt olvasó, hogy az ítélet egy egész sűrű ívre terjedt, hogy az tulajdonképpen csak egyetlen nagy mondatból állott, amelynek végén volt a határozó ige, természetesnek fogja találni, hogy sok időt vett igénybe és nagy nehézségekkel járt egy ily hosszú mondatot úgy megszerkeszteni, hogy érthető és a szintaxis⁸⁹ szabályainak is megfelelő legyen. Az ítélet csak úgy ragyogott a sok „-ván, -vén” képzőtől, de az a régi kor embereinek gyönyörűségére szolgált.

„Nagyon szép az ítélet, el vagyok tőle ragadtatva – szoltam a felolvasás befejeztével –, de sajnálnom kell a Tekintetes Urat, hogy annyi időt és munkát pazarolt reá, s azt hiszem, hogy Tekintetes Úr sokkal hamarabb és sokkal könnyebben átesik a dolgon, ha a váltótörvényszéki ítéletek mintáját követi,

⁸⁹ szintaxis – mondattan (gör.)

kimondván az ítélet elején, hogy felperes keresetétől elmozdítatik, azután pedig külön-külön pontok alatt felsorolja az érveket, amelyekre az ítéletet alapítja.”

„Igaz, amice spectabilis – válaszolá az öregúr –, de tudja, az a sok »-ván, -vén« – ornat rem.⁹⁰”

Nemsokára ezután egy jobbágyi örökösödési perben hirdette ki az ítéletet, amely szintén „ámbátor”-ral kezdődött. Szerencsétlenségre e pörben a felperest képviseltem, az „ámbátor”-nál fogva tehát én voltam a vesztes fél. Az ily világos örökösödési perekben („plana successio”) akkor nem volt fellebbezésnek helye, hanem a sérelmet csak rendes kereset útján lehetett orvosolni; mégis dévajásgból már 24 óra alatt benyújtottam föllebbezésemet, s erre egy addiglan szokatlan alakot választottam. Elmondtam benne, hogy a sérelmes ítélet nagyon meglep, mivel éppen ellenkező irányban a következő ítéletet vártam, s ekkor a váltótörvényszékek modorában szerkesztett szövegben oda-ítélem a kereset tárgyát az általam képviselt felperesnek, az alperest egyúttal elmarasztalom a perköltségekben, azután pedig négy vagy öt pontban felsoroltam az ítélet megokolására szolgáló érveket. Az én jó öregem elolvasta utolsó betűig ezt az ítélet alakjában szerkesztett fellebbezvényt, s e szavakkal fordult hozzám: „Amice spectabilis, miért nem adta ezt be ezelőtt két nappal, isten-lelkemuccse aláírtam volna!”

Amit most elmondani fogok, annak az epochának a kezdetén történt, amikor az új (1853. évi) polgári perrendtartást léptették életbe.⁹¹ A szóbeli eljárásra nézve az a változás állott be, hogy míg azelőtt az ügyvédek önmagok írhatták be a jegyzőkönyvbe perbeszédeiket, most tollnokot kellett alkalmazni a jegyzőkönyvek vezetésére; a bíró kihallgatta a feleket, s ezek észrevételeiből a tollnok csak azt írta a jegyzőkönyvbe, amit neki a bíró diktált. Igaz, hogy ez a módszer elejét vette némely meggondolatlan ügyvéd garázdálkodásának s a dologhoz nem tartozó kitéréseinek, de másrésről tagadhatatlan, hogy időpazarlással járt, mind a bíró, mind pedig az ügyvédek feladatát megnehezítette, s gyakran a legfontosabb érvek hatását is paralizálta,⁹² ha a bíróban hiányzott a helyes felfogás, vagy ha nem volt elélgyes azokat kellő módon kifejezni és kidomborítani. Mi, ügyvédek törekedtünk legalább annyit elérni, hogy – eltérve a törvény betűitől – perbeszédeinket ne közvetve a bíró által, hanem közvetlenül magunk diktálhassuk. E téren Szabó Miklós kollégánknak (a Kúria mai elnöke) sikerült a jeget megtörnie.

⁹⁰ ornat rem – díszíti a dolgot (lat.)

⁹¹ 1853. május 1-jével Magyarországra is kiterjesztették az 1811. évi osztrák polgári törvénykönyv hatályát, ugyanekkor ideiglenes polgári perrendtartást is bevezettek.

⁹² paralizál – gyengít, hatástalanít (lat.)

Egy ilyen szóbeli per tárgyalásakor Szabó Miklós a tollnok felé fordulva diktálni kezdi perbeszédét.

„Hohó, amice spectabilis – vágott közbe Sággy Miklós –, ez nem járja többé, csak tessék elmondani énnekem, amit diktálni akar, az én jogom és kötelességem lesz azután azt tollba mondani!”

„No, jól van” – felelé Szabó Miklós, színleg megadván magát, s ekkor egy sereg paragrafust idéz különböző királyok koronázás előtti dekrétumaiból, koronázás utáni törvényeiből.

A jó öregnek szinte kábul a feje ettől a sok törvénytől, megzavarodva néz maga elé, s minthogy Szabó Miklós még mindig nem fogyott ki koronázás előtti és koronázás utáni paragrafusokból, elvégre kétségbeesetten szól közbe: „Hát amice spectabilis, azt gondolja, hogy káptalan az én fejem?... csak tessék diktálni!”

Szabó Miklós tehát átveszi a diktátor szerepét, de – mirabile dictu⁹³ – azokból a törvényekből, amelyektől Sággy Miklós halálra ijedt, egy sem jutott a jegyzőkönyvbe.

Ettől fogva a tekintélyesebb ügyvédek – akiről fel lehetett tenni, hogy szóváltásaikban nem fogják a parlamenti illem törvényeit megsérteni – azt a privilégiumot élvezték, hogy perbeszédeiket közvetlenül magok diktálhatták be.

Miniszterkoromban többször elrándulván szülőföldemre, többek közt ezt a jó öreget is meglátogattam. – „Domine Excellentissime!”⁹⁴ – szólt elragadtatva s üdvözetemre becsődítette egész háznépét. Hiába tiltakoztam az új titulátúra⁹⁵ ellen, hiába mondtam, hogy én mindig a régi „amicus spectabilis” vagyok és akarok maradni – egy hajszálat sem engedett belőle. – Aztán nem láttam többé. De érzem, hogy nemsokára ismét találkozom vele a Marsban, amikor majd megint a korábbi módon fog üdvözölni: „Régóta vártunk, hozta isten amice spectabilis!”

⁹³ mirabile dictu – még kimondani is csodálatos (lat.)

⁹⁴ Domine Excellentissime – kegyelmes úr (lat.)

⁹⁵ titulátúra – címzés, rang (lat.)

A DELEGÁCIÓK GENEZISE

E kor eseményeiről szólván, nem szabad hallgatással mellőznöm egy epizódot, amely világos tanúbizonysága annak, hogy a delegációk intézményének eszméje nem Deák Ferenc⁹⁶ agyában fogamzott meg, sőt, hogy volt egy időpont, amikor ő ez intézmény ellen foglalt állást.

Mielőtt magát ez epizódot kiemelném, előre kell bocsátanom, hogy az 1865. év őszén, közeledvén a képviselő-választások, készültem választókerületembe, Szombathelyre, hogy elmondjam politikai programbeszédemet, amely később „Irányelvek” cím alatt külön füzetben, sőt német fordításban is megjelent.⁹⁷ Nem akartam elvont alkotmányjogi kérdésekről szólni, amelyekről mindenki beszélt, s amelyeket már eléggé megvitattak és kifejtettek, hanem céloom az volt, hogy a közjogi kiegyezés útját egyengessem, hogy elmondjam az okokat, amelyeknél fogva a kiegyezést szükségesnek tartom, s hogy egyúttal kijelöljem a határokat, amelyek között a kiegyezésnek szükségképpen mozognia kell. Ezenkívül még csak egy tárgyat vettem fel beszédembe, s ez az önkormányzat kérdése volt, amelyet megvédeni óhajtottam a kormányzat túlságos központosításának veszélyei ellen.

Programomnak első része tehát fontos és lényeges volt annyiban, hogy e téren úttörő voltam. Akkor még igen természetesen nem nyilatkoztam azon új alkotmányos intézményekről, amelyeket a kiegyezés maga után vont, s amelyeknek szervezete a kiegyezés tartalmától függött, de felállítottam az alapelveket,

⁹⁶ Deák Ferenc (1803–1876), a Batthyány-kormány igazságügyi minisztere 1848. szeptember 11-ig, majd az 1867-es kiegyezés szellemi atyja és a róla elnevezett országgyűlési párt vezére. Hívei 1867 után gyakran „öreg úr”-ként emlegették.

⁹⁷ Horváth Boldizsár: *Irányelvek közjogi legfőbb kérdéseink fölött*. Pest, 1865, Emich Ny.; Németül: *Leitende Gedanken über unsere wichtigsten staatsrechtlichen Fragen*. Pest, 1865, Druck. Khór und Wein

amelyeket a kiegyezésnél folyton szem előtt kell tartanunk, s rámutattam ama végső határvonalra, amelyen nem mehetünk túl engedményeinkben hazánk önállóságának és függetlenségének sérelme nélkül.

Már csak e szempontból is óhajtanom kellett arra nézve, amit Szombathelyen elmondandó leszek, megnyernem Deák Ferenc előleges beleegyezését. Egy hétnél tovább lestem, vártam az alkalmat, hogy vele négy szemközt találkozhassam; de az öreg urat ez idő tájban valóságos ostromállapotba helyezték a látogatók, s elvégre is kénytelen voltam útra indulni anélkül, hogy vele közölhettem volna eszméimet.

Deák Ferencben nemcsak politikai vezéremet láttam, hanem irántam tanúsított jóakaratanál fogva egyúttal második apámat is tiszteltem és szerettem benne. Ebből magyarázható, hogy visszatérvén Szombathelyről, több napon át nem mertem hozzá közeledni, noha különben nála úgyszólván mindennapos voltam. Félttem, aggódtam, hogy a magyar közmondás szerint mind a tíz körmőről lekap, ha programbeszédemben netalán kirúgtam volna a hámból. Jó szerencsém azonban összehozott az utcán Kemény Zsigával,⁹⁸ aki azon kérdéssel állított meg, hogy miért nem jövök az öreg úrhoz, hozzátéve, hogy hosszabb távollétem már az öreg úrnak is feltűnt. Ekkor elmondtam báró Kemény Zsigmondnak aggodalmamat, mire azt a megnyugtató választ adta: „Sőt inkább, az öreg úr nagyon helyesli programbeszédedet, s úgy nyilatkozott róla, hogy annak első részében teljesen megoldottad a feltett kérdést, s megírtad a kiegyezés teóriáját.”

Ezzel nagy kő esett le szívemről s az öreg úrnál ismét szabadon folytathattam látogatásaimat, sőt ez idő óta azt tapasztaltam, hogy az öreg úr belevont a legbizalmasabb értekezletekbe is, ha ezeken a közjogi kiegyezés kérdései kerültek szóba. Így történt, hogy jelen voltam ama zártkörű értekezleten is, amelyen a vita Deák Ferenc s az ellenzék vezértagjai között a delegációk intézménye körül forgott. Naplót nem vezetvén, az értekezlet időpontját pontosan nem tudnám megmondani; annyi azonban bizonyos, hogy ez azon időközbe esik, amikor az 1865. év végére egybehívott országgyűlés a 67-es bizottságot a közös ügyek tárgyában már kiküldötte volt, ellenben ez utóbbi még nem választotta meg ama 15 tagból álló szűkebb albizottságot, amely azzal lőn megbízva, hogy konkrét javaslatot terjesszen a nagybizottság elé.⁹⁹ Az értekezlet Deák Ferenc lakásán, az Angol királyné 72. számú szobájában, zárt ajtók

⁹⁸ Kemény Zsigmond (1814–1875) báró, író és országgyűlési képviselő, 1855-től a *Pesti Napló* szerkesztője. Deák Ferenc bizalmasa.

⁹⁹ A 67-es bizottság első ülését 1866. március 22-én tartotta, amely saját tagjai közül május 3-án választott egy tizenöt tagból álló albizottságot.

mögött folyt le, s azon a házigazdán kívül csak Tisza Kálmán, Nyáry Pál, Ivánka Imre¹⁰⁰ és én voltam jelen.

Tisza Kálmán és Nyáry Pál megegyeztek abban, hogy a közös ügyek tárgyalása és elintézése a delegációk mellőzésével itt és ott közvetlenül a parlament hatásköréhez tartozzék. Ha a két parlament határozata valamely közös kérdésben egyforma – jegyezték meg –, úgy nincs semmi expediensre¹⁰¹ szükség; ellenkező esetben mindkét parlament válasszon ad hoc küldöttséget. E két küldöttség együttes tanácskozásban törekedjék a létező differenciákat kiegyenlíteni, a tanácskozást eredményéről mindkét küldöttség a maga parlamentjének tegyen jelentést. Ez eljárás lehetővé fogja tenni, hogy azután mindkét országgyűlés egyhangú határozatban állapodjék meg. Arra a kérdésre kerülvén azonban a sor, mi történjék akkor, ha két parlament ad hoc küldöttsége közt nem jön létre egyetértés, Tisza Kálmán és Nyáry Pál nézetei eltértek egymástól; Tisza Kálmán véleménye az volt, hogy ez esetben mindkét parlament újabb küldöttséget bízson meg az egyezkedéssel, s ez eljárás folytattassék mindaddig, amíg nem sikerül létrehozni az egyetértést a két küldöttség között, Nyáry Pál ellenben azt indítványozta, hogy ha a kiegyezési kísérlet a két küldöttség között két- vagy háromszoros megújítás után is hajótörést szenvedne, akkor a fennforgó kérdést a közös fejedelem döntse el. Ivánka Imre – legalábbis nem hiszem, hogy csalna emlékeztem – Tisza Kálmán nézete felé hajlott.

Ekkor Deák Ferenc engem szólítván fel nyilatkozatra, elmondtam, hogy a delegációk intézményét én is feleslegesnek tartom. Hangsúlyoztam azon alapelvet, hogy Ausztria irányába nem tartozunk több engedményt adni, mint amennyi okvetlenül szükséges arra, hogy a közös ügyek alkotmányos tárgyalása és elintézése rájuk nézve is lehetővé váljék. E cél pedig elérhető azon az úton és módon, amelyet Tisza Kálmán és Nyáry Pál ajánlanak, anélkül hogy kénytelenek volnánk a parlament jogait megcsónkítani azáltal, hogy szuverenitásának egy részét bizottságra ruházzuk át. A delegációk intézménye által tehát mindenestre túllőnénk a célon. Csak azon esetben kell expediensről gondoskodnunk – folytatám –, ha valamely kérdésre nézve, amely a két állam részéről okvetlenül egyforma megoldást követel, az egyetértés a két parlament küldöttjei s végső fórumban a két parlament között sem jönne létre – e tekintetben azonban sem a Tisza Kálmán, sem a Nyáry Pál által javasolt expedienst nem fogadhatnám el. Tisza Kálmán javaslata, hogy a parlamenti küldöttségek közötti egyezkedés mindaddig folytattassék, míg eredményhez nem vezet, a végtelenségig nyújthatná a kérdés elintézését, s mindamellert nem biztosítaná az eredményt. Nyáry Pál javaslata pedig, amely a fejedelem kezébe tenné le

¹⁰⁰ Tisza Kálmán (1830–1902), Nyáry Pál (1805–1871) és Ivánka Imre (1818–1896) a Tisza Kálmán vezette Balközép párt országgyűlési képviselői.

¹⁰¹ expediens – kisegítő megoldás (lat.)

a döntés jogát, ellenkeznek az alkotmányos alapelvekkel, s az tulajdonképpen nem volna más, mint az, amit a német „absolutistische Spitze”-nek nevez.¹⁰² Egyedül helyes expediens felfogásom szerint az lenne – tevém hozzá –, hogy a parlamenti küldöttségeknek s maguknak a parlamenteknek legfeljebb kétszeres sikertelen kísérletei után a fennforgó differencia felett egy nemzetközi tribunal¹⁰³ határozzon, amelynek tagjait egyenlő számban évről évre a két parlament választaná, s amelyben az elnökséget egyik évben magyar, másikban pedig osztrák állampolgár vinné.

Úgy gondolkoztam, hogy oly intézményre van szükségünk, amely e három feltételnek feleljen meg:

1^{or}, hogy a közös ügyek hosszas vagy határtalan időre függőben ne maradjanak;

2^{or}, hogy azok, amint másképp nem is lehetséges, mindkét államban egyforma megoldást nyerjenek;

3^{or} hogy az intézmény ne álljon ellentétben az alkotmányos alapelvekkel, megakadályozza az abszolút hatalom betolakodását, s ne ejtsen csorbát a magyar közjogon.

Az volt meggyőződésem, hogy a nemzetközi tribunal eleget tenne mind e három feltételnek. Hiszen korunkban mindinkább tért kezd hódítani az az eszme, hogy a vitás kérdések azon nemzetek között is, amelyek semmi szövetségben nem állanak egymással, ne a fegyver hatalmával, hanem egy neutrális hatalom vagy pedig több neutrális állam polgáraiból alakult nemzetközi bíróság ítélete által intéztessenek el. Semmi okot se látok fennforogni arra nézve, hogy e módszert ne alkalmazhatná magára két olyan állam is, amelyet ha nem is örökös, de a Pragmatica sanctiónál fogva állandó szövetség köt egymáshoz.¹⁰⁴ A különbség közöttük és az egymástól teljesen független nemzetek között csak abban állana, hogy amíg ez utóbbiak a dolog természete szerint csak oly hatalom vagy nemzetközi bíróság ítélete alá vethetik magukat, amelyek a fennforgó kérdésben érdekelve nincsenek, nálunk a nemzetközi bíróságnak szükségképpen a két szövetséges állam tagjaiból kellene megalakulnia, olyan tagokból, akik a viszonyok, a kölcsönös érdekek és a fennforgó helyzet következményeinek teljes ismeretével bírnak. Fő és megbecsülhetetlen előnyét pedig a nemzetközi tribunalnak abban találtam, hogy már magában a „nemzetközi” tribunal

¹⁰² absolutistische Spitze – az abszolutizmus csúcsa (ném.)

¹⁰³ tribunal – ítélőszék, bíróság (lat.)

¹⁰⁴ Pragmatica sanctio – a Habsburg trón leányági öröklését és a birodalom országainak, tartományainak együttes birtoklását kimondó uralkodói rendelet 1713-ban, melyet a magyar országgyűlés 1723-ban iktatott törvénybe. Deák Ferenc ebből vezette le a közös ügyek rendszerét, amely az 1867-es kiegyezés elvi alapját képezte.

elnevezésben egy újabb praegnant¹⁰⁵ kifejezést nyerme a magyar állam önállósága és függetlensége.

Ellenben úgy láttam, hogy a delegációk intézménye nem egy hátránnyal áll válthatlan kapcsolatban. E hátrányok közé tartozik:

1^{ör}: mozgásba jó minden ok nélkül akkor is, amikor reá semmi szükség nincs; amikor tudniillik a két parlament egyforma határozatot hozott;

2^{ör}: ha a delegációk határozatának érvényességét ahhoz kötjük, hogy azt az illető parlamentek is elfogadják és megerősítsék, akkor ez intézmény feladatát az országgyűlés ad hoc küldöttségei teljesíthetik;

3^{ör}: ha pedig a delegációk határozatai a parlament hozzájárulása nélkül is végérvényesek és kötelezők, akkor elvitázhatatlan, hogy ezáltal a parlament szuverenitásán csorbát ejtettünk, szűkebb térre szorítván az alkotmány egyik legfőbb biztosítékát: a költségvetési jogot;

4er: nincs kizárva annak a lehetősége, hogy a két delegáció, melynek tagjai az összeolvadás veszélye nélkül együttes tanácskozásra nem jöhettek össze, egyik vagy másik kérdésben nem jutnak egyetértésre, az illető kérdés elintézetlenül marad, s ezen esetben az intézmény nem felel meg ama fő célnak, melyért azt alkotni akarjuk;

5^{ör}: tartani lehet tőle, hogy az Ausztriában uralkodó központosítási hajlamnál fogva, amelyet a közbejött nagy események nem irtottak ki, hanem egyelőre csak háttérbe szorítottak, az osztrák delegáció minden kínálkozó alkalmat fel fog használni arra, hogy hatáskörét a két parlament jogainak rovására kiterjessze oly ügyekre is, amelyek onnan ki vannak zárva.

Az általam felvetett eszme újabb vitára szolgáltatott alkalmat. A több óráig tartott eszmecsereének, amely a nemzetközi tribunal megalakításának többféle módjaira is kiterjedt, házigazdánk ezzel a kijelentéssel vette véget:

– „Kapacitálva vagyok s ezennel szavamat adom, hogy a delegációkat többé nem fogom szóba hozni.”

E kijelentés után mindnyájan nagy megnyugvással vettünk az öreg úrtól búcsút.

A delegációk eszméje azonban ismét feltámadt, s a tizenötös bizottság munkálatában, amely legnagyobb részben Deák Ferenc tollából eredt, már szervezett alakban lépett előtérbe. Mi idézte elő Deák Ferencnél e fordulatot, amely bennünket nem kis mértékben lepott meg, mely okok bírták őt arra, hogy az elejtett eszmét újra felkarolja – erről tőle soha nem nyertem felvilágosítást. Arról sem szereztem soha biztos tudomást, hogy a delegáció eszméje kitől

¹⁰⁵ praegnant – velős, tömör (lat.)

származott.¹⁰⁶ Valószínű azonban, sőt bizonyosnak vehető, hogy mind a bécsi döntő körök, ahol a kiegyezés fölött hosszú időn át folytak az előtanácskozások, mind pedig az irányadó osztrák politikusok kapva kaptak a delegáció eszméjén, abban a reményben, hogy ez intézmény idővel centralparlamentté fogja magát kinőni, minél fogva azt mint a kiegyezés sarkpontját állították oda. Nincs kétségem benne, hogy Deák Ferenc, aki mélyen át volt hatva a kiegyezés életbevágó szükségességétől, akkor tette ismét magáévá a delegációk eszméjét, amikor őt arról értesítették, hogy ahhoz mint *conditio sine qua non*hoz¹⁰⁷ ragaszkodnak odafenn.

Nemsokára megalakult a tizenötös szűkebb bizottság. Ebből azonban én kirekedtem. Barátaim, akik tanúi voltak annak, hogy Deák Ferenc minden fontosabb bizottságba engem bevinni szokott, annál inkább csodálkoztak e fölött, mivel elismerték, hogy a kiegyezés mellett a Deák-párt szellemében senki se lépett több bátorsággal a nyilvánosság sorompói elé, mint én. A fentebbiek után azonban e dolog magyarázata igen egyszerű. Eszméimet a nemzetközi tribunálról nem terjesztettem ugyan, de az mégis kiszivárgott; azok tehát, akik meg voltak róla győződve, hogy a delegációk intézménye nélkül a kiegyezés odafenn nem vihető keresztül, Deák Ferencnél minden befolyásukat felhasználták arra, hogy a 15-ös albizottságból kimaradjak, s hogy ezáltal elzárják előlem az utat, felvetnem ott a nemzetközi tribunál eszméjét, attól tartván, hogy ha nem is buktatná meg a delegációk intézményét, de mindenesetre megnehezítené annak elfogadását.

Később midőn már a 15-ös bizottság munkálata a 67-es nagybizottság elé került, egy este a bizottsági ülés után Tisza Kálmánnal együtt ballagtunk hazafelé a Sándor utcai országházból. Csak ketten voltunk. Útközben, mielőtt még az akkori Hatvani utcán keresztül a Ferenciek terét elértük volna – úgy oly világosan emlékszem még a helyre is, mintha csak tegnap történt volna –, Tisza Kálmán e szavakkal fordult hozzám: „Lépj fel terveddel a bizottság előtt! Biztosítlak, hogy ha a magam tervével kisebbségben maradok, egész pártommal a tiedhez csatlakozunk.” Én azonban tagadólag feleltem. Először

¹⁰⁶ Horváth Boldizsár saját jegyzete: „Nemeskéri Kiss Miklós, aki az Erzsébet királyné útján fekvő nyaralómban éppen akkor látogatott meg – 1898. május 31-én –, amikor e fejezetten dolgoztam, azt a nyilatkozatot tette, hogy Andrásy egy ízben, de már mikor a delegációk több év óta működésben voltak, örömet fejezte ki afölött, hogy az intézményt sikerült létrehozni, miből azt a következtetést vonja le, hogy a delegációk eszméjét gr. Andrásy Gyula magának tulajdonította.” – Nemeskéri Kiss Miklós (1820–1902) 48-as honvéd ezredes, aki a szabadságharc leverése után Franciaországban telepedett le. 1867-ben közkegyelemben részesült, ettől kezdve az év egy részét magyarországi birtokain töltötte. Andrásy Gyula gróf (1823–1890) 1848-ban zempléni főispán, 1849-ben honvéd ezredes. Emigrációjából hazatérve részt vett a kiegyezési tárgyalásokban. 1867-től magyar miniszterelnök, 1871 és 1879 között az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere.

¹⁰⁷ *conditio sine qua non* – elengedhetetlen feltétel (lat.)

részemről erkölcsi lehetetlenség lett volna oppozícióba¹⁰⁸ lépni Deák Ferenc ellenében. Továbbá a delegációk intézményét sohase tartottam ugyan szerencsés koncepciónak, de mivel nemzeti jövőnkre nézve életkérdést láttam abban, hogy Magyarország minél előbb rekonstruálja és organizálja magát, s mivel ezt a 15-ös albizottság tervezete ama fogyatkozás mellett is lehetővé tette, nem akarhattam a kiegyezés útjába akadályokat gördíteni. Így lőn eltemetve a nemzetközi tribunal eszméje.

Véleményem a delegációk intézményéről azóta sem változott. Fájdalom, az a kiegyezés művének népszerűségét nem mozdította elő, sőt csak ellenségeit szaporította. A teória mezején azt soha nem tudtuk sikeresen megvédeni azon vád ellen, hogy a közügyeknek egy részét elvonván a parlament közvetlen befolyása alól, megcsonkította vagy – ha gyengédebb kifejezést szeretünk – dilutiónak¹⁰⁹ vetette alá törvényhozásunk egyik legsarkalatosabb jogát. S ezen eredeti hibáját a gyakorlat inkább növelte, mint sem enyhítette volna. Nagy ártalmára volt már az, hogy az oppozíció elvi szempontból attól távol maradt, s így a hatályos ellenőrzés azon fontos ügyekre nézve, amelyek az intézmény keretébe esnek, ott mindig hiányzott. Az alkotmányos ellenőrzés szempontjából még gyarlóbbá vált ez intézmény, s a nemzeti akarat ereje még nagyobb dilutiót szenvedett azáltal, hogy a tárgyalás súlypontját az albizottságokba helyezték át, s hogy ennek következtében a nyilvános ülések majdnem teljes alakisággá süllyedtek alá.

Aggodalmaim sajnos más irányban sem voltak alaptalanok. A kiegyezési mű, amelynek a monarchia mindkét államában, ha nem is szövegre, de lényegre nézve egyenlőnek kellett volna lennie, úgy került ki az osztrák törvényhozás retortáiból,¹¹⁰ hogy az osztrák parlamentet „birodalmi tanács”-nak (Reichsrath), a közös minisztereket pedig „birodalmi miniszterek”-nek (Reichsminister) nevezték el; továbbá, míg nálunk a delegációk határozatai csak akkor emelkednek törvényerőre, ha azokat a magyar parlament az ország törvényei közé iktatta, odaát a delegáció határozatait feltétlenül törvényerővel ruházták fel.

Mindez arra vall, hogy szomszédaink szemei előtt az egységes birodalom eszméje lebegett, s hogy a kiegyezést, amelyben mi állandó jogalapot láttunk, ők azon tartalékgondolattal fogadták el, hogy e mű csak egy állomás, csak ideiglenes pihenőhely azon az úton, amely a birodalmi egységhez vezet. E divergens határozatok annak idején nem kis megütközést szültek a magyar ministerium¹¹¹ kebelében, s Andrássy nem is mulasztotta el azok ellen a döntő körökben

¹⁰⁸ oppozíció – ellenzék, ellentét (lat.)

¹⁰⁹ dilutio – felhígítás, gyöngítés (lat.)

¹¹⁰ retorta – hosszú nyakú hajlított lombik (lat.); átvitt értelemben: hosszadalmas módosítás, bürokratikus útvesztő

¹¹¹ ministerium – kormány (lat.). E szó korabeli helyesírását itt megőriztük, így jelezve, hogy jelentése nem azonos a 'minisztérium' szóéval.

tiltakozó szavát felemelni, de azon válasszal tért vissza, hogy az alkotmányos szervek elnevezése mindkét államnak belügyeihez tartozik, amelyekbe a másik állam be nem avatkozhatik. Ma már megértük azt is, hogy a lappangó gondolat kikelt a burokból s a legutóbbi (1898. évi) osztrák delegációban a különböző pártáryalatok tagjai versenyt futottak egymással az osztrák és magyar belpolitika legélesebb bírálában, anélkül hogy akár a delegáció elnöke, akár pedig a jelen volt közös miniszterek óvást tettek volna ez ellen, anélkül hogy a szónokokat figyelmeztették volna, hogy ez az illetéktelen és merész beavatkozás a két állam belügyeibe oly veszélyes megsértése a két állam alkotmányának, amely a közöttünk fennálló szövetséget alapjaiban támadja meg.

Még kevésbé tekinthetem a sors kedvezésének, hogy ezen intézménnyel ajándékozott meg bennünket, ha az Ausztriában kiütött alkotmányválság esetleges következményeire gondolok. Aki a közös ügyek tárgyalására és elintézésére nézve az 1867: XII. törvénycikk által létesített alkotmányos szervezetet beható bíráló alá veszi, arra a meggyőződésre fog jutni, hogy a közös miniszterek intézménye és a delegáció okozati összefüggésben állanak egymással, hogy egyik szülte a másikat. Ugyanis a közös miniszterek alkotmányos alapon csak úgy állhatnak fenn, ha van egy alkotmányos fórum, amely őket felelősségre vonhatja. E fórum gyanánt az 1867. évi kiegyezés a delegációt tűzte ki. Világos tehát, hogy ha annak idején a delegációk eszméjét elejtjük, a közös miniszterek eszméjéről is le kellett volna mondanunk. Mert az, hogy mindkét parlamentben helyet foglaljanak, itt is, ott is felelősségre vonhatók legyenek, összeütközésbe hozott volna bennünket azon alapelvvel, mely szerint a közös miniszterek egyik állam ministeriumának sem lehetnek tagjai, egyik állam belügyeinek intézésében sem vehetnek részt, – mely alapelv figyelmen kívül hagyása azonkívül, hogy a két önálló állam összeolvadásának vetette volna meg alapját, egyúttal végtelen zavar forrását nyitotta volna meg abban az esetben, ha a közös miniszter egyik parlamentben helyesléssel találkozik, a másik parlamentben azonban nézetével elbukik.

Vajon ha delegációk és a közös minisztériumok intézményét mellőzzük, mily szervezetet állítottunk volna fel ezek helyett? Azt senki nem mondhatja, hogy nem lett volna lehetetlen oly szervezetet alkotnunk, amely mind az alkotmányos felelősség elvét, mind pedig a közös ügyek elintézésének egyöntetűségét biztosítaná. Erre megtaláljuk az analógiát az 1867. XII. törvénycikk 8. §-ában, amely a külügyek vezetését a két ministerium befolyása alá helyezte. Ezen intézkedésből önként folyt s – legalább nálunk – a gyakorlatba is átment, hogy parlamentünkben a közös ügyek tárgyában a miniszterelnököt interpelláljuk, s a külügyek vezetéséért őt vonjuk felelősségre. Csak a külügyminiszter elnevezését kellett volna mással, talán Őfelsége kancellárja elnevezéssel helyettesítenünk.

Ugyanezt alkalmazhattuk volna a másik közös ügyre, ti. a közös hadsereg ügyeinek vezetésére is. Minthogy az 1867. XII. törvénycikk 11. §-a a közös hadsereg vezérletének, vezényletének és belservesztetésének jogát Őfelségére ruházta át, kimondhattuk volna, hogy Őfelsége ez alkotmányos jogát a közös hadsereg főparancsnoksága által és a két ministerium honvédelmi miniszterének befolyása mellett gyakorolja, s hogy ennek folytán a főparancsnokság intézkedése miatt a két parlament előtt az illető honvédelmi miniszterek felelősek.

Ami végül a közös pénzügyminisztert illeti, valljuk be, hogy ezen óriási feladatot, hogy egyik kezével a két állam pénzügyminisztereitől átvegye, másik kezével pedig a két közös miniszternek kiszolgáltassa a delegáció által nekik megszavazott öszszleteket,¹¹² egyszerű pénztárnok is teljesíthetné, s hogy valóságos politikai fényűzés volt e célra külön miniszteri széket felállítani.

S éppen e komplikált közjogi gépezet nehezíti meg rendkívül mai helyzetünket.

A Pragmatica sanctióból folyó közös ügyek vezetésére és elintézésére az 1867. XII. törvénycikkben oly gépezetet alkottunk, amelyet itt és ott csak alkotmányos tényezők hozhatnak forgásba, sőt a teljes alkotmányosságot mindkét államban a kiegyezés alapfeltételéül tűztük ki. Nem is gondoltunk annak lehetőségére, hogy egy nép önmaga szándékosan zúzza össze saját alkotmányát. S ma tényleg ott vagyunk. Vastag csalódás volna azon hitben ringatnunk magunkat, hogy Ausztriában a különböző fajok gyűlölete egymás irányában egykönnyen kiirtható, s az osztrák alkotmányos élet a rendes mederbe egyhamar visszaterelhető.

Az osztrák államférfiak durva hibáinak gyümölcse ez állapot. Gyümölcse azon szerencsétlen osztrák politikának, amelynek majdnem egyetlen, nyílt vagy lappangó, ma erőszakos, holnap jóakaratot színlelő, de századok[on] át soha nem szünetelő törekvése abban állott; kiforgatni bennünket nemzeti jellemünkből, megrontani erkölcsünket, hazánkat egy kalap alá vonni Ausztriával, ahelyett hogy felismerte, megbecsülte s magának biztosítani igyekezett volna azt a nagy erkölcsi és anyagi erőt, amely egy szabadságszerető, erkölcsében ép, bizalmában meg nem ingatott Magyarországnak minden körülmények között hű, megbízható támaszában rejlik, s ahelyett, hogy azon idők kedvezését, mikor a nemzetiségi eszme még szunnyadott, felhasználta volna arra, hogy ott túlnan a különböző fajokat egy nemzettestté tömörítse, s hogy az úgynevezett örökös tartományokból államot és nemzetet alkosson; hanem éppen ellenkezőleg, szította közöttük a partikularizmust, csak ezért, hogy szükség esetén őket egymás ellen használhassa ki. Szükségképpen ide vezetett az a végzetes, majdnem érthetetlen politika, amely Magyarországot akarta

¹¹² öszszlet – itt: öszszeg

unifikálni¹¹³ azzal az Ausztriával, amelynek sokkal kisebb alkatrészeit nem bírta vagy nem akarta unifikálni.

Kevesebb gondot okozna nekünk, ha a Lajtán túl kiütött alkotmányválság mint osztrák belügy bennünket nem érintene, de annak reánk is megvan az az elháríthatatlan következése, hogy mivel a közös ügyek vezetésére és elintézésére az 1867: XII. [tc.] által alkotott alkotmányos gépezet mindkét állam alkotmányos tényezőinek közreműködésére van fektetve, ezen alkotmányos tényezők pedig Ausztriában a közeljövőben közreműködésüket innen-túl megtagadják, mondom, ennek az lesz kimaradhatatlan következése, hogy vagy le kellene mondanunk a Pragmatica sanctióból folyó közös ügyek alkotmányos úton való elintézéséről, amit nem akarhatunk, vagy pedig kénytelenek leszünk gyökeres revízió alá venni az 1867: XII. törvénycikket, s az ott foglalt közjogi gépezetet olyannal felváltani, amely lehetővé tegye, hogy a Pragmatica sanctióból folyó közös ügyek Magyarország részéről még az abszolút Ausztriával szemben is alkotmányosan intéztessenek el. Ez annyit tesz, hogy az említett törvényből nem tartható fenn egyéb, mint azon elvi határozatok, amelyek egyrészlől Magyarország állami önállóságának és függetlenségének megóvására, másrészt pedig a Pragmatica sanctióból folyó közös ügyek megállapítására vonatkoznak.

Mindenki beláthatja, hogy az ily gyökeres revízió sokkal több nehézséggel, küzdelemmel és keserűséggel fog járni, mint volna sorsunk, ha a delegációk s a közös miniszterek intézménye nem léteznének. Ezen esetben az egyszerű gépezet, melyet akkor alkottunk volna, ma is megállná a helyét majdnem változatlanul. Vagyis már 1867-ben megoldottuk volna azt a kérdést, amely ma fenyegető alakban áll előttünk. Pedig e megoldás életkérdés, nemcsak hazánk önállóságára és függetlenségére, hanem a kettős monarchia fennállására nézve is. Ne ámítsuk magunkat! Az az ádáz harc, amely Ausztriában megindult, nem pusztán alkotmányválság, hanem már a felbomlás kezdete. Nem áll hatalmunkban megakadályozni, hogy az ottani alkotmányválság hullámai a Lajtán át ne csapjanak, hogy nálunk is el ne sodorják egy részét azon alkotásnak, amelyet 67-ben csupán Ausztria kedvéért hoztunk létre, s amelyet csakis az ő hozzájárulásukkal volna lehetséges fenntartani; de ügyelnünk kell arra, hogy mind a romok eltisztítását, mind pedig azt a munkát, melynek célja a lerombolt alkatrészt egy újabb művel felváltani, minél gyorsabban óvatos, de egyúttal öntudatos és erélyes kezek hajtsák végre, s hogy az ne alterálja¹¹⁴ Magyarországnak mint független államnak sem jogait, sem kötelességeit. Minden attól függ, vajon az események elvégre megérlelték-e azt a meggyőződést, hogy minél inkább meg van ingatva Ausztria létalapjai, annál nagyobb szükség van egy erős, kompakt, szilárd és egységes Magyarországra. E meggyőződés nélkül

¹¹³ unifikál – egyesít (lat.)

¹¹⁴ alterál – módosít, megváltoztat (lat.)

a bomlás szelleme itt is csakhamar megkezdéné hadjáratát. Sohasem állt még oly világosan előttünk az az igazság, hogy a különböző országok, tartományok faja ama konglomerátumát, amit Ausztriának nevezünk, csak egy erős Magyarország segélyével lehet összetartani! Ha e meggyőződésben a magyar nemzet és a dinasztia egyesül, akkor a baj legalábbis még hosszú időre elhárítható. Ellenkező esetben mi is, ők is az események labdajátéka leszünk!

QUID TUNC?*

Írószobámban egy fotográfia függ a falon, egyszerű fakeretben, jókora nyolcadrét nagyságban. Dóczy Lajos,¹¹⁵ akiről másutt bővebben fogok megemlékezni, s akinek nemes rokonszenvével még ma is örömmel dicsekedhetem, ajándékozott meg velem 1867-ben. Ez fotográfiája a képviselőházban a felirati vita alkalmával 1866. dec[ember] 1-jén tartott annak a beszédemnek,¹¹⁶ amely éveken át e röpké szót: „Quid tunc?” hozta forgalomba. Talán az első kísérlet a művészet eme nemében; legalább én azelőtt fényképezett beszédet még nem láttam soha.

Ha eszméimmel a közönség előtt felléptem, mély meggyőződés szólt ugyan belőlem mindig, de mégis, egy beszédet se tartottam, amely politikai észjárásomat, politikai hitvallásom fő dogmáit, annak kiindulási pontját és végcéljait oly világosan, leplezetlenül és határozottan tárta volna fel, mint ez a „quid tunc?”-ban történt – úgyhogy az valóban politikai egyéniségem hű fotográfiájának mondható.

Viharos mozgás támad kebelemben, valahányszor szemem e fényképen fennakad. Újra meg újra előtérbe tolul lelkemben az az élénk és fájdalmas emlékezet, hogy a beszéd, amelyet e fotográfia tartalmaz, sorsom további alakulására nagy és talán döntő befolyást gyakorolt, hogy életemnek az a korszaka, amely e beszédemet követé, a küzdelmek, az erkölcsi és anyagi csapások, a keserűségek és csalódások folytonos láncolata volt.

* Quid tunc? – Mit tegyünk akkor? (lat.)

¹¹⁵ Dóczy Lajos (1845–1919) író, 1868-tól Horváth Boldizsár ajánlására Andrassy Gyula mellett a miniszterelnökség fogalmazója, 1872-től a közös külügyminisztérium munkatársa, később ugyanott osztályfőnök.

¹¹⁶ Horváth Boldizsár 1866. december 1-jén elmondott beszédét lásd: *Az 1865. december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. III. köt. Szerk. Greguss Ágost, Pest, 1867, Emich Gusztáv, 12–17. p.

*

Az 1866. nov[ember] 17-én kelt királyi leirat nagy léptekben közeledett már ugyan a nemzethez, de az alkotmány teljes helyreállítását még mindig oly előfeltételekhez kötötte, amelyeknek teljesítése a nemzet részéről a jogfolytonosság elvének feladása lett volna.¹¹⁷ Az országgyűlési pártok egyetértettek arra nézve, hogy egy újabb feliratban, híven korábbi álláspontunkhoz, a teljes alkotmány feltétlen visszaállítását kell követelnünk; az, ami a Deák-pártot az ellenzéktől elválasztotta, csak abban állott, hogy amíg Deák Ferenc indítványa úgy szólott, hogy a közös ügyek tárgyában kiküldött 67-es bizottság időközben is folytassa munkálkodását, s azt, ha befejezte, terjessze az országgyűlés elé; az ellenzék a kiküldött bizottság további eljárását az alkotmány teljes helyreállításától akarta függővé tenni. Eredményében tehát ez utóbbi indítvány egyelőre az alkudozások megszüntetését jelentette.

Kezdetben nem volt szándékom e tárgyban felszólalni, de a nov[ember] 29-én (1866) megindult vita oly mély benyomást tett rám, hogy este, mikor már családomtól búcsút vettem, félrevonultam dolgozószobámba, íróasztalomhoz ültem, s fel sem keltem addig, amíg le nem írtam gondolataimat. Az egész dolog talán három órát sem vett igénybe, éppen annyit, hogy csak kevéssel többet, mint amennyi szükséges lett volna arra, hogy leírjak egy költeményt, amelyet már betéve tudtam. Míg máskor hasonló feladatoknál nem annyira az eszmék és az érvek kutatása, mint inkább a helyes sorrend megállapítása, vagyis az, amit ökonómiai beosztásnak nevezünk, szoktak nekem legfőbb gondot okozni, most az eszmék már oly kész csatarendben vonultak el előttem, hogy az egyetlen nehézség, amellyel küzdenem kellett, az volt, hogy kezem gyorsasága velök lépést tartson, s hogy ez a mechanikai munka se egyik vagy másik eszmét el ne ejtse, se pedig a kész csatarendet meg ne bontsa. Szerencsére már gyermekségem óta a rendkívül gyorsan írni tudók közé tartoztam.

Másnap reggel siettem felkeresni Szabó Samu¹¹⁸ barátomat, aki fölöttem a II. emeleten lakott,¹¹⁹ hogy felolvassam előtte beszédemet. Véleménye és

¹¹⁷ Ferenc József (1830–1916) osztrák császár leiratában elfogadta a felelős kormány elvét és a dualizmus állammodelljét, ám az 1848. áprilisi törvények jogfolytonosságát és azonnali életbelépését ekkor még elutasította. A leirat szövegét és annak vitáját lásd *Deák Ferenc beszédei* 4. köt. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, 1903, Franklin-Társulat, 80–83, 91–97. p.

¹¹⁸ Szabó Sámuel (1813–1890) zalaegerszegi ügyvéd, a szabadságharc alatt honvéd százados, 1861-ben és 1865-től 1867-ig országgyűlési képviselő, majd az igazságügyi minisztérium osztálytanácsosa. A Kúria tanácselnökeként vonult nyugdíjba.

¹¹⁹ Horváth Boldizsár saját jegyzete: „Lakásom 1863 novemberétől kezdve 1867. évi novemberig a Múzeum körúton a kedves, jó öreg Bertha Sándor házában volt, amely most Brázay tulajdona. Fölöttem a II. emeleten, a házigazda és Szabó Samu lakott, a III. emeleten pedig Czuczor Gergely, aki 1866 őszén itt esett a kolerának áldozatul.” – Bertha Sándor (1796–1877) az MTA levelező tagja, 1869-ig annak ügyésze, majd pénztári ellenőre. Czuczor Gergely (1800–1866) bencés szerzetes, nyelvész és szótárkészítő, az MTA tagja. Horváth Boldizsár lakása ekkor a Múzeum körút

tanácsa ugyanaz volt, mint 1861-ben az országbírói értekezleten, amidőn valóságos ostrom alá vett, sőt Deák Ferenc közbenjárását is felhasználta, hogy eszméimet, amelyeket előttük feltártam, beszédbe foglaljam, és a legközelebbi ülésben elmondjam. Érzékében, ítéletében, amely akkor helyesnek bizonyult, most is megbíztam, s már másnap, dec[ember] 1-jén (1866) beszédemmel a küzdők sorába léptem.

Kétségkívül a monarchia akkor bomlófélben volt, s a katasztrófát csak a kiegyezés háríthatta el. De sokkal kisebb bizalmam volt a diplomácia bölcsességében, igazságszeretetében és jóakarátában, semhogy azt remélhettem volna, hogy Ausztria romjaiból Magyarországot segítse felépíteni. Ezt az intézményt nem a hatalmak barátsága és bizalma, hanem kölcsönös bizalmatlanságuk és féltékenységük hozta létre. A diplomácia a hatalmak őrszeme, amellyel lesben állnak egymás gyengeségeire, hogy azokat mindegyik a maga előnyére zsákmányolja ki. Magasabb iskolája a cselszövények és ármányok művészetének. Nemesebb ideálokat nem ismer, elhatározásaiban nem a jog és igazság, nem az emberiség közös, magasabb érdeke, nem is egyes nemzetek boldogsága, jóléte, hanem az önérdek és a helyzet pillanatnyi előnyei vezetik. Megszokott kerékvágásából csak rendkívüli esetekben, csak akkor tér ki, ha az eszmék áramlatának, a közvélemény nyomásának nem bír vagy nem mer ellenállani. Hazánk azonban nem vívott ki magának oly állást az európai közvéleményben, amely erre irányuló befolyást gyakorolhatott volna. Államiságunk századokon át befelé az önfenntartás kétes harcaiban vesztegette erejét, kifelé pedig teljesen szünetelt. Európa lassankint elfeledé az önálló Magyarországot; közjogunk ismeretlen volt előtte; Ausztriának egy tartományát látta hazánkban, amely csak tágabb körű autonómiája által különbözött az örökös tartományoktól; még nemzetiségi tekintetben is majd a szláv, majd a német fajhoz számított bennünket. Ha tovább tartanak 1848–49-i erőfeszítésünk fényes sikerei, amelyek bámulatra ragadták a világot, talán meghódíthatták és magukkal ragadhatták volna az európai közvéleményt, de kora enyészetükkel kedvező hatásuk is csakhamar elgyengült, s a szabadság szellőjét Európa-szerte nemsokára a reakció áramlata váltotta fel.

A passzív ellenállás a szabadságharc leverése után az ötvenes években, habár nemzetünk nagy erkölcsi erejéről tett tanúságot, csak negatív előnnyel járt: gyengítette ellenségünk erejét, megnehezítette s részben megghiúsította terveit, de pozitív eredményhez nem vezetett. Magyarország romokban hevert; Erdély uniója szét volt törve; a Temesi Bánság ki volt szakítva az ország testéből; Horvátország az ellenség táborához szegődött. Azóta a helyzet némileg javult ugyan: a Temesi Bánságot az országba visszakebelezték, Erdély

---

23–25. alatt volt, amelyet később Brázay-háznak is neveztek az itt található Brázay Kálmán-féle fűszerüzlet miatt.

képviselői együtt voltak velünk a közös országgyűlésen – de ezen országrész még mindig a külön erdélyi kancellária kormányzása alatt állott –, a Határ-őrvidéket tőlünk nem függő katonai hatóságok igazgatták, a horvát kérdés még mindig függőben volt, s e részleges javulás állandóságát sem biztosította semmi. Ha ily helyzetben talál bennünket Ausztria szétbomlása, merész gondolat lett volna arra számítanunk, hogy az európai diplomácia Ausztria elejtett hivatását reánk ruházza át.

Életkérdés volt tehát ránk nézve ezt a katasztrófát megakadályozni, Ausztriát államiságunk nyílt, határozott és feltétlen elismerése és biztosítása mellett lábra állítani, az ellenséges állást szövetségi viszonyral felcserélni, e szövetség oltalma alatt Magyarországot rekonstituálni,¹²⁰ a magyar államot szervezni és berendezni, a nemzet erkölcsi és anyagi erejét fejleszteni és gyarapítani, intézmények által a rend és szabadság érdekeit egyesíteni, s a világ előtt tényleg igazolni, hogy hivatásunknak a nyugati eszmék, a nyugati kultúra szolgálatában, védelmében és terjesztésében képesek vagyunk megfelelni. Ausztriának csak e szövetségben lehet jövője, s amíg ahhoz hű marad, e szövetség ellen nem lehet semmi kifogásunk, mivel szövetségünk ereje a mi erőnket, jólétünket és biztonságunkat is növeli; ellenkező esetben pedig, ha e szövetséget ki akarná forgatni sarkaiból, ha hűtlen és otromba kezekkel maga rombolná szét egzisztenciájának ezen egyetlen és utolsó védsáncát, ha önként provokálná ismét kérlelhetetlen végzetét: ez esemény egy erős, kompakt és szilárd, az önálló államok sorában tényleg szereplő Magyarországot találjon itt, amelyet a diplomácia nem ignorálhat.¹²¹

Ez volt politikai vezérgondolatom, ez fűzött engem Deák Ferenchez, s késztetett ellenállhatatlan erővel arra, hogy a meggyőződés egész hevével lépjek sorompóba azok ellen, akik az alkudozások fonalát a kormánnyal meg akarták szakítani. Idézem itt beszédemnek ama részét, mely fennebbi alapeszmét tömörebb alakban e szavakkal fejezte ki:

„Legyünk nyíltak és őszinték. Ha az volna feladatunk, hogy bosszút álljunk Ausztrián azon sérelmekért, amelyekkel bennünket közel negyedfél-század óta elhalmozott: úgy a jelen körülmények közt alig tehetnénk egyebet, mint az alkudozások fonalát megszakítani és hazamenni (Helyeslés), hogy Ausztria ha nem is ma vagy holnap, de minél előbb elvérezzék önverte sebeit alatt.

Akiket azonban nem a bosszú politikája vezérel, hanem egy magasabb és egy nemesebb eszme, mindenekfelett pedig nemzetünk fenntartása, megmentése bármi körülmények közt (Zaj a baloldalon), akik politikai számításaikban megállapodva azon eshetőségnél, amely Ausztria szétbomlásával netalán beállhatna, azon kérdést intézik magukhoz: et quid tunc? – azok nem fogják

¹²⁰ rekonstituál – helyreállít, újraalkot (lat.)

¹²¹ ignorál – figyelmen kívül hagy, szándékosan mellőz (lat.)

Sámson¹²² politikáját követni s az épület oszlopait halomra dönteni csak azért, hogy velünk együtt a gyűlölt ellenség is a romokban találja halálát (Helyeslés.) Quid tunc? E komoly kérdés állja utunkat, feleletet követelve tőlünk, mielőtt a követendő irányra nézve magunkat elhatározhatnók. E kérdéstől amúgy egyszerűen nem menekülhetünk.

Ha valaki engem biztosítana arról, hogy az esetre, ha Ausztria széternyed, az európai diplomácia, vagy a győztes hatalmak e geográfiai területen, amelyen élünk, nem fognak egy új kreációhoz folyamodni, hanem egyszerűen visszaállítják a magyar birodalmat, azt, amelyet Ausztria saját szerencsétlenségére is megbontani segített: akkor a szakítás politikáját érteném. Ámde ily biztosítást nekem nem képes senki nyújtani, s azok után, amik Európában csak e század alatt is az európai diplomácia befolyása által, vagy befolyása ellenére történtek, e diplomácia bölcsességében oly kevés garanciát találok, hogy én részemről nemzeti bűnnek tartanám, ha jövőnk reményeit ily ingatag alapra fektetném.

Én azon szerényebb mérvű optimisták közé tartozom, akik előtt az, hogy Ausztria netaláni szétbomlása esetén az európai diplomácia Ausztria elejtett hivatását Magyarországra ruhazza át, csak akkor tűnnék föl a valószerűség derűjében, ha azon pillanatban, amelyben e katasztrófa bekövetkeznék, az európai diplomácia előtt egy kompakt, redintegrált¹²³ Magyarország állana itt, melyet bármely hatalomnak is lehetetlen vagy legalább bajos volna ignorálnia és mellőznie (Helyeslés.)”

Felszólalásom az ellenzék soraiban nem kis vihart támasztott. A Deák-párt kebelében viszont akadtak félnék, nyúl szívű politikusok, akik túlságosan merésznek találták ily nyíltan beszélni Ausztria esetleges szétbomlásáról. Az ijedelem moraja Deák Ferencig elhatott. „Jelen voltam ugyan a beszéden – szólt Deák Ferenc –, de hát hadd halljam még egyszer, olvassátok fel előttem” – s a felolvasás után erélyes hangon jelentette ki, hogy abban nem talál semmit, amit nem volna szabad elmondani, s amit ő nem helyeselne. Nagy elégtétel volt ez nekem, amelyhez más kettő is csatlakozott. A bécsi lapok érdememül éppen bátorságomat rótták fel, Beust¹²⁴ pedig harmadnap azt üzent nekem, hogy ugyanazt mondotta volna el, ha a magyar parlamentben ülne. Elég az hozzá, hogy beszédem nagy hullámokat vert fel, a cohaesiót¹²⁵ a Deák-párt kebelében megszilárdította, pártfeleink bátorságát és kitartását növelte, s a „quid tunc” a további harcok jeligéje lett.

¹²² Sámson – nagy erejű bibliai hős, aki az Ószövetség szerint, utolsó tetteként ellenségeire és saját magára döntötte egy templom épületét.

¹²³ redintegrált – visszaállított, megújított (lat.)

¹²⁴ Friedrich Ferdinand von Beust (1809–1886) gróf, 1858-tól Szászország miniszterelnöke, majd 1866-tól a külügyek és a császári ház minisztere a Habsburg Birodalomban, 1867 és 1871 között az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere.

¹²⁵ cohaesio – kohézió, összetartás (lat.)

Most, midőn e sorokat írom (1897. május), szomorúan kell belátnom, hogy kombinációmat félig homokra fektetém. Azt a hibát követtem el, hogy politikai számításomból kifeledtem egy nagy tényezőt. Tudtam ugyan, hogy az erkölcsi világnak szintúgy, mint a fizikai természetnek, megvan a maga dagálya és apálya. Történelmünkéből megtanultam azt is, hogy nálunk a kurta dagályt rendszeren hosszú apály követi. Nemzetünk jellemében fekszik, hogy a közszellem, ha veszélytől nem fél, vagy azt elhárítva látja, csakhamar mély, zsibbasztó álomba merül, amelyből – sokszor már a tizenkettedik órában – csak egy kisebb vagy nagyobb katasztrófa riasztja fel. Ekkor a felébredt nemzeti öntudat óriási erőt fejt ki leküzdeni a veszélyt, helyrehozni a múltak mulasztásait; ekkor domborodnak ki fajunk nagy és nemes tulajdonai, jellemvonásai; s ha ily időben férfiak állanak a nemzeti mozgalom élén, akik átérzik hivatásukat, s akikben nem hiányzik az akaraterő ezt teljesíteni, a harc mindig diadallal végződik s a nemzet ismét visszahódítja, amit letargikus álmában elvesztett. Nemzeti életünknek e fényes momentumai, amelyek ragyogó dicsőséggel töltik be történelmünk lapjait, szerezték meg legszebb vívmányainkat, ezeknek köszönhetjük korszakos alkotásainkat.

Mindez nem került ki figyelmemet. De arra nem gondoltam, hogy már az első nemzedék, amely gondos elődeinek hagyományait közvetlenül átvette, hűtlenül elhagyja ezek nyomait, és zsebre dugott kezekkel nézze, mint ütnek rést rést után ama sáncokon, amelyekkel a nemzeti féltékenység legkényesebb tárgyát, hazai közjogunkat annyi küzdelem és szenvedés árán körülvennünk sikerült, s nyugodtan túri, mint szorul a rehabilitált Magyarország nyomról nyomra vissza a háttér homályába. Nem vettem számba, hogy nemzetem oly kevés érzéket tanúsítson az iránt, ami a kiegyezésnek – legalább én előttem – főmotívuma volt, bűnnek tartottam volna róla feltenni, hogy be ne lássa, mily végzetes lehet jövőjére nézve késlekednie azzal, hogy az új Magyarországot a maga céljainak és hivatásának megfelelő állami szervezettel lássa el. Természetes lévén, hogy minden élőlénynek s így az államnak is cselekvőképessége s ennek eredményeképp erkölcsi értéke, hitele, tekintélye és hatalma a rendelkezésére álló organizmus minőségétől függ, s hogy bizonyos funkciók teljesítése csak gyarló vagy éppen lehetetlen ott, ahol az arra szükséges orgánum¹²⁶ hibás vagy hiányzik.

Valóban, ha organikus alkotásainak terén szemlét tartunk, szomorú kép tárul fel előttünk. A bírói szervezeten kívül, amely egy képzett, munkabíró, hivatását átérző, független bírói kart nevelt az országnak, olyan bírói kart, amely meghódította magának a közvélemény tiszteletét és bizalmát, a kormányzat többi ágaiban organikus szempontból csak hiú kísérletekkel, csak rendszertelen toldás-foldással, vagy – ami még rosszabb – teljesen elhibázott alkotásokkal

¹²⁶ orgánum – szerv, intézmény (lat.)

találkozunk, s a bajt még inkább növeli az egyöntetűség, a harmónia hiánya intézményeink között.

A pénzügyi igazgatás szervezete, amelyet az osztrák uralomtól vettünk át, nem javult, s az itt uralkodó szellem, a fiskális érdekek egyoldalú, kizárólagos kultusza, az önkény, a jogérzéknek majdnem teljes hiánya, a sérelmek orvoslásának elhanyagolása és megtagadása kezdik gyökereiben aláásni az állam iránti tiszteletet, s azt a téves és végzetes fogalmat terjesztik, mely az államban nem a polgárok egyetemét, hanem azok ellenségét látja. Ami pedig a belügyi közigazgatást illeti, ismételt megerendezési reformjaink eredménye abban áll, hogy szerencsétlen kezekkel tönkretettük a régi megyét anélkül, hogy helyébe egy újat és jobbat állítottunk volna. Elvettük a megyei szervezetből azt, ami benne jó volt, viszont meghagytunk benne mindent, ami régente is rossz volt. Hajdan a kormányhatalom ellenőre a megye, ma annak uszályhordója; a függetlenség szellemét kikergette onnan a szervilizmus szelleme. Az önkormányzat nevetséges fikcióvá lett. Az alkotmány védbástyáit a párturalom bevehetetlen váraivá alakították át. Csak egyrészt a nép elégtelensége, másrészt pedig a közigazgatás lassúsága, szabálytalansága és képtelensége maradtak változatlanul.

Nehéz helyzetbe jutottunk. Nagy és kényes kérdésekkel állunk szemközt, amelyek jó vagy rossz megoldása maradandó nyomokat fog vágni a nemzet életében. Emellett barátaink fogytak, ellenségeink szaporodtak, még saját soraikban is a pártviszály ádáz harca dúl.

Mindez azonban nem ejtene kétségbe. Hiszen minden kornak, minden nemzedéknek megvannak a maga feladatai, amelyek kisebb-nagyobb mértékben próbára teszik a nemzet erkölcsi és anyagi erejét. A létért való küzdelem valamint egyeseknél, úgy a népek életében sem szünetel. Sőt vigaszt meríték annak tudatából, hogy fajunk hasonlít a tömlőhöz, amelyből a vízszugár annál magasabban szökik fel, mennél nagyobb nyomást gyakorolnak reá. De ami hazafiúi komoly aggodalmakat kelt bennem, ez az, hogy harminc békés évet el hagytunk surranni fejünk fölött anélkül, hogy az országot megfelelő államszervezettel láttuk volna el; s mert a legnagyobb politikai kurtalítás volna kételkedni afölött, hogy nem sok idő választ el bennünket attól, amidőn a régóta gyülemlő európai vihar elementáris erővel fog kitörni – ha arra gondolok, hogy e vihar, amely a legerősebb szervezetű államokat is megingatja, ily szervezetlen állapotban talál meglepni bennünket: úgy ma is, mint ezelőtt 30 évvel annak a kérdésnek ijesztő alakja emelkedik fel töprengő, háborgó lelkem előtt: „quid tunc?”

De térjünk vissza a múltba.

KAPITULÁCIÓM

Mint mondám, „quid tunc” beszédem fordulópontot képezett életemben. Nagy éljenzéssel fogadtak, s mint leendő igazságügy-minisztert üdvözöltek, mikor dec[ember] 1-jén (1866) este a Deák-klub helyiségeiben megjelentem. Ez megdöbbenett; mert bármennyire hihetetlennek tűnjék is fel a kapaszkodás (Streberthum) mai klasszikus korában, nemcsak nem vágyakoztam a miniszteri tárcára, sőt féltem, remegtem tőle. Mint fülembé jutott, itt-ott már azelőtt is kombinációba hozták ugyan nevemet, ha szó volt a ministerium alakulásáról, de ezekre a szórványos jelenségekre, amelyek a pillanat hatása alatt keletkeznek, s csakhamar ismét nyom nélkül elenyésznek, nem fektettem semmi súlyt. Most azonban ez nagy és komoly párt nyilatkozatával állottam szemközt, amely a parlamentarizmus uralma alatt nagy súlyt képvisel a döntés mérlegében.

A fő okot, amiért a miniszterségtől fáztam, anyagi helyzetem szolgáltatta. Az *embarras de richesse*¹²⁷ nem üldözött soha. Azt a pár ezer forintot, amit jó anyám után örökölttem, nemcsak elnyelték, hanem többszörösen túl is szárnyalták az áldozatok, amelyeket nem írott jog, hanem az erkölcsi törvények parancsoltak rám két férfiú irányában, akik nevöknek becsületét csak az én segítségemmel menthették meg. Nőmnek különben is szerény hozománya férfiúi önérzetem előtt szent és sérthetetlen volt. Csak saját munkám forrásai állottak tehát rendelkezésemre, hogy fenntartsam több tagból álló családomat, s hogy egyúttal a nyomor ellen biztosítsam azokat is, akiket részint a hála, részint a szeretet kötelékei fűztek hozzám. Súlyos anyagi gondjaimat fokozták a csapások is, amelyek időről időre munkám eredményét részben megsemmisítették. Alig ütöttem helyre a bujdoklásom és az utána következett egy egész munkátlan év alatt szenvedett veszteségeket, 1853-ban az ügyvédség

¹²⁷ *embarras de richesse* – a bőség zavara (fra.)

rendezésének ürügye alatt politikai múltamért elkobozták ügyvédi jogomat, másfél éven át ismét munkátlanságra voltam kárhozthatva.¹²⁸ A harmadik válság akkor szakadt reám, amikor 1861-ben meghajolva Deák Ferenc akarata előtt, elfogadtam az országbírói ítélőmesteri hivatalt.¹²⁹ Habár ezt azon feltételhez kötöttem, hogy a békés kiegyezés létrejöttén az 1861-iki országgyűlésen, s én mint alkotmányos ítélőmester foglalhassam el az ítélőmesteri széket, mindamelllett túlságos optimizmusból nem várva be az országgyűlés eredményét, már előre szakítottam múltammal, s lemondtam mind magánügyvédségemről, mind pedig arról a kedvező állásról, amelyet Batthyány herceg vasmegyei három uradalmában mint uradalmi ügyész töltöttem be.¹³⁰ A feltétel azonban, amelytől hivatalom tényleges elfoglalását függővé tettem, a 61-iki országgyűlés eredménytelen felosztatásával nem teljesülvén, ismét két oly év következett be, amelynek költségvetésében a földzeti részt korábbi szerzeményeim képviselték. Ennyi válság után végre 1863 óta mint a Magyar Földhitelintézet jogügyi osztályának igazgatója s mint a Londonban élő Batthyány Gusztáv grófnak,¹³¹ a későbbi hercegnek jogtanácsosa olyan anyagi helyzetbe jutottam, amely – ha fényesnek nem is volt mondható, de – családi egzisztenciámat biztos alapra fekteté. Most tehát arról volt szó, hogy e biztos alapot is elrúgjam lábaim alól – a magyar szójárás szerint – egy pünkösdi királyságért, s hogy családom sorsát és mindazok jövőjét, akikről gondoskodnom szent és kedves kötelességeim közé tartozott, újra a sors kockasztalára vessem oda. Nem hiszem, hogy találkoznék olvasóim között egy is, aki nem méltányolná aggodalmaimat s aki pálcát törne fölöttem amiatt, hogy lelkiismeretem fóruma előtt hazafiúi áldozatkészségemmel szemközt e kötelességek is felemelték követelő szavukat.

Egy nagyravágyó nő hamar véget vetett volna e lelki harcnak, s könnyűvé tette volna elhatározásomat; az én áldott jó nőm azonban nem tartozott ezek közé. Nem volt más célja, más vágya, mint a családi élet nyugalma, boldogsága. Mikor rajtakapott, hogy el-elmerülök gondolataimban, nem hagyott fel az ostrommal mindaddig, amíg tépelődéseim okát, tárgyát nem közöltem vele,

¹²⁸ Az 1853-ban életbe léptetett Ügyvédi rendtartás (osztrák) igazságügy-miniszteri engedélyhez kötötte az ügyvédi praxis folytatását, valamint előírta két éven belül az új ügyvédi vizsga letételét.

¹²⁹ 1868 előtt négy ítélőmester teljesített kiegészítő bírói szolgálatot az országos hatáskörű Királyi ítélőtábla tagjai mellett. Az országbíró ekkor Apponyi György gróf (1808–1899) volt.

¹³⁰ Batthyány Fülöp (1781–1870) herceg, Vas vármegye főispánja, a körmendi uradalom birtokosa, mecénás. Horváth Boldizsár közel két éven át volt a herceg jogtanácsosa. Lásd DOMANICZKY Endre: Az elfelejtett magyar mecénás, herceg Batthyány Fülöp (1781–1870). In *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.* Szerk. Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely, 2006, Körmend Város Önkormányzata, 163–172. p.

¹³¹ Batthyány Gusztáv (1803–1883) gróf, a rohonci uradalom birtokosa, 1870-től átveszi a Batthyány-Strattmann hitbizományt, és ekkor örökli meg a hercegi címet is. Élete nagy részében Angliában lakott. RÁKOSSY Anna: Batthyány Gusztáv, a hitbizomány birtokosa 1870 és 1883 között. In *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.* Szerk. Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely, 2006, Körmend Város Önkormányzata, 181–186.

s ekkor összetett kezekkel kért, hogy feltétlenül utasítsam vissza, ha felajánlanák a miniszteri tárcát. Esdő szavai még akkor is leejtettek volna lábamról, ha vágyakoztam volna a miniszterségre; megígértem tehát neki, hogy ellent fogok állani minden kísértésnek. E családi paktum után lelkem nyugalma, kedélyem derűje meglehetősen helyreállt.

Előmozdította ezt az a körülmény is, hogy sem a dec[ember] 1-jei ováció előtt, sem azután nem intézett hozzám e kérdésben felszólítást sem Andrássy – akiben már akkor ország-világ a leendő kabinet fejét látta –, sem pedig Deák Ferenc, akiről mindenki tudta, hogy az ő hozzájárulása nélkül semmiféle ministerium nem alakítható. Bizonyos ugyan, hogy – amint erről később értesültem – azon a miniszteri listán, amelyet Deák Ferenc, Andrássy és Lónyay¹³² maguk között megállapítottak, én már kezdettől fogva mint igazságügy-miniszter szerepeltem. Való az is, amit Lónyay ír naplójában, hogy már amikor Andrássy és Lónyay megbízásából 1866. augusztus vége felé Bécsből Pusztaszentlászlóra mentem kikérni Deák Ferenc véleményét a bécsi előtanácskozásokon felmerült némely függő kérdések iránt, való mondom, hogy ugyanekkor Deák Ferenc szóba hozta előttem azt is, mint óhajtaná egyes miniszteri tárcákat betölteni. Sőt, hozzátehetem, hogy a miniszteri tárcák szétosztásáról Andrássy és Lónyay külön-külön nemegyszer értekeztek velem; de szintoly bizonyos, hogy mindhárman úgy átsurrantak az igazságügy-miniszteri tárca fölött, mintha az nem is létezett volna. Én pedig – természetesen – hallgattam róla. Ez nem magyarázható meg másképp, mint úgy, hogy Deák Ferenc abban a hitben volt, hogy ezt a kérdést vagy Andrássy, vagy Lónyay már tisztába hozták velem, ez utóbbiak viszont azt vélték, hogy erre nézve köztem és az öreg úr között történt megállapodás.

Így telt le az idő 1867. febr[uár] 1-ig. Ekkor Andrássy Gyula gróftól írásbeli meghívást kaptam, hogy vegyek részt a másnap, azaz febr[uár] 2-án délután József téri lakásán tartandó értekezleten.¹³³ Ez balsejtelmet keltett bennem. Feltettem magamban, hogy mielőtt az értekezletre elmennék, annak céljáról és tárgyaitól tájékozást szerzek magamnak Deák Ferencnél. Lakásomról soha nem szoktam eltávozni anélkül, hogy el ne búcsúzzam nőmtől. Ezt tettem febr[uár] 2-án is reggeli 8 óra előtt, amikor Deák Ferenchez indultam. Nőm is élvén a gyanúpörrel, hogy a döntő pillanat bekövetkezett, e szavakkal bocsátott útra: „Kedves férjem, légy erős, ne engedj!” – A sors könyvében azonban másképp volt megírva.

¹³² Lónyay Menyhért (1822–1884) 1843-tól országgyűlési követ, 1849-ben pénzügyi államtitkári feladatokat lát el a Szemere-kormányban. Részt vesz a kiegyezési tárgyalásokban, 1867-től magyar pénzügyminiszter, 1870-től pedig a Monarchia közös pénzügyminisztere, ekkor grófi címet kap. 1871 és 1872 között Magyarország miniszterelnöke. 1866-tól haláláig a Magyar Földhitelintézet elnöke.

¹³³ Andrássy Gyula ekkoriban édesanyjának, Andrássy Károlyné Szapáry Etelkának a József tér (ma József nádor tér) 8. alatt található házában élt.

Reggeli nyolc órakor léptem át Deák Ferenc küszöbét, és csak egynegyeddel tizenkettő előtt tértem onnan vissza. Csak magunk voltunk. Sejtelmem nem csalt. Megtudtam az öreg úrtól, hogy Andrassy megbízást nyervén Ófelségétől a ministerium megalakítására, értekezni akar azokkal, akiket jövőd kollégáinak kiszemelt. Hiába szabadkoztam, hiába hoztam javaslatba magam helyett egy sereg jó hírnevű jogászt, hiába sáncoltam el magamat érveim mögé, az öreg úr egyik sáncból a másik után kivert. A dorgálást is felhasználta: „Mindig sürgettétek a parlamentarizmust – mondá –, s íme most, amidőn az idő végre elérkezett a parlamenti kormány megalakítására, a magánérdeket toljátok előtérbe, s megakadályozzátok, hogy az ige testté legyen.” A nekem szánt tárca elfogadását a hazafiúi becsület nevében követelte tőlem. Anyagi gondjaimat azzal a kilátással törekedett elosztatni, hogy igazgatói állásom a Magyar Földhitelintézetnél nehézség nélkül fel lesz számomra tartható.¹³⁴ Vereségem teljes volt minden oldalon. Megadtam magamat.

Hazamenet Somssich Pállal¹³⁵ találkoztam, aki szintén a meghívottak között volt, de a neki felajánlott kereskedelmi tárcára nem akart vállalkozni, s támogatásomat kérte arra nézve, hogy neve minden nehézség nélkül törültesse a miniszteri listából. Vonakodásának okát kérdezvén tőle, habozás nélkül válaszolta: „Az első ministerium bármint alakuljon is, nem sokáig tarthatja magát; pünkösdi királyságra pedig nincs kedvem vállalkozni.”

E nyilatkozat is gyönyörű vigasztalás volt nekem. Csüggedt hangulatom nagyon kiülhetett arcomra, mert nőm, aki csengetésemre elém jött, e szavakkal fogadott: „Bódi, te beadtad a derekadat!” Szemrehányást azonban nem tett. Az ebédnél, amelyet máskor vidám beszélgetés közben szoktunk elkölteni, ma

¹³⁴ Horváth Boldizsár saját jegyzete: „Amint miniszternek kineveztek, lemondásomat igazgatói állásomról azonnal beadtam a M[agyar] Földhitelintézetnél. Csengery Antal, az intézet vezértitkára vette azt át tőlem azzal a kijelentéssel, hogy hivatalosan nem fogják elintézni, felmentést nem adnak, s helyemet betöltetlenül hagyják. Ezt az ígéretet meg is tartották. Midőn azonban négy évvel később a kormányból kiléptem, kétheti várakozásom után sem kaptam sem szóval, sem írásban felszólítást az intézettől, hogy állásomat újra foglaljam el; arra pedig nem tudtam elhatározni magamat, hogy könyörgéssel járuljak eléjük. Így történt azután, hogy az időközben felajánlott elnöki állomást az akkor alakulóban levő Magyar Földhiteltársulatnál elvállaltam. Régi dolog, hogy nem egyformán mérnek minden embernek. Amíg én szegény legény létemre mellőzhetetlen dolognak tartottam visszalépni az intézettől, amelynek megalapításánál pedig az alapvető munkának nagy része az én vállaimra nehezült: az nem ütközött senkinek a szemébe, hogy a gazdag Lónyay Menyhért az elnöki állást a M[agyar] Földhitelintézet élén minisztersége alatt is megtartotta és azután egész holtáig viselte.” A dőlttel szedett mondat át van húzva a kéziratban. – Csengery Antal (1822–1880) 1845 és 1848 között a *Pesti Hirlap* szerkesztője, majd a Szemere-kormány miniszteri tanácsosa. Deák Ferenc bizalmasa, részt vesz a kiegyezési tárgyalásokban. 1861-től haláláig országgyűlési képviselő, a Magyar Földhitelintézet egyik alapítója, később igazgatója.

¹³⁵ Somssich Pál (1811–1888) 1843-tól országgyűlési követ, nem vett részt az 1848/49-es eseményekben. A képviselőház alelnöke, 1869 és 1872 között elnöke. A Deák-párt konzervatív szárnyához tartozott.

búsan és hallgatagon néztünk egymásra, s e szomorú jelenetbe csak a gyermekek¹³⁶ ártatlan csevegése hozott némi derűt.

Délután a kitűzött órában ott voltam Andrássynál leendő kollegáimmal együtt. Andrassy ironikus mosollyal fogadott, ezzel akarván értésemre adni, hogy tudomása van a Deák Ferencsel vívott harcomról és annak eredményéről.

Azt hittem, első értekezletünk tárgya annak a programnak megállapítása lesz, amelyet mindegyik saját tárcájára nézve magával hozott. Csalódtam. Mindenről inkább volt szó, mint programról. Itt eszembe jut, amit Andrassy Mailáth György akkori kancellárnak¹³⁷ mondott, amidőn ez azt kérdezte tőle: mi lesz a programja annak a ministeriumnak, amelyet megalakítani fog. Andrassy ezt felelte: „Programunk első pontja, hogy ti menjetek.” A közjogra nézve – ezt tudtuk – nem volt közöttünk eltérés; ami azonban a belügyi reformok kérdéseit illeti, ezekre nézve egymás nézetei továbbra is oly ismeretlenek maradtak előttünk, mint voltak ezelőtt. De talán jobb volt ez így. Mert ha már ekkor ismerjük azt a nagy úrt, amely e tekintetben bennünket egymástól elválasztott, azonnal ismét szét kellett volna mennünk s egy egyöntetű ministerium megalakulása még heteket vett volna igénybe. Annyira absorbeálta¹³⁸ minden gondunkat a magyar alkotmány visszaállítása, hogy e pillanatban minden más kérdés háttérbe szorult.

Első értekezletünk tehát alig állott másból, mint Andrassy azon közléséből, hogy a miniszteri listát eddig nem hivatalos alakban ugyan, de magánúton terjeszté Őfelsége elé, Őfelsége azt minden ellenvetés nélkül elfogadta, végül, hogy Őfelsége bennünket a hivatalos előterjesztést megelőzőleg egyenkint fogadni kíván. Csak később, február 8-án és 9-én vettük tárgyalás alá a legfelsőbb helyről érkezett jegyzéket, az 1848. évi törvénycikkek azon intézkedéseiről, amelyeknek a 67-es bizottság javaslata alapján vagy eltörlése vagy pedig módosítása vált szükségessé.¹³⁹

Somssich visszalépésének megkönnyítésében nem szorult támogatásomra. Andrassy nagyon nem ragaszkodott az ő személyéhez, mert egyszerűen bejelentvén visszalépését, azonnal hozzátette, hogy Gorovét¹⁴⁰ fogja felszólítani, amit általános örömmel vettünk tudomásul.

Ezzel a gárda megalakult, besoroztatásom megtörtént.

¹³⁶ Horváth Boldizsárnak és Schenk Klárának négy gyermeke született: Jenő, Gizella, Emília és Mária.

¹³⁷ Mailáth György (1818–1883) gróf, 1839-től konzervatív országgyűlési követ, 1860-tól főtárnokmester, 1865-től magyar udvari főkancellár, hivatala megszűnését követően 1867-től haláláig országbíró.

¹³⁸ absorbeál – elnyel, megköt (lat.)

¹³⁹ Bezeichnung jener Punkte der Gesetze vom Jahre 1848, welche eine Aenderung erfordern. Közli: *Deák Ferenc beszédei*, 4. köt. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, 1903, Franklin-Társulat, 310–314. p.

¹⁴⁰ Gorove István (1819–1881) 1848-tól liberális országgyűlési képviselő. 1867-től 1870-ig földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, ezt követően 1871 nyaráig közmunka- és közlekedésügyi miniszter.

SAJTÓSZABADSÁG

Néhány nap múlva megtörtént a bemutatás Bécsben. Ezt miniszteri előértekezlet követé Őfelsége elnöklete alatt. Minisztertanácsnak nem mondhatom, mivel formailag még nem voltunk kinevezve miniszternek; a tanácskozásról mindazáltal rendes jegyzőkönyv vezetett.¹⁴¹

Diadalra jutván a Deák-párt politikai hitelvei, nem lehetett többé szó arról, hogy az alkotmány mely alapon és mely törvények kizárásával állíttassék helyre, hanem csonkítás nélkül vissza kellett állítani a teljes magyar alkotmányt, vagyis a törvények összességét, következésképpen az 1848. évi törvényeket is, minden törvény kötelező erejűnek lévén tekintendő mindaddig, amíg egy újabb törvény által részben vagy egészben hatályon kívül nem helyeztetett. Amennyiben tehát a közjogi kiegészés tárgyában országgyűlésileg kiküldött 67-es bizottság munkálata némely törvény eltörlésének vagy módosításának szükségét vonná maga után, az alkotmány megsértése nélkül nem volt lehetséges más eljárás, mint az, hogy minden ilyen abrogatióra¹⁴² vagy módosításra nézve törvényjavaslat terjesztessék az országgyűlés elé.

Ez volt tárgya a miniszteri előértekezletnek, amely egyébiránt simán és minden nagyobb vita nélkül folyt le, miután az előzetes alkudozások folyama alatt már nemcsak az eltörlendő és módosítandó törvényekre nézve történt teljes megállapodás, hanem egy részben készen állott ama törvényjavaslatok szövege is, amelyek e tekintetben a törvényhozás tárgyalása alá voltak bocsátandók. Nem annyira ezek megvitatására volt tehát szükség, mint inkább arra,

¹⁴¹ Feltehetően az 1867. február 15-én, a király részvételével megtartott első minisztertanácsi ülésről van szó. Német nyelvű jegyzőkönyvét lásd Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1867. február 15. MNL OL K 27. Az uralkodó Andrássy Gyulát 1867. február 17-én nevezte ki miniszterelnökké, kormányának tagjait pedig február 19-én.

¹⁴² abrogatio – hatályon kívül helyezés (lat.)

hogy pontonkint kijelöltessenek azok a föladatak, amelyeknek teljesítésére az alakulófélben lévő kormány vállalkozik.

Végigmenvén az 1848-i törvényhozás alkotásain, csak a XVIII. törvénycikk, vagyis a sajtótörvény szolgáltatott élénkebb eszmecserére anyagot, aggodalom merülvén fel aziránt, hogy vajon ily korlátlan sajtószabadság mellett képes lesz-e a kormány az ország nyugalmát fenntartani. Az egyenesen hozzám intézett kérdésre kijelentém ugyan, hogy e tekintetben magamra merem vállalni a felelősség egész terhét; mindamelllett a döntő súlyt az a nézet, az a meggyőződés adta, hogy az 1848. évi sajtótörvény elejtésével a kormány az erkölcsi talapot rúgná el lábai alól, s hogy a magyar országgyűlés előtt nem tudna megállani semmiféle parlamenti kormány, amely programjába a sajtószabadság korlátozását venné fel. Így az 1848: XVIII. tc. a kurta vitából sértetlenül került ki.

Itt lesz helyén elmondanom, hogy nem ez volt az egyetlen válság, amely a sajtószabadságot – legalább azon tág korlátok között, amelyeket számára az 1848-i törvényhozás alkotott – a legközelebbi években fenyegeté.

Tagadhatatlan, hogy a sajtóhatalom mindjárt az alkotmányos éra kezdetén nagy visszaélésekkel inaugurálta¹⁴³ uralmát. Mi magunk is, a kormány tagjai – kevés kivétellel – a hírlapirodalom munkásai lévén, e téren is hozzá voltunk szokva a politikai harcokhoz. Kemény támadásokat intéztünk ellenfeleink ellen, körömszakadtáig védtük velök szemben elfoglalt állásainkat, de a személyeskedés és gyanúsítás fegyvereivel nem éltünk soha, hangunk és modorunk mindig a tisztesség korlátai között maradt. Ez állapot nagyban megváltozott az alkotmány helyreállítása után. Féktelen szenvedélyeket vittek a vitába, a hazaárulás vádja a mindennapi kenyérhez tartozott. Turinból is jött időről időre egy-egy szellő, amely az izzó parázsból új lángokat csalt ki.¹⁴⁴

A sajtóviszonyok eme kedvezőtlen átalakulását nagymértékben előmozdította az az új iskola, amelyet a hírlapirodalomban az emigrációból hazatért Csernátony alapított.¹⁴⁵ Ez az iskola nem elveket, hanem személyi és pártérdekeket szolgált, a küzdelemben mérgezett nyilatkat hozott forgalomba, nem érvelt, hanem insinuált,¹⁴⁶ célja nem az volt, hogy kapacitáljon, hanem hogy ellenfelét erkölcsileg megsemmisítse. A sajtót rendszeres üldözés eszközéül használta fel, a vivisectióban¹⁴⁷ találta embertelen gyönyörét, gyűlölséget lehel, s elkeseredést szült, a külföldről behozta és meghonosította a botrányok

¹⁴³ inaugurál – felavat, beiktat (lat.)

¹⁴⁴ Utalás az olaszországi Turinban (Torinóban) emigrációban élő Kossuth Lajosra és a kiegyezés ellen írt nyílt leveleire.

¹⁴⁵ Csernátony Lajos (1823–1901) újságíró, Kossuth Lajos titkára a szabadságharc alatt. 1867-ben tért haza emigrációjából, és nyugat-európai minták alapján meghonosította Magyarországon az élelőbb, támadó stílusú újságírást. Balközép párti országgyűlési képviselő, lapszerkesztő.

¹⁴⁶ insinuál – gyanúsítgat, rágalmoz (lat.)

¹⁴⁷ vivisectio – élveboncolás (lat.)

íránti érdeklődést s egy új hírlapi stílust teremtett, amelynek körmönfont, csontig-velőig ható durvaságaiban a tanítványok csakhamar fölülmúlták a mestert.

Csoda-e, ha a sajtó ezen elfajulása a társadalom majd minden rétegében nagy megdöbbenést okozott? A finomabb ízlés barátai undorral fordultak el az új iskola nyers modorától, a sajtószabadság legelszántabb előharcosai keserűséggel látták eszményüket a porban fetrengeni, a félénk természetűek aggodalommal voltak eltelve, s közöttük szájról szájra járt a vészkiáltás: úgy érezzük magunkat, mintha a közbiztosság fölötti őrködést a banditákra, a tűzveszély elleni oltalmat gyűjtogatókra akarnánk bízni.

A kormány tagjai közül leginkább Andrássy és Lónyay voltak felháborodva. Igaz, hogy az utóbbit a sajtó támadásai hosszú időn át folytonos és rendes célpontul tűzték ki. Ők viszont engem vettek ostrom alá, a sajtótörvény reformját követelték tőlem.

Azt feleltem, hogy a sajtónak is megvannak a maga gyermekévei, időt kell engedni neki, hogy kitombolhassa magát; továbbá, hogy minden kísérlet a sajtót rendszabályozni még nagyobb vihart idézne elő, s nagy politikai hibának tartanám a sajtóviszonyok újabb rendezését munkába venni mindaddig, amíg a reformmunkálatok sorozatában a büntető törvénykönyv és a bűnvádi eljárás napirendre nem kerül.

Ez a fegyverszünet azonban nem tartott sokáig. Úgy emlékszem, 1868-ban történt,¹⁴⁸ hogy a fürdőből visszatérve az első minisztertanácsban legnagyobb meglepetésemre a minisztertanács asztalánál helyet foglal Szilágyi Dezső is,¹⁴⁹ aki akkor mint osztálytanácsos a vezetésem alatt álló minisztériumban alakult codificationalis bizottság tagja volt. A tanácskozás Szilágyi előadásával veszi kezdetét. Nagy csomó iratot húz elő, amelyből felolvas egy szakaszt, mi fölött azután eszmecsere támad. Azonnal láttam, hogy a sajtóról van szó. Gorove ült mellettem; susogva kérdezém tőle: „mit jelentsen ez?”

„Hát a sajtóviszonyok rendezéséről szóló törvényjavaslatban – mondá Gorove –, amelyet Szilágyi megbízásod folytán dolgozott ki, a legutóbbi minisztertanács néhány szakaszra nézve módosítást tett. E módosítások szövegét terjeszti Szilágyi most elő.”

„Sajtótörvény?! – az én megbízásom folytán?! Mindezekről egy árva betűt nem tudok” – jegyeztem meg én.

„Ez mégis szörnyűség – viszonzá Gorove –, én azt hittem, hogy ez mind a te utasításodra történt!”

¹⁴⁸ A szóban forgó minisztertanácsi ülésre nem 1868-ban, hanem 1869. szeptember 8-án került sor.

¹⁴⁹ Szilágyi Dezső (1840–1901) 1867-től miniszteri titkár, majd osztálytanácsos az igazságügyi minisztériumban. 1871-től országgyűlési képviselő, 1889 és 1895 között igazságügyi miniszter, majd a képviselőház elnöke.

Az eszmeceserét azonban szótlánul hallgattam végig. Bevártam, amíg a módosításokra nézve a megállapodás létrejött, s Andrássy azt a felszólítást intézte Szilágyihoz, hogy az új szöveget a legközelebbi minisztertanácsba hozza el magával. Csak ekkor szólaltam fel, s nemigen leplezett iróniával mondottam:

„Remélem, hogy – mivel olyan törvényjavaslatról van szó, amelyért első-sorban én vagyok felelős – a minisztertanács meg fogja engedni, hogy annak tartalmával én is megismerkedhessem, s hogy annak további tárgyalásaiban az igazságügy-minisztert én saját személyemben képviselhessem.”

Erre kollégáim bámulva néztek egymásra. A törvényjavaslatot, melyet – mint később megtudtam – Szilágyi a miniszterelnök közvetlen megbízásából készített, de amiről engem sem Andrássy, sem Szilágyi egy szóval sem értesítettek, csakugyan átvettem, s azt íróasztalom fiókjába úgy elzártam, hogy többé soha napvilágra nem került. Mulatságos oldala a dolognak az, hogy Andrássy e törvényjavaslat iránt sem négy szemközt, sem a minisztertanácsban soha többé nem interpellált, s úgy agyonhallgatta, mintha soha nem is létezett volna.

Andrássy utolsó kísérlete e téren abban állott, hogy az 1869-i trónbeszédbe egy passzust vegyen fel a sajtóviszonyok rendezésének elodázhatatlan szükségességéről. Mikor ez a hír kiszivárgott, csak néhány nap választott el bennünket az országgyűlés ünnepélyes megnyitásától, s a trónbeszéd főbb vonásaiban már ismeretes volt a tekintélyesebb sajtó vezető köreiből, s amíg ennek többi tartalma ott a legjobb benyomást tette, a sajtóra vonatkozó passzus nagy forrongást idézett elő. Minden követ megmozdítottak, hogy Andrássyt szándékáról lebeszéljék; ő azonban hajthatatlannak mutatkozott. Amikor azonban Kecskeméthy Aurél¹⁵⁰ is, ama korszak egyik elsőrangú publicistája, aki a sajtó terén nem annyira a kormány, mint inkább az ókonzervatívok és a főpapság érdekeit képviselte, utat tört magának Andrássyhoz, s figyelmeztette, hogy ha a kérdéses passzus a trónbeszédben bennmarad, az nemcsak paralizálni fogja azt a kedvező hatást, amely trónbeszéd többi részétől jogosan várható, hanem oly vihart keltene, amely a kormányt is elsöpörhetné. Andrássy ekkor magába szállt, s tervéről az utolsó órában lemondott. Andrássynak ezen önmegtagadásával járó bölcs elhatározását gazdagon megjutalmazta az a lelkesedés, amellyel a salakjától megtisztított trónbeszéd országszerte találkozott.¹⁵¹

Ezentúl az Andrássy-kormány kebelében úgynevezett sajtóreform többé szóba sem került.

¹⁵⁰ Kecskeméthy Aurél (1827–1877) befolyásos konzervatív újságíró, 1867 előtt a hivatalos lap szerkesztője, kiváló tárcaíró.

¹⁵¹ Horváthot megesalta az emlékezete, mert a király 1869. április 24-én elmondott trónbeszéde tartalmazott ilyen értelmű mondatot: „...gondoskodni kell arról, hogy a sajtótörvények mind alaki, mind anyagi részének azon hiányai, amelyeket az eddigi tapasztalás kimutatott, mielőbb pótoltsanak.” Lásd *Az 1869-ik évi április hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. I. köt. Pest, 1869, Deutsch-féle Könyvnyomda- és Kiadói-Részvény-Társaság, 2. p.

KÉT AULIKUS*

Mielőtt Bécsből hazaindultunk, a sors szeszélye útravaló gyanánt egy kis különöncöt akasztott nyakunkba. A miniszteri előértekezlet után az esti órákban Andrásynál gyűltünk össze, aki ekkor közölte velünk, hogy Mailáth György, aki néhány nap múlva megszűnik udvari kancellár lenni, az országbírói méltóságot szemelte ki magának, s ez iránt Ófelségéhez folyamadt, s hogy Ófelsége nem tagadhatván meg utolsó magyar kancellárjának eme kérelmét, igen óhajtana, hogy ezt a ministerium megnyugvással fogadja.

Annál meglepőbb volt ránk nézve e közlemény, mivel közszájon forgott, hogy Mailáth György, a kancellár és Sennyey Pál,¹⁵² a tárnokmester egymásnak szavukat adták, hogy az új kormány alatt semminemű hivatalra nem vállalkoznak. Ezt a fogadalmat korántsem politikai puritanizmusból, hanem azért tették, mivel semmi bizalmuk nem volt a parlamenti kormány állandóságában. Közbevetőleg mondván, amiatt, hogy Mailáth e fogadalmat megszegte, a baráti viszony közöttük meghidegült, s a két férfiú éveken át farkasszemet nézett egymásra.

Közülünk Lónyay volt az egyetlen, aki melegen karolta fel Mailáth kinevezését, állítván, hogy mind Mailáth, mind pedig Sennyey egész őszinteséggel és buzgalommal mozdították elő a kiegyezés művét. „Ez mesebeszéd – vágott közbe Andrassy –, az egészből annyi a való, hogy jó képet vágtak a dologhoz azon pillanattól fogva, amikor belátták, hogy a kiegyezést többé nem akadályozhatják.” Lónyay kivételével mindnyájan azon a nézeten voltunk, hogy e kinevezéssel nem teszünk szerencsés fogást. Mailáth sohasem tartozott a népszerű

* aulikus – a bécsi udvarhoz hű ember (lat.)

¹⁵² Sennyey Pál (1822–1888) báró, az 1840-es években a Magyar Kancellária, majd a Helytartótanács hivatalnok, 1847-től konzervatív országgyűlési követ. A szabadságharcban nem vett részt. 1860-ban a Helytartótanács alelnöke, 1865 és 1867 között tárnokmester, majd országgyűlési képviselő, végül 1885-től haláláig a főrendiház elnöke és országbíró.

egyéniségek közé, akkoriban csak rideg fagyasztó modoráról volt ismeretes, amelyet gőgnek magyaráltak, míg jó tulajdonai még a véka alatt rejtettek. E kérdés különösen rám nézve teremtett kényes helyzetet, minthogy az országbíró az akkor fennállott törvények szerint nádor nem létében a hétszemélyes táblának is elnöke volt; nem várhattam tehát, hogy a közvélemény kedvezően fogja megítélni, hogy az ország legfőbb bírói székét az én hozzájárulásommal oly egén foglalja el, aki a bírói pályán szerzett érdemeire nem hivatkozhatott.

Mindamellettt azonban, hogy a labdacst majdnem mindannyian kissé keserűnek találtuk, egyetértettünk abban, hogy erkölcsi lehetetlenség volna nem teljesíteniünk első óhaját annak a királynak, akinek a kezeiből éppen most vesszük át a megbízást az 1848-i alkotmány visszaállítására. Ezen megállapodásunk értelmében nyilatkoztam tehát másnap, amikor Őfelsége engem mint illető szakminisztert külön kihallgatásban fogadott.

Ez a frigy egy régi aulikus család ez idő szerinti fejével sok kellemetlenséget, sok bajt okozott a kormánynak. Sejtelmem nem csalt, Mailáth kinevezése az országban nem tett kedvező hatást, s a közhangulatot még inkább fölingerelte az új országbíró első követelő föllépése s ezzel szemközt a kormány meghunyászkodása.

Alig hihetné valaki, ugyanaz a Mailáth, akinek önérzete nem lázadt fel az ellen, hogy a parlamenti kormány, különösen pedig egy szegény demokrata igazságügy-miniszter beleegyezéséből elfogadja az országbírói méltóságot és a hétszemélyes tábla elnökségét – mondom, alig várhatta volna valaki –, ugyanaz a Mailáth, mikor később a beiktatásra és a hivatalos eskü letételére került a sor, méltóságán alulinak tartotta az esküt az én kezeimbe letenni, s követelte, hogy azt az eddigi szokáshoz képest rangjának megfelelően Őfelsége kezeibe tehesse le. Kollégáim egy része azt indítványozta, hogy az eskü letételére, és pedig az igazságügy-miniszter előtt, záros határidőt tűzzünk ki, s ha Mailáth e felszólításnak nem engedelmeskednék, úgy tekintessék, mintha kettős állását nem akarná elfoglalni; a többség azonban abból indulva ki, hogy Mailáth mint országbíró nem tartozik az igazságügy-miniszter hatásköréhez, Andrássy javaslatát fogadta el, s elhatározta, hogy az eskületétel Őfelsége megbízásából és képviselőletében a miniszterelnök előtt történjék.

A minisztertanácsnak ez a határozata egész vihart idézett elő a közvélemény orgánumaiban, aminek pályánk kezdetén magunkat kitenünk semmi esetre sem volt ügyes gondolat. S a háborgó közvéleménynek teljesen igaza volt; a minisztertanács határozata semmi tekintetben sem állotta ki a kritikát, nem óvta meg a parlamenti kormány jogait és méltóságát, mindenképp pedig hiányzott belőle a logika. Ugyanis, ha a ministerium a hétszemélyes tábla elnökségét és az országbírói méltóságot két külön állásnak tartotta, amelyet ezúttal csak kivételesen egyesített Mailáth személyében, akkor semmi sem volt természetesebb, mint az, hogy Mailáth két esküt tegyen, az egyiket mint legfőbb bíró

az igazságügy-miniszter előtt, a másikat pedig mint országbíró azon miniszter előtt, kitől e méltóságot nyerte. Ha ellenben a kormány ragaszkodván a múlt hagyományaihoz, azt akarta, hogy a két állás jövőre is ugyanazon személyben összpontosuljon, ebből nem az következett, hogy az igazságügy-miniszter hatásköréhez tartozó legfőbb bíróság elnöki állomását egy más miniszter töltsse be, az a miniszter ti., akitől az országbíró kinevezése függ, hanem e határozatnak az lett volna a konzekvenciája, amit demokratikus szempontból én akartam, hogy akit a bírói pályán szerzett érdemeinél fogva az igazságügy-miniszter méltónak ítélt arra, hogy az ország legfőbb bíróságának elnöki székébe üljön, az egyúttal országbírói címet és rangot nyerjen, s mint ilyen, az ország zászlócai között foglaljon helyet. Ez utóbbi esetben tehát az országbírói méltóság csak függeléknek lévén tekintendő mint olyan kitüntetés, amely együtt jár a legfőbb bíróság elnöki tisztével, csak egy hivatali eskünek lett volna helye, s ezt Mailáth az igazságügy-miniszter kezeibe tartozott volna letenni.

Ez lett volna a helyes eljárás, mert a legfőbb bíróság elnöksége jogi készültséget feltételező, nehéz kötelességekkel és felelősséggel járó hivatal, míg az országbírói állás csak méltóság, dísz és kitüntetés, amelynek betöltése különös szakképzettséget nem követel. Azok a kvalifikációk, amelyek a legfőbb bíróság elnökétől megkívántatnak, mindenestre képessé teszik őt az országbírói méltóság betöltésére, míg ellenben lehet valaki legkitűnőbb országbíró anélkül, hogy a legfőbb ítélőszéki elnök nagy és nehéz hivatásának megfelelni tudna; ha tehát ez a két állás egyesítettik, s az országbíróság tulajdonképpen csak cím, csak *accessorium*,¹⁵³ úgy a kinevezés joga nem illethet meg mást, mint az igazságügy-minisztert, aki legilletékesebb a bírói kvalifikáció megítélésére, s képzetelenséggel volna határos e jogot más miniszterre ruházni, akit az állomások betöltésénél politikai szempontok vezérelnek. De Andrassy gondolkozásmódjánál, tehetségeinél, hajlamainál és ambíciójánál fogva elsősorban diplomata s e mellett egyszersmind arisztokrata is volt. S míg az arisztokráciáról áll az a közmondás, hogy „varjú varjúnak nem ássa ki szemét”, a diplomatákról viszont el lehet mondani, hogy nem törődnek a logikával, komplikációk eseteiben nem megoldást, hanem expedienst¹⁵⁴ keresnek, s ha a logikai törvények eme megsértése – mint rendszeren történni szokott – újabb bonyodalmakhoz vezet, bíznak geniejökben,¹⁵⁵ hogy akkor... újabb expedienst fognak találni.

Mint említém, én a két állás egyesítése mellett voltam. Ennek alapját meg is vettem az 1868. évi LIV. tc.-ben, amely kimondotta, hogy a semmítőszék elnöke az országbíró.¹⁵⁶ Szemeim előtt az a cél lebegett, hogy ha a Kúria el-

¹⁵³ *accessorium* – járulék (lat.)

¹⁵⁴ *expediens* – kibúvó (lat.)

¹⁵⁵ *genie* – tehetség, zsenialitás (fra.)

¹⁵⁶ Lásd az 1868. évi LIV. törvénycikket a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában.

női állomása jövőben üresedésbe jön, utat törjek az ország zászlósa közé esetleg azok számára is, akiket nem a születési jog, hanem egyéni tehetségük és becsületes munkájuk emelt a legfőbb bíróság elnöki székébe. „Szabadelvű” utódaim azonban gondoskodtak arról, hogy célokat megghiúsítsák, s nehogy a demokrácia szennyes lábakkal átléphesse ama szentély küszöbét, amelyet jövőre is a születési jog számára akartak fenntartani, Mailáth halála után az 1884. évi XXXVIII. tc. által az országbírói méltóságot a legfőbb bíróság elnöki állásától elkülönítették.¹⁵⁷ Pedig Angliától vehettek volna példát, ahol az arisztokrácia népszerűségének egyik legerősebb alapja éppen az, hogy az ország legfőbb bírója egyszersmind a lordok házának elnöke, aki ez állását semmi esetre sem a születési jognak köszönheti; de már hozzá vagyunk szokva, hogy a mi arisztokráciánk csak akkor hivatkozik Angliára, amikor ezt saját előjogai érdekében zsákmányolhatja ki. Jöhetnek idők, amikor a magyar arisztokrácia keserűen meg fogja bánni, hogy az általam kontemplált¹⁵⁸ frigyét közötte, és a demokrácia elitje között visszautasította.

Meghajoltam a minisztertanács határozata előtt. Rossz néven vették ezt sokan barátaim közül, akik túlságos ingerültségből azt követelték, hogy ez ügyben a tárcakérdést vessem föl. Természetes azonban, hogy tanácsukat nem követhetém. Távozásomban az ország egyéni susceptibilitást,¹⁵⁹ ún. kanapé processust¹⁶⁰ látott volna, vagy pedig úgy magyarázhatta volna azt, hogy alig fogadván el az igazságügy-miniszteri tárcát, megijedtem a velejáró nagy feladatoktól, s a fennforgó differenciát csak ürügyül használtam fel arra, hogy megszökhessem e feladatok elől. Később sokkal nagyobb, sokkal fontosabb differenciák is merültek fel közöttünk, olyanok, amelyek normális körülmények között okvetlenül kabinetválságot vontak volna maguk után, s mi mégis éveken át a legnagyobb önmegtágadással együtt maradtunk csupán hazafiságból, mivel a ministerium bomlása magasabb érdekeket vetett volna kockára. E magatartásunk oka az egészségtelen pártviszonyokban rejlett, miről egy külön fejezetben fogok szólni.

A lapok heteken át e kérdéssel foglalkoztak, s különösen Mailáth szenvedélyes és gúnyos megtámadások tárgya volt. E támadások annyira bántották, annyira megtörték őt, hogy elvégre is annak védőszárnyai alá akart menekülni, aki ellen a legnagyobb méltatlanságot követte el. Fölkeresett hivatalomban, s arra kért, találjak ki valamely módot, amely véget vetne e kegyetlen üldözéseknek, amelyek most már nemcsak saját személyét érintik kínosan, hanem hivatalos állásának tekintélyén is csorbát ejtenek. Mondottam neki, hogy

¹⁵⁷ 1884. évi XXXVIII. törvénycikk az 1881: LIX. törvénycikk 109. §-ának módosításáról.

¹⁵⁸ kontemplál – kigondol, tervez

¹⁵⁹ susceptibilitás – érzékenység (lat.)

¹⁶⁰ kanapé-processzus – kicsinyes eljárás

engedékenységem miatt a sajtó ostromozásából nekem is kijutott, közbelépésem tehát az önvédelem színében tűnhetnék fel, s én hacsak becsületesem nem fogna szóban, vagy valamely tény elferdítése ellen nem kellene felszólalnom, a sajtó nyilatkozataival szemközt elvül a legszigorúbb passzivitást tűztem ki magam elé, s addig, amíg miniszter leszek, semmiféle hírlapi cikket sem írni, sem írtatni, sem sugalmazni nem akarnék, mindamelllett az ő érdekében hajlandó volnék a közvélemény megnyugtatására a sajtó terén kísérletet tenni, ha ő azon állhat eloszlatására, amely benne még mindig a parlamenti rendszer csökönös ellenségét látja, segítségemre jönne egy hozzám intézendő levélben annak kijelentésével, hogy abban a pillanatban, amint a parlamenti kormány alatt hivatalra vállalkozott, a parlamenti rendszert összes következményeivel együtt őszintén, minden tartalékgondolat nélkül elfogadta, s hazafiúi és hivatalos kötelességének fogja tartani minden opposzióról e rendszer ellen lemondani. S vajon Mailáth erre mit felelt? – A kívánt levélbeli nyilatkozatot kereken megtagadta. Teljesen igaza volt tehát Andrásynak abban a tekintetben, hogy „ez urak távol voltak attól, hogy az alkudozás közben a parlamenti rendszer harcosainak szekerét tolják, s minden érdemük csak abban állt, hogy elég óvatosság voltak félreállni az útból, nehogy a forgásba jött kerek alá kerüljenek”.

Tagadhatatlan, vastag politikai hibát követtünk el azért, hogy bárkánkba felvettünk oly egyént, aki politikai táborunkon kívül állott. E hiba azonban megbocsátható és menthető részint azon körülménynél fogva, hogy majdnem erkölcsi lehetetlenség volt azt kikerülnünk, részint pedig azért, mivel jogosan feltehattük, hogy a parlamenti rendszerrel őszintén kibékült az, aki a parlamenti kormány kinevezésétől függő hivatalért folyamodott. Másként áll a dolog Mailáthra nézve. Senki sem követelte tőle, hogy politikai múltjával szakítson, s belépjen a parlamenti rendszer híveinek zászlaja alá. Csakhogy ekkor nem lett volna szabad hivatalt vállalnia a parlamenti rendszer uralma alatt. Menthetetlen és megbocsáthatatlan az ő eljárásában az, hogy az új alkotmány oltalma alatt elfogadott két olyan kitűnő állást, minő a legfőbb bíróság elnöksége és az országbírói méltóság, holott még mindig a parlamenti kormánynak, vagyis az új alkotmánynak ellenségei közé tartozott. Mert az 1848-ik évi törvényhozás nagy alkotásainak sorában közjogi jelentőségére nézve mindenesetre első helyen áll az az intézkedés, amely a kormányzatit parlamenti alapra fektet, a parlamenti kormányrendszer, ha betegségeiből kigyógyul, nyújtván a legfőbb biztosítékot arra nézve, hogy a nemzeti akarat érvényre emelkedjék, ellentétben a múlttal, amikor századokon át minden törvény, amely a végrehajtó hatalomnak nem tetszett, rendszerint holt betű maradt. Ama törvényhozásnak többi alkotásait, habár lassabban, habár később, de békés fejlődés útján és a korábbi rendszer kereteiben is, meghozhatta volna a jövő, míg ellenben a felelős kormány létesítése gyökeres átalakulást jelez alkotmányunkban, s azon vívmányok közé tartozik, melyeket a sors csak véres forradalmak árán szokott a nemzetnek megadni.

Ezt tartottuk legfőbb nemzeti kincsünknek, s mikor az 1848-iki alkotmányról beszéltünk, ellentétben a magyar alkotmány korábbi formáival, mindig a parlamenti rendszert értettük alatta. Aki tehát a parlamenti rendszernek nem barátja, az lényegében az 1848-i alkotmányt sem fogadja el.

Más úton járt, de ugyanazon cél felé törekedett br. Sennyey Pál. Kezdetben nem vállalt hivatalt, hanem mandátumot szerzett az alsóházban, s itt formailag a Deák-párthoz csatlakozott. Körülötte tömörültek a Deák-párt konzervatív elemei. Éveken át hallgatag szerepet vitt. Nem is tehetett mást, minthogy különben Deák Ferenc őt is összemorzsolta volna, mint egykor gróf Apponyi Györgyöt.¹⁶¹ Csak mikor Deák Ferenc ereje hanyatlásnak indult, s a tanácskozásokban csak ritkábban vehetett részt, Szlávy kormánya¹⁶² alatt látta elérkezettnek az időt arra, hogy kibontsa konzervatív zászlaját. Ennek a konzervatív politikának azonban nagyon sovány és homályos programja volt. Egyetlen világos pontja abban állott, hogy a honvéd intézmény szerényebb keretekre szoríttassék vissza. A konzervatív tábor csekély számú híveit inkább érzelmek és hajlamok tartották össze, mintsem eszmék és elvek. Később, a nyolcvanas években, mikor az arisztokratikus reakció felütötte a fejét, és a főrendiházban a zsidó házasság megbukott,¹⁶³ Tisza Kálmán jónak találta nyíltan a szabadelvűekkel kacérkodni, a kulisszák mögött azonban a konzervatívok fejével, Sennyey Pállal frigyét kötni. E frigynek két következménye volt. Az első az, hogy Sennyey cserbenhagyván saját pártját, amely évről évre erősebb opozícióba lépett Tisza Kálmán ellen, ennek kezeiből elfogadta az országbírói méltóságot s a főrendiház jól díjazott elnökségét; másik következménye pedig a főrendiháznak úgynevezett reformja volt.

E kérdéssel már a 60-as évek végén foglalkoztunk, noha nem hivatalos alakban. A mozgalmat maguk a főrendiház tagjai indították meg, Tomcsányi József békési főispán vezetése mellett,¹⁶⁴ aki tehetségeire, befolyására és jellemére nézve, kimagaslott társai közül, s Deák Ferenc kedvencei közé tartozott. A tanácskozások, amelynek kétségkívül Deák Ferencnek Tomcsányi által közvetített sugalmi szabtak irányt, gr. Károlyi György koronaőr¹⁶⁵ palotájában folytak. A terv az volt, hogy a főrendiház reformjára az impulzust maga a főrendiház

¹⁶¹ Apponyi György (1808–1899) gróf, konzervatív főrend, 1846-tól 1848 márciusáig főkancellár, 1860 és 1863 között országbíró. 1865 és 1868 között országgyűlési képviselő, majd főrendiházi tag.

¹⁶² A Szlávy József (1818–1900) miniszterelnök vezette kormány 1872 decembere és 1874 márciusa között működött.

¹⁶³ A főrendiház a keresztény–zsidó vegyes házassági törvényjavaslatot másodszor is leszavazta 1884. január 11-én.

¹⁶⁴ Tomcsányi József (1807–1876) 1843 és 1848 között országgyűlési követ, 1848-ban Arad, 1861-ben Csongrád vármegye főispánja. 1867-től haláláig Békés vármegye főispánja és ezáltal a főrendiház tagja.

¹⁶⁵ Károlyi György (1802–1877) gróf, Szatmár megye főispánja 1867-től koronaőr, 1873-tól főudvarmester. Palotája Budapest V. kerületében, a mai Károlyi utcában található.

adja meg; de csak akkor, ha e magántanácskozmány az alapelvekre nézve mind a maga kebelében, mind pedig a kormánnyal megállapodásra jutott. A javaslat azonban sohasem került a minisztertanács elé, valószínűleg azon oknál fogva, mivel ez idő tájban Andrásynak minden gondját és idejét a külügyek vették igénybe s többet tartózkodott Bécsben és környékén, mint Budapesten. Nemsokára Eötvös¹⁶⁶ meghalt, Mikó,¹⁶⁷ Gorove s én pedig visszaléptünk, az első ministerium szétbomlott, s így e feladat utódaink vállára hárult át.

Mi történt később a javaslattal, nem tudom. Ismervén azonban Deák Ferenc idevágó nézeteit, amelyek közöttünk nem egyszer voltak eszmecsere tárgyai, ismervén továbbá a Deák-párt kebelében akkor uralkodott eszméket s időről időre értesülvén arról is, ami a Károlyi-palotában történt, bátran merem állítani, hogy az új felsőház, ha e kérdés megoldását a Tomcsányi–Károlyi-féle tanácskozmány javaslatának alapján mi vehetjük vala kezünkbe, a következő alapelveken épült volna fel:

1°: tekintettel arra, hogy az 1848-iki törvényhozás, eltörölvén a rendi alkotmányt, a törvényhozást a népképviselőt alapjára fektette, s csak idő hiányán múlt, hogy e szándékát végre nem hajtotta, s kénytelen volt annak megvalósítását a népképviselőt alapján egybehívandó országgyűlésnek hagyni fenn, az 1848-iki alkotmány szellemének csak úgy felelhetvén meg, ha főrendiház címét a felsőház elnevezéssel váltjuk fel;

2°: a főpapok, mint a vallás képviselői, eme minőségükben a felsőházban nem foglalhatnak helyet,

3°: a főispánok, kik a kormány kinevezésétől függnek, a törvényhozás függetlenségének szempontjából a felsőházból kizáratnak,

4°: a felsőház tagjaira nézve három kategória állítottatik fel; mindegyik kategória egyenlő számú tagot szolgáltatván. Az első kategóriába tartoznak az arisztokrácia képviselői, akiket a maguk kebeléből azok választanak be, akik eddiglen születési joguknál fogva voltak a törvényhozás tagjai. A második kategóriába esnek a törvényhatóságok küldöttjei, minden törvényhatóság egy-egy képviselőt választván a felsőházba. A harmadik kategória tagjait Ófelsége a király nevezi ki. A két utóbbi kategóriának tagjaira nézve a kvalifikációt a törvény állapítja meg.

Ha ez alapelveket összevetjük az 1885. évi VII. tc. által szervezett főrendiházzal, megdöbbenve látjuk a közszellemnek ezt az óriási hanyatlását, amely Deák Ferenc kora óta bekövetkezett. A Tisza–Sennyey-féle alkotás, amelyben, fájdalom, gr. Andrassy Gyulának is nagy része volt, először is fenntartotta, sőt

¹⁶⁶ Eötvös József (1813–1871) báró, vallás- és közoktatásügyi miniszter 1848-ban, valamint 1867-től haláláig.

¹⁶⁷ Mikó Imre (1805–1876) gróf, 1867-től 1870 áprilisáig közmunka- és közlekedésügyi miniszter.

új életre ébresztette a főrendiház elnevezését, nem fontolván meg, hogy ahol főrendek léteznek, ott a logika törvényeinél fogva a tekintetes karok és rendek is feltámadhatnak. Azután ahelyett, hogy a vallás képviselőit, mint ilyeneket kizárta volna a törvényhozásból, megelégedett azzal, hogy néhány kat. főpapot megfosztott törvényhozói jogától, s ezek helyébe a protestáns vallások püspökeit s felügyelőit ülteté. Az arisztokráciának nem elitjét, nem kapacitáit vitte be, hanem a kvalifikációt a vagyonhoz kötötte. A törvényhatóságok képviselőtét, ami a felsőházat egy lépéssel közelebb vitte volna a népképviselő elvéhez, teljesen elejtette. Így tettünk szert egy új intézményre, amely fennállása óta sem népszerűségben, sem tekintélyben nem emelkedett, s amely – tartani lehet tőle – éppen zavaros időkben, éppen akkor fogja megtagadni szolgálatát, amikor az államnak arra legnagyobb szüksége lenne. Habár a korona által kinevezett tagokra nézve a törvény semmiféle kvalifikációt nem állít fel, sokáig azon hitben ringattuk magunkat, hogy ezek, a demokrácia elitjei, lendületet hoznak főrendiházi tanácskozásokba. Új életet, új szellemet visznek be oda, hogy a demokratikus eszmék úttörői lesznek ott; de több mint egy évtized óta éppen ezek az elemek alig adtak életjelt magukról, hallgatagságra kárhóztatják vagy hagyják kárhóztatni magukat, mintha nem volna egyéb hivatásuk, mint az, hogy néma tanúi legyenek a fáradt és élettelen harcnak, ami körülöttük néha-néha kifejlik, s valóban kétségbe kell esnünk oly demokrácia jövője felett, amelynek sorsa ily gyenge, erélytelen kezekben van letéve.

Hadd mondjak itt el egy jelenetet azokból a napokból, amikor a Tisza–Sennyey-féle főrendiházi törvény a képviselőházban napirenden volt. Hadd lássa ebből is az olvasó, mennyire süllyedt a törvényhozás színvonala, mint fogytak meg az erkölcsök és a politikai jellemek azóta, amióta a Deák-párt kezéből a közügyek intézését egy új nemzedék vette át. A képviselőház azon folyosóján folyt le a jelenet, amely az ülésterem háttérében nyúlik el, s a háznagyi hivaltalt a buffet-vel kötötte össze. Nagy lármát csaptak kormánypárti képviselők a szőnyegen forgó törvényjavaslat némely intézkedései miatt. Különösen kivált közülük egy tekintélyesebb képviselő, aki a hírlapirodalom terén is nem egy babért aratott.¹⁶⁸

– „Reakció!” – kiáltottak fel s indignációjuknak¹⁶⁹ adtak kifejezést afölött, hogy őket ily törvényjavaslat megszavazására akarják felhasználni.

– „De azért mégis megszavazzátok!” – vágtam közbe én, „mivel a generális úgy akarja.” (Tisza Kálmánt ekkor rendesen generálisnak nevezték.)

– „Nem, nem!” – kiáltottak fel, már ezt nem fogjuk megszavazni.

¹⁶⁸ Feltehetően Beksics Gusztáv (1847–1906) kormánypárti újságíró-képviselőről van szó, aki több írásában is kritizálta a főrendiházi reformot klerikális és feudális vonásai miatt.

¹⁶⁹ indignáció – megbotránkozás, méltatlankodás (lat.)

– „Dehogynem!” – válaszoltam. „A generális kabinetkérdést fog csinálni belőle s azzal lefegyverez benneteket.”

– „No, csináljon is belőle kabinetkérdést”, jegyezte meg a fentebb kiemelt képviselő és hírlapíró, „mert Isten úgy segítjen, különben meg nem szavazom!”

Amint látjuk tehát, ez a második aulikus szövetség sem hozott szerencsét az országnak, pedig mind Mailáth, mind Sennyey az aulikusok javából valók voltak. Különös válfaja ez a magyar hazafiaknak. A haladás problémáin nemigen törnek fejüket. Csak két cél lebeg szemeik előtt: az első az udvar kegye, a másik pedig, hogy tekintélyre és befolyásra tegyenek szert minden körülmények között. Ők is osztoznak velünk abban a politikai hitben, mely hazánk jólétének és jövőjének legfőbb biztosítékát az egyetértésben látja korona és nemzet között; de különböznek tőlünk abban, hogy valahányszor az események ez egyetértést megzavarják, ezért mindannyiszor a nemzetet teszik felelőssé, mindig a nemzet ellen fordulnak ama követeléssel, hogy újabb és újabb engedményekkel töltsse be az űrt, amely közötté és az udvar között támadott. Ne higgye senki, hogy a hazafiak e válfajából kifogytunk volna. Nem árt emlékezetünkbe vésnünk a múltak tapasztalatait; jó lesz meg nem feledkeznünk arról, hogy ez urak a parlamenti kormánnyal is hajlandók alkura lépni, amikor a címek és hivatalok, tekintély és befolyás adományozása ezek kezeibe ment át, a parlamenti rendszernek ama dogmáját azonban, mely uralkodó hatalomnak az ország sorsa fölött a nemzeti akaratot ismeri el, nem fogják elfogadni soha.

Vétenék azonban az igazság ellen, ha itt nyíltan be nem vallanám, hogy Mailáth elnöki székét becsülettel töltötte be, buzgalmával és szigorú részrehajlatlanságával nagyban hozzájárult a magyar bírói kar jó hírvének és tekintélyének megszilárdításához. Mily komolyan vette hivatását, mint az országnak a legfőbb bíróját, annak örökké fényes tanújele marad az a jelenet, amikor a 70-es években a főrendiház egyik ülésében leszállt elnöki székéről, s emelkedett szellemű szónoklatával a küzdők soraiba lépett Tisza Kálmán ama törvényjavaslata ellen, amely a bírói függetlenségnek alapjait támadta meg.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Feltehetően Mailáthnak, az elsőfokú bíróságok újjászervezéséről szóló törvényjavaslat főrendi vitáján, 1875. május 5-én elmondott bíráló szavairól van szó, lásd: *Az 1872-ik évi szeptember hó 1-jére kihirdetett Országgyűlés főrendi házának naplója*, III. köt. Budapest, 1875, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, 274–277. p.

DEMOKRATA KÖRÖK

Nagy aggodalmat okozott a kormánynak 1868 elején a parlamenti pártok ama csoportja, amely „szélsőbal” elnevezése alatt volt ismeretes, s amely akkor csak 13 főből állott,¹⁷¹ azzal a tervével, hogy országszerte demokrata köröket létesít. E körök egymással szerves kapcsolatban hálózatként vonták volna be az országot, s hivatásuk lett volna a pártnak újabb és újabb híveket toborzani, az izgatást az országban állandóvá és folytonossá tenni, s az 1848-i alkotmány visszaállításának és a demokratikus elvek terjesztésének cége alatt rendszeres hadjáratot indítani az alkotmány egyik kiegészítő alkatrészének, az 1867-i kiegyezési törvénynek megbuktatására. Aggodalmunkat növelte ama körülmény, hogy e mozgalomnak Kossuth is odakölesönözte nevének nimbuszát. Helyzetünk igen kényessé, kritikussá vált. Egyrésztől nem volt sem büntető törvénykönyvünk, sem pedig törvényünk az egyesülési jogról (fájdalom, ez utóbbi máig sincs), másrésztől nem titkolhattuk el magunk előtt, hogy mindemellett is kötelességünk megóvni az ország nyugalma, s hogy e téren minden mulasztásért szigorú felelősséggel tartozunk. Egyszersmind tisztában voltunk az iránt, hogy ha szabad tért engedünk a demokrata körök izgatásának, ha zsebre dugott kezekkel nézzük: mint korbácsolják fel újra a már-már lecsillapult szenvedélyeket, mint hozzák lázas állapotba az egész országot, lépésről lépésre mint torlaszolják el előttünk a cselekvés útját, akkor éppen azon alkotásainkban leszünk megakadályozva, amelyek a legerősebb bizonyítékot nyújtják arra nézve, hogy nagy feladatot, amely szemünk előtt lebegett: Magyarországot rekonstituálnunk nemcsak lehetetlenné nem teszi az 1867-i közjogi alap, sőt,

¹⁷¹ Az 1848-as törvények alapján politizáló ellenzéki tömörülés, amely változó létszámmal 1861 és 1868 áprilisa között működött a magyar képviselőházban. Politikusaik élesen szembehelyezkedtek a kiegyezés rendszerével. A csoport később felvette az 1848-as Párt nevet.

hogy e tekintetben a nemzetnek e közjogi alapra nélkülözhetetlen szüksége van. Éreztük és láttuk, hogy közönyünk, tétlenségünk szemközt a szélsőbalpárt törekvéseivel nemcsak bennünket kompromittálna, hanem – ami súlyosabb – kompromittálná magát a kiegyezés művét is.

E meggyőződés vezérelt bennünket, amikor abban a minisztertanácsban, amely e kérdéssel foglalkozott, egyhangúlag azt a határozatot hoztuk, hogy a demokrata körök alakulását abban a keretben, amelyet a hozzánk felterjesztett alapszabályok nekik adni akartak, országszerte be kell tiltanunk, e rendelet kibocsátásával és végrehajtásával az illető szakminisztert, vagyis a belügyminisztert bízván meg.¹⁷²

A minisztertanács – mint rendesen – éjfél után oszlott szét. Szokásunk szerint Eötvös, Mikó, Gorove és én az Albrecht úton gyalog mentünk a Lánchídig, ahol a kocsik várakoztak ránk. Menet közben a minisztertanács határozatáról beszélünk. Eötvös azt mondá: „No, kíváncsi vagyok Béla rendeletére!” Wenckheim belügyminisztert¹⁷³ értette.

„Nem lát az napvilágot addig – jegyeztem meg én –, míg az appellatorium forum¹⁷⁴ helyben nem hagyja határozatunkat.”

„Micsoda appellatorium forum?” – kérdé Eötvös.

„Hát, az öreg úr” – felelém. Így neveztük magunk között mindig Deák Ferencet.

„Igazad van – szólt Eötvös –, no most még kíváncsibb vagyok!”

Jól ismertem br. Wenckheim Bélát. Tudtam, hogy az öreg úr beleegyezése nélkül nem mer semmiféle komolyabb lépést tenni, s hogy sietni fog megállapodásunkat vele közölni. Reggeli fél nyolckor tehát már az „Angol királyné”-szállodában voltam, ahol Deák Ferenc akkor második emeleti 72. sz. alatt lakott, szemben a „Vadászkürt” szállodával.

Kopogtatok... semmi hang. Másodszor is kopogtatok... ugyanaz az eredmény.

Most bekiáltom nevemet. Erre halk mozgás támad a szobában, s néhány másodperc múlva megnyílik előttem az ajtó, de br. Wenckheim Béla mintegy utamat állja, s csak lassan ereszt be a nyíláson, oly célból, hogy ideje legyen fülembé susogni e szavakat: „Éppen jókor jöttél, csaknem kivert az öreg úr.” Amint beléptem, Wenckheim mögöttem az ajtót azonnal ismét bezárta.

Felöltömet az ajtó melletti állványra akasztván, közeledem az öreg úr felé, aki félig ülő, félig fekvő helyzetben a pamlagot foglalta el; szájában – mint mindig – a „Cabanos” volt. Jó reggelt kívánok neki, mire azonban semmit nem felelt. Homlokát ráncba szedte, nagy szemöldökei még inkább neki borzadtak.

¹⁷² A szóban forgó minisztertanács ülésre 1868. február 23-án került sor.

¹⁷³ Wenckheim Béla (1811–1879) báró, az Andrassy-kormány belügyminisztere 1867 és 1869 között, 1875-ben miniszterelnök.

¹⁷⁴ appellatorium forum – fellebbviteli hely (lat.)

Úgy éreztem magamat, mintha darázs-fészekbe jutottam volna. Mindemellett összeszedtem bátorságomat, s leültem a vele szemben álló karosszékbe, amelyet a pamlagtól egy asztal választott el, míg Wenckheim az asztal szegletén, a másik karosszékben helyezkedett el.

Két-három perc telt el így csendben, szótlantul. Az a szélcsend volt ez, amely a vihart megelőzni szokta. Elvégre is az öreg úr szakítá meg a hallgatást, s e kérdést intézte hozzám rideg, fagyasztó hangon: „Hát te micsoda véleményben vagy?”

Én ártatlannak színlelvén magamat, ezzel az ellenkérdezőssel feleltem: „Miféle ügyben?”

„Hát a demokrata körök ügyében!” – dörgé az öreg úr.

„Abban a véleményben vagyok, amelyben az egész minisztertanács” – válaszolám nyugodt, szelíd hangon.

Most azonban kitört a vihar.

„Nohát, te is szép legény vagy – mondá fölháborodva az öreg úr –, kezet foghattok egymással! Mondhatom, gyönyörű alkotmányos miniszterek vagytok egytől egyig! Hát hol vettétek a törvényt, amely feljogosít benneteket a demokrata körök betiltására?!”

Alig ismerte valaki az öreg urat jobban, mint én. Hosszas tapasztalásból tanultam meg, hogy bármily erős volt meggyőződése, de konok nem volt, s az érvek elől nem zárkózott el soha. Megkíséreltem tehát ezúttal is szerencsémet.

„Ha mindenre törvényeink volnának – válaszolám –, akkor könnyű volna ezt az országot kormányozni, de a baj éppen az, hogy törvényeink minden téren hiányzanak: unfertige Zustände¹⁷⁵ – mint a német mondja, és mi mindemellett felelősek vagyunk az ország nyugalmaért. Ily nehéz helyzetben mindent merek tenni, amit motiválni tudok, ellenben semmit, amire nem találok motívumot.”

„Hát mik azok a motívumok?” – kérdé, de hanghordozása már egy skálával alább szállt.

Ekkor kifejtettem érveimet.

Az öreg úr arca ezalatt fokról fokra veszített szigorából. Nyugodtan végighallgatott, s azután mondá: „Nem elég ezt elmondani magunk között, a rendeletbe is fel kell venni a motívumokat!”

„Azt hiszem – s itt Wenckheimre céloztam, ki egy kukkot sem mert szólani, s úgy ült ott zsöllyeszékében, mintha oda szegezték volna –, e tekintetben a rendelet sorsa a legjobb kezekbe van letéve, s az én tisztelt kollégám a maga feladatát a lehető legjobban fogja megoldani.”

„Ne beszélj – vágott közbe az öreg úr –, hanem formulázz!” – s erre egy ív papírt s egy írót dobott elé, amiből asztalán mindig legalább egy tucat hevert.

¹⁷⁵ unfertige Zustände – kiforratlan állapotok (ném.)

Mit tehettem: a szentlelket hívtam magamban segítségül, s formulázni kezdtem.

Még csak a harmadik alinea¹⁷⁶ végén voltam, mikor az öreg úr rám kiáltott:

„Hát mit írtál?”

„Még nem végeztem be.”

„Mindegy, olvasd fel, ami készen van!”

Felolvastam.

„Hogyan szól az utolsó mondat? – olvasd fel még egyszer!”

Ezt is teljesítém.

„Nem azt – dörögte ismét az öreg úr –, hanem ami előtte van!”

Felolvastam most az utolsó előtti mondatot.

„Nohát, folytasd!” – felelé. Akarom a formulázást folytatni, de – legnagyobb meglepetésemre – a szót ő veszi át, s a rendelet hátralevő részét egész végig ő diktálja le.

A rendeletnek tehát körülbelül egyharmada az enyém, másik kétharmada pedig az öreg úr műve.

Ez genezise ama rendeletnek, amellyel a demokrata körök szervezését betiltottuk, s amelynek tartalma következő:

434.R./b.m. Magyar kir. Belügyminiszter.

Pest szabad kir. város közönségének.

A Budapesten alakulni kívánó „Demokrata kör” nevében Vidats János¹⁷⁷ által bemutatott, s a városi tanácsnak f. évi január hó 7-én 218. sz. a. kelt jelentésével ide felterjesztett alapszabályok 3ik §-ában a tervezett kör egyik céljául az 1848-ik évi alkotmány visszaállítása tűzvetvén ki, ez az által indokoltatik, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség elveinek tovább fejlesztése más alapon nem remélhető.

Midőn a 3-ik § az 1848-iki teljes alkotmányt ez okból hangsúlyozza, téves felfogásból kiindulva, a tényleg fennálló törvényes alkotmánytól megtagadja azon képességet, hogy uralma alatt az említetett elvek tovább fejleszthesse-nek, és a tervezett kör működési alapját és célját oly téren keresi, mely a hatályban lévő törvények, a létező alkotmány határvonalán kívül esik.

Minthogy az ország alkotmánya nem egyik vagy másik törvényben, hanem a fennálló törvények összességében fekszik; minthogy az 1867-ik évben létrejött kiegyenlítés a nemzetnek színtoly alaptörvényét képezi, mint a Pragmatica sanctio, s mindazon törvényeink, amelyek az ország közjogát szabályozzák;

¹⁷⁶ alinea – bekezdés (lat.)

¹⁷⁷ Vidats János (1826–1873) mezőgazdasági gépgyáros, 1865-től haláláig radikális (48-as párti) képviselő.

Végre minthogy a ministerium eskü és felelősség terhe alatt kötelezve van arra, hogy a létező alkotmányt, a fennálló törvények összegét, amelyeket módosítani csak a törvényhozás van feljogosítva, megtartani s mások által is megtartatni fogja.

Ugyanazért oly organizált s az egész országra hálózatképpen kiterjeszteni szándékolt, tisztán vagy főleg politikai klubokat, amelyeknek nyíltan bevallott, de eddigi tettelegesen működésükben is félreismerhetlenül látható célja, az ország egyik alaptörvénye ellen van irányozva, helyben nem hagyhat, sőt meg sem tűrhet.

A felterjesztett alapszabályokat tehát /. alatt oly meghagyással küldöm vissza a város közönségének, miszerint azokat az illetőknek kézhez szolgáltatassa s őket tudósítsa; hogy miután ezen alapszabályokban, különösen azok 3-ik §-ában az 1867-ik évi alaptörvények nemcsak az 1848-iki törvényekkel, hanem a szabadság, egyenlőség és testvériség elveivel is oly ellentétbe állítatnak, mint-ha ezen elvnek továbbfejlesztése a létező alkotmányos alapon lehetetlenné válnék; miután a programban a fennálló alkotmány, s annak egyik lényeges alaptörvénye ellen úgy egyesületi, valamint társadalmi úton oly izgatás irányoztatik, amely sajnálatos eszmezavarra; s tovább fejlődésében forradalom-szerű kicsapongásokra is vezethetne, amint-hogy az fájdalom, máris tényleges tüntetésekben nyilatkozott, amit pedig sem a kormány meg nem engedhet, sem a nép nem akarhat, a pesti Demokrata Körnek alakulása az alapszabályok alapján nem engedélyezhető.

Egyúttal a város közönségét komolyan felhívom: hogy a tervezett körnek működését rögtön szigorúan tiltsa be mindaddig, amíg a módosítandó s ide felterjesztendő alapszabályok – mire nézve a szándékba vett egylet tagjainak egy összejövele engedélyezendő – a kormány helybenhagyását meg nem nyerik, e helybenhagyás csak akkor lévén várható, ha az alapszabályokban mindaz, ami a fennálló törvények, az ország alkotmánya ellen van irányozva, gondosan mellőzve lesz.

A minisztertanács határozatából Budán, 1868. évi március hó 3-án.

Br. Wenckheim Béla (s. k.)

FOGSÁGOM ANDRÁSSYNÁL

Közvetlenül a koronázás után egyik minisztertanács a másikat követé. Rendszerint esti hét órakor gyűltünk össze a miniszterelnöki palotában, s csak éjjel után oszoltunk szét. Gyakran megtörtént velünk, hogy tanácskozásunk[nak] csak egy bájos alak megjelenése vetett véget, aki ránk nyitotta a terem ajtaját, megállott a küszöbön, felmutatta zsebóráját, és csengő hangon kiáltotta be hozzánk: „Urak, éjfél elmúlt, tessék aludni menni!” Ez Katinka grófnő volt, a miniszterelnök felesége.¹⁷⁸ A megoldásra váró kérdések egész halmaza feküdt előttünk. Különösen két tárgy szolgált hosszas eszmeceserére anyagul. Mindkettő Erdélyre vonatkozott.

Tudjuk, hogy Erdély unióját Magyarországgal nemcsak az 1847/8-i pozsonyi, hanem az 1848. évi május 29-ére Kolozsvárra összehítt erdélyi országgyűlés is törvény erejére emelte, az unió részleteinek szabályozását a népképviselési alapon egybehívandó közös magyar országgyűlésre s a ministeriumra bízván. Ezen szentesített törvények alapján tehát az unió bevégzett ténnyé vált, Erdély képviselői az 1848. július 2-ára Pestre összehívott közös országgyűlésen el is foglalták helyüket, s így külön erdélyi országgyűlésről legalitás szempontjából többé szó sem lehetett volna. Ámde az ókonzervatívok mindig fáztak az 1848-i alkotmány visszaállításától, s bármennyire óhajtották is a kiegyezést, minden eljárásukban az volt a törekvésük, hogy azt az 1848 előtti jogalapokra fektessék. Ők is érezték ugyan, hogy feladván a jogfolytonosságot, feladjuk magát az alkotmányt is, csakhogy megfoghatatlan logikával a jogfolytonosság láncolatából szerették volna eltüntetni azt a láncszemet, amely abban az 1848-i törvényhozás alkotásait képviselte. E törekvésük nyilvánult abban is, hogy

¹⁷⁸ Andrassy Gyuláné, született Kendeffy Katinka (1830–1896) grófnő, 1856-ban Párizsban házasodott össze a későbbi miniszterelnökkel.

a kormány, melyben a 60-as évek közepén az ókonzervatívok befolyása jutott uralomra, 1865. szept[ember] 1-jén kelt királyi leirattal ugyanazon évi nov[ember] 19-ére Kolozsvárra az unió tárgyalása végett külön erdélyi országgyűlést hirdetett, támaszkodva az 1791. évi XI. törvénycikkre, amely az uniónak csak előkészítéséről rendelkezett.¹⁷⁹ A kolozsvári országgyűlés azonban hivatkozván az 1848. évi pozsonyi és kolozsvári országgyűlések szentesített és egybehangzó törvényeire, amelyek az uniót már kimondották, s a részletkérdések megoldását a ministerium és a közös országgyűlés kezeibe tették le,¹⁸⁰ fölratot intézett Őfelségéhez azon kérelemmel, hogy az idézett törvények értelmében s az ott foglalt feladatok teljesítésére Erdély képviselői a közös országgyűlésre hívassanak meg. Részint ezért, részint pedig azon oknál fogva, mivel az ugyanazon évi dec[ember] 10-ére Pestre egybehívott országgyűlés vonakodott a kiegyezés kérdéseinek tárgyalásába bocsátkozni mindaddig, amíg Erdély képviselőinek megjelenése által az országgyűlés kiegészítve nem lesz, a kormány az önmaga által teremtett anomál¹⁸¹ helyzetből csak úgy volt képes kibontakozni, hogy 1865. dec[ember] 25-én kelt királyi leirattal az alig egybegyűlt kolozsvári országgyűlést a „közös magyar országgyűlés tárgyalásainak eredményéig” elnapolta, egyszersmind pedig az erdélyi választásokat a pesti közös országgyűlésre elrendelte.

A koronázás után feladatunk lévén fokozatosan érvényt szerezni minden téren a visszaállított 1848-i alkotmánynak, s megszüntetni mindent, ami annak szellemével ellentétben áll, nem kerülhette ki figyelmünket az körülmény, hogy a megelőző kormány által 1865. nov[ember] 19-ére törvénytelenül egybehívott erdélyi országgyűlés csak elnapolva lőn, holott egy külön erdélyi törvényhozás még eszmében sem fér meg az 1848-i alkotmánnyal. Gondoskodnunk kellett tehát arról, hogy ez anomáliát, ez ellentétet minden késedelem nélkül megszüntessük. E célra legegyszerűbb eljárásnak tartottuk, ha Őfelsége királyi leiratban kijelenti, hogy az elnapolt erdélyi országgyűlést felosztatja.

Nehezebb volt a másik kérdés, amelyet már nem lehetett ily sima kezekkel megoldanunk. Emlékezhetünk reá, hogy a 60-as évek elején – még mielőtt a magyar ókonzervatívoknak sikerült volna Schmerling uralmát¹⁸² megdönteni – a bécsi kormány felülről oktrojált választási rend alapján 1863. július 1-ére a nagyszebeni úgynevezett tartománygyűlést hívta össze, célul azt tűzvé ki, hogy: először ezzel Erdély tényleges különállását dokumentálja, és

¹⁷⁹ 1790/91. évi XI. törvénycikk hogy az ország határai el ne idegeníttessenek, és hogy az azokra nézve támadt viták eldöntetvén, az elszakítottakat vissza kell állítani.

¹⁸⁰ Lásd az 1848. évi VII. törvénycikket Magyarország és Erdély egyesítéséről.

¹⁸¹ anomál – rendellenes (gör.)

¹⁸² Anton von Schmerling (1805–1893) 1860 és 1865 között államminiszter Bécsben, a birodalmi centralizmus híve, a kiegyezés ellenfele.

másodszor, hogy a Magyarország által perhorreskált¹⁸³ bécsi birodalmi gyűlésre legalább Erdély részéről képviselőket nyerjen. Ez a tartománygyűlés, amelyről a magyarok és székelyek – három hivatalban levő regalista (királyi hivatalos) kivételével – teljesen elmaradtak, 1863. aug[usztus] 21-én Őfelségéhez intézett feliratában törvénytelennek és semmisnek nyilvánítja az 1848. évi kolozsvári országgyűlés I. törvénycikkét, amely Erdélynek Magyarországgal való unióját kimondotta; továbbá törvénybe iktatá az 1860-iki októberi diplomát szintúgy, mint az 1861. évi februári pátenst, s megválasztá képviselőit a bécsi „Reichsrath”-ba, akik ott tényleg meg is jelentek, s esküjüket a birodalmi alkotmányra az 1863. okt[óber] 20-i ülésben letették. Ugyanezen tartománygyűlés 1864 nyarán ismét egybegyűlt, s Erdély alkotmányába, amely addiglan csak magyar, székely és szász nemzeteket ismert, negyedik nemzetül a románokat is felvette.

Bármint igyekeztünk is a törvények visszaállításában telhetőleg enyhe modort követni, s óvatosan kerülni mindent, ami a kedélyeket egyik vagy másik irányban felzaklathatná; bármennyire súlyt fektettünk különösen arra, hogy a lehetőség korlátai között megkíméljük Őfelségét ama kellemetlen benyomástól, mely kisebb-nagyobb mértékben elválhatatlan oly intézkedésektől, oly cselekményektől, amelyek a múltak tévedéseit idézik fel emlékezetünkben, mégis a nagyszebeni tartománygyűlés határozmányaival szemközt, minthogy azok fejedelmi szentesítéssel is el voltak látva, hosszabb eszmecsere után sem találtunk más módot, mint egy királyi leiratban ama határozmányok érvénytelenségét nyíltan kimondani.

Miután ebben megállapodtunk, a miniszterelnök ezekkel a szavakkal fordult hozzám: „Nohát Bódi, csináld meg ezt a leiratot, s hozd el magaddal holnap!” Megígértem, mert az már megszokott dolog volt, hogy nekem kellett formuláznom mindazon rendeleteket, amelyek a minisztertanács határozatán alapultak. Hiszen a minisztertanács jegyzőkönyveit is több mint egy éven át én vezettem mindaddig, amíg Andrassy elvégre nagy nehezen oly egyénre nem akadt, akinek titoktartásában megbízott.¹⁸⁴

Másnap este felolvasom a minisztertanácsban a királyi leirat szövegét a kolozsvári országgyűlés feloszlatajáról s a nagyszebeni tartománygyűlés határozmányainak érvénytelenségéről.

„Nem jól van” – szólta Andrassy.

„Hát mi az, ami nem jó benne?” – kérdém.

Andrassy azonban ezt nem tudta megmondani. Ekkor életének abban a stádiumában volt, amikor a szónok még csak lappangott benne, amikor semmitől

¹⁸³ perhorreskál – kárhozzat, elítél (lat.)

¹⁸⁴ A minisztertanács jegyzőkönyveken 1868. november 15-től szerepel Reviczky Sándor (1835–1910) miniszteri titkár neve jegyzőkönyvvezetőként.

sem félt annyira, mint ha nyilvánosan fel kellett szólalnia. Sokszor mondotta nekünk: „Higgyétek el, inkább kiállanék egy töltött ágyú, mintsem a publikum elé.” Eszméire nézve tisztában volt önmagával, csak hogy nem talált szavakat azok kifejezésére. Az önküzdelem kiült arcára, s abban kezei is részt vettek, de eredmény nélkül. Később – mint láttuk –, ha nem is emelkedett a fényes szónokok közé, de beszéde mindig tartalmas, előadása eléggé folyékony, mindenekfölött pedig kellemes, szeretetre méltó és érdekes volt. Szónoki tehetsége a kényszerűség nyomása alatt fejlett ki. El lehet róla mondani, hogy a csata tüzeiben képezte magát szónokká.

Kérdésemre nem kapván választ, magam tettem azt az észrevételt, hogy a két tárgyat, amelyről a királyi leirat szól, különböző természetüknel fogva nagyon nehéz ugyanazon szövegbe foglalni: „Követtem utasításodat – mondám –, de célszerűbbnek tartanám a két tárgyból külön-külön szöveget készíteni.”

„Igazad van” – szólta Andrásy s abban maradtunk, hogy másnap este bemutatatom a két külön leirat tervezetét.

De ezekkel sem voltam szerencsésebb. „Ez sem jó” – volt Andrásy ítélete.

„Nagyon nehéz – jegyeztem meg – számodra formuláznom, mivel eszméidet nem közlöd velem, s én nem vagyok oly szerencsés, hogy azokat eltalálnám. Légy szíves legalább valami kis tájékozást nyújtani!”

Andrásy ekkor vakarja fürtös fejét, s némi tépelődés után azt mondá: „A leirat nincs eléggé diplomacice tartva.”

„Ez már valami – felelém –, ebből már tudok némi tájékozást érdemlenni. Holnap új szöveget hozok.”

Azt hittem, hogy Andrásy felfogása, ízlése szerint a leirat hangja nem eléggé enyhe, modora nem eléggé sima; igyekeztem tehát a szöveget ezen irányban átalakítani. De alaposan csalódtam. Mikor a következő nap az új szöveget, most már harmadikat felolvastam, Andrásy e szavakban tört ki: „Ez valamennyi között a legrosszabb!”

Most már, nem türelmetlenségéből – mert a türelemben eléggé be voltam gyakorolva –, de abból a meggyőződésből, hogy Andrásy eszméinek és ízlésének nem vagyok képes megfelelni, eléje tettem mindahárom szöveget e szavak kíséretében: „Látom, hogy számodra nem vagyok képes formulázni. Talán fog találkozni egy szerencsésebb halandó, aki nálamnál jobban ismeri ízlésedet. Itt hagyom mindahárom szöveget, hogy legalább tájékozhasssa magát arra nézve, mit kelljen kerülnie, hogy a szöveg téged kielégítsen.”

Miniszterkollégaim mosolyogtak, de a világért sem elegyedtek a vitába. Más tárgyra tértünk át.

A nyári hónapokat akkor nyaralómban szoktam tölteni, amely a Városligeten kívül, az Erzsébet királyné útján fekszik. Talán két vagy három nappal az utolsó minisztertanács után esti 5 és 6 óra között sebes-vágtatva jön egy bérkocsi,

behajt kertembe, és lakásom előtt állapotodik meg. A kocsiból Kandó Kálmán¹⁸⁵ száll ki, és sietve jön felém: „Jöjj rögtön, Gyula telegramot kapott Őfelségétől, a kilenc órai vonattal indul, de előbb egy sürgős dologban okvetlenül végeznie kell veled! Ül be kocsimba úgy, amint vagy, egy pillanatot sem szabad vesztened!”

Kandó Kálmán címére nézve miniszteri tanácsos volt ugyan, beosztva mint ilyen a miniszterelnökséghez, de alig fordult meg a miniszteri büroban, s tulajdonképpen nem volt más, mint major domus¹⁸⁶ a miniszterelnöki palotában, aki Andrásynak bizalmi dolgait végezte, kényes ügyekben interveniált, különösen pedig a kibékülés útját egyengette Deák és Andrassy között, valahányszor köztük összezörrenés történt, ami nem tartozott a ritkaságok közé. Komoly, egyenes lelkű férfiú volt, modorában a magyaros zamat szerencsésen egyesült a finom tapintattal. E sajátságaihoz járulván a feltétlen ragaszkodás mind Deák, mind pedig Andrassy iránt, annak a misszióknak, amely neki osztályrészül jutott, nálánál senki jobban nem felelhetett volna meg.

Nem telt belé két perc, már a kocsiban ültem, amely lóhalálában sietett velünk Budára a miniszterelnökhöz. Andrassy, mikor hozzá beléptem, csomagolással volt elfoglalva. Több megtelt útizsák hevert az asztalon, amelyekben még egy-egy kün[n]rekedt csomagnak igyekezett nagy erőfeszítéssel helyet szorítani úgy, hogy e nehéz funkció verítéket csalt ki homlokára. Ezzel fogadott: „No ládd, mily zavarba ejtettél engemet, Őfelségétől táviratot kaptam, várja a királyi leiratokat, s te azokat nem csináltad meg. Kilenc órakor indulok, addig el kell készülnöd velök!”

„Hiszen már hármat csináltam – válaszolám –, s mind a hármat nálad hagytam, hogy azokból valaki egy negyediket faragjon, amely megnyerje tetszésedet; mert meggyőződtem arról, hogy én képtelen vagyok neked dolgozni.”

„Ej, ne disputálgj!” – mondá Andrassy, s karomnál fogva bevezetett a szomszéd szobába, amelyben a minisztertanács tartotta üléseit. Amint a szobába betolt, maga hirtelen visszavonult, s az ajtót e biztatással zárta rám: „Most hat óra múlt, fél nyolckor készen kell lenned, addig nem eresztelek ki.”

Én tehát fogva voltam. Látván, hogy szabadságomat csak egy negyedik variáció árán nyerhetem vissza, nyugodt rezignációval asztalhoz ültem, s tollat fogtam. Különben is nehéz feladatokat, Andrassy ízlését eltalálni, még súlyosabbá tette az a körülmény, hogy annak teljesítésére zárórát tűzött ki. Ez mindig feszélyezi, idegessé teszi az embert, s mindig az a gondolat, az a félelem bánt, zavar bennünket: hátha a mondott időre kész nem leszünk. Egy munka elvégzésére – szellemi munkát értek –, amely különben félórát is alig venne

¹⁸⁵ Kandó Kálmán (1811–1888) a miniszterelnökség miniszteri tanácsosa volt 1867 és 1875 között.

¹⁸⁶ major domus – itt: háznagy

igénybe, négyszer annyi idő is kevésnek látszik, mihelyt azt zárt időhöz kötik. Részint ezért, részint pedig azon elfogultságomnál fogva, hogy dolgozatom legjobb igyekezetem dacára is újra hajótörést fog szenvedni, szükségképpen arra kellett elhatároznom magamat, hogy eszméimet úgy, amint agyamban megszülemlettek, minden fontolgatás és a kifejezések megválogatása nélkül vessem papírra, vagy – hogy képletesen fejezzem ki magamat – gondolataimat egyszerűen lefotografózzam. Jó félóra múlva már kopogtattam az ajtón, s kértem Andrásyt, hogy eressen ki.

„Nem eresztelek – felelé –, amíg el nem készülsz.”

„Készen vagyok.”

„Nem hiszem.”

„Becsületemre mondom.”

Erre csakugyan felnyitotta az ajtót, s visszaadta szabadságomat. Még mindig csomagolt, miközben a leiratokat fel kellett előtte olvasnom.

„Látod – tört ki Andrásy, egész örömmel és erővel rázván meg jobbomat –, dehogyan nem tudsz számomra formulázni, csak akarnod kell!”

Elhültem erre a nyilatkozatra, mint a bűnös, aki el volt készülve a halálos ítéletre, s csak nagy nehezen tudja magát beletalálni abba a gondolatba, hogy fel van mentve.

„Hogyan – kiáltottam föl –, hát ezt diplomatikusan tartod?! Hiszen ez a legnyersebb mindannyi közt.”

„Nem értesz hozzá” – felelé Andrásy.

De most Vértessyre (a budapesti kir. ítélőtábla mai elnöke) került a sor, aki szintén minisztertanácsos és a második major domus volt a miniszterelnöki palotában, de a bürokratikus dolgokban.¹⁸⁷ Más, akinek kevésbé volt alkalmatlan Andrásy sajtószertű egyéniségét felismerni és megszeretni, már régen megszökött volna oldala mellől, de Vértessy minden pillanatban rendelkezésére állt. A miniszteri tanácssterem mellett volt dolgozószobája, s csak át kellett kiáltanom, Vértessy már megjelent.

„Ezt a két leiratot rögtön le kell tisztáztatni – mondá neki Andrásy –, hogy felvihessem magammal Bécsbe!”

„De hiszen az lehetetlen – felelé Vértessy –, most már egy lélek sincs a hivatalban!”

Persze Andrásynak fogalma sem volt arról, hogy minden hivatal rendszert bizonyos hivatalos órákhoz van kötve; de nem tágított, s egész hangsúllyal mondá: „Ennek meg kell lenni!”

¹⁸⁷ Vértessy Sándor (1828–1903) 1867-től miniszterelnökségi osztálytanácsos, az elnöki osztály vezetője. 1870-ben bírói kinevezést kap, 1893-tól pedig már a királyi ítélőtábla elnöke és főrendi házi tag.

Szegény Vértessy most kénytelen volt a szélrózsa minden irányában szétküldeni a szolgálkat, hogy egy vagy két írnokot, ha másképp nem, hát kötélnél fogva teremtsenek elő. Elég az hozzá, Andrássy már a vasúti kocsiban ült, s a gyorsvonat fél perc múlva már indult, amikor a letisztázott leiratokat neki átadták, s ő azokat magával vihette fel Bécsbe; de arra az eshetőségre is meg voltak téve az intézkedések, hogyha a letisztázással megkésnének, azokat az esti 10 óra után induló rendes személyvonattal külön futár vigye utána.¹⁸⁸

Meg kell azonban jegyeznem, hogy e leiratok bevezetése, amely az özönvíz előtti időkre emlékeztet, nem az én tollamból származik; de Andrássy e formulához mint „históriai hagyományhoz” szívós előszeretettel ragaszkodott.

¹⁸⁸ A visszaemlékezés mellékletét képező, 1867. június 20-án kelt két királyi leiratot nem közöljük. Szövegüket lásd például *Deák Ferenc beszédei*. 5. köt. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, 1889, Franklin-Társulat, 112–113. p.

A PÁPA CSALHATATLANSÁGA

1869 elején mind bizonyosabbá vált, hogy a vatikáni zsinat a pápa csalhatatlanságát fel fogja venni a katolikus egyház dogmái közé.¹⁸⁹ Ez a kedélyekben nagy forrongást idézett elő. A legbuzgóbb katolikusok is visszaborzadtak a gondolattól, s istenkáromlást láttak benne, hogy egy gyarló embert istennek, vagyis csalhatatlannak ismerjenek el.

De a római kúria e terve hazai viszonyaink szempontjából is sok aggodalmat szült. A pápai csalhatatlanság autokráciát¹⁹⁰ hozván be a kat[olikus] egyházba, éreztük, hogy ez alapjaiban meg fogja ingatni azon közjogi állást, amelyet a kat[olikus] főpapság eddig hazai intézményeinkben elfoglalt.

Töprengéseink nem állapodtak meg e határon. A kat[olikus] papságot hierarchiai szervezeténél fogva nagy úr választja el a hívők táborától. Hozzájárul e bajhoz egy másik, az, hogy a kat[olikus] egyház kebelében a laikus elem az egyház világi ügyeinek kormányzatából is teljesen ki van zárva. E két forrásból ered a világi elemnek hagyományos közönye a kat[olikus] egyház érdekei iránt. Természetes, hogy az érdekközösség eme hiánya káros visszahatást gyakorol ama lelki kapcsolatra is, amely a két elemet a vallás tanaiban testvérileg egymáshoz fűzi. Tartottunk tehát attól, hogy ez úrt még nagyobbá teszi, a közönyt még inkább fokozza majd az, ha a kat[olikus] intelligencia olyan papsággal fog szemközt állani, amely a csalhatatlan pápa abszolút hatalmának vak és feltétlen engedelmességgel lesz alávetve; s mivel e szakadás az egyházi kérdésekben ugyanazon vallás hívei közt a politika terén sem maradhat

¹⁸⁹ A pápai tévedhetetlenség (infallibilitas) dogmáját végül az I. vatikáni zsinat 1870-ben fogadta el. A tantétel kimondja, hogy a pápa tévedhetetlen, amikor a katolikus egyház fejeként hitbéli és erkölcsi kérdésekben ad tanítást.

¹⁹⁰ autokrácia – önkényuralom

következmények nélkül, nem térhettünk ki azon kérdés elől: vajon a vezérszerep a hazai ügyek intézésében nem fog-e kisiklani azok kezeiből, akiknek ez hosszú évszázadokon át megszokott privilégiuma volt; s vajon, ha ez bekövetkezett, a veszesség nem szül-e oly elkeseredést, mely további fejlődésében gyűlöletté fajulhat el, s amelynek maga a vallási béke is áldozatul eshetik?

Ha már a veszélyt teljesen el nem háríthattuk, törekednünk kellett legalább arra, hogy azt szűkebb határok közé szorítsuk. Addig is, míg szervezhetnők a kat[olikus] autonómiát, amely a két elemet közelebb hozza egymáshoz, sok függött attól, hogy főpapjaink a vatikáni zsinaton a pápai csalhatatlanság kérdésében oly álláspontot foglaljanak el, amely meg ne rendítse, sőt szilárdabbá tegye a nemzetnek a magyar püspöki kar bölcsességébe és hazafiúi érzületébe vetett hitét és bizalmát. Szükségesnek tartottuk tehát, hogy a kultuszminiszter a püspöktársaival együtt akkor Rómában tartózkodó hercegprímáshoz¹⁹¹ a minisztertanács nevében levelet intézzen, amelyben őt és a püspöki kart a helyzet veszélyeire és a csalhatatlansági dogma valószínű következményeire figyelmeztesse.

Pár nappal később meglátogatott br. Eötvös József, s kifejtette előttem, hogy hivatalos állása neki bizonyos tartózkodást parancsol, nehogy közbelépése a vallás belügyeibe való illetéktelen beavatkozásnak színében tűnjék fel, s azért a levelet diplomatikus óvatossággal szövegezte.

„Te azonban, – tevé hozzá –, aki Kovács Zsigával (ekkor pécsi, később pedig veszprémi püspök)¹⁹² benső baráti viszonyban állsz, nagy szolgálatot tennél nekem s mindnyájunknak, ha bizalmas természetű magánlevélben nyíltan elmondanád neki mindazt, ami bennünket nyugtalanít, sőt magánnézeted gyanánt megírhatod neki azt is, hogy a fennforgó körülmények közt legtanácsosabbnak tartanók, ha ünnepélyes tiltakozással Rómától búcsút vennének, még mielőtt a csalhatatlanság dogmája határozattá válnék.”

Ez értekezletünk nyomán írtam azt a levelet, amelyet alább közlök. Annyira titokban tartottuk ezt, hogy lemásolásával is unokaöcsémet, Márkus Istvánt¹⁹³ bíztam meg, akinek kéziratát megtaláltam irományaim között. Magát az eredeti levelet Kovács Zsigmond püspöktől – mint ezt később velem közlé – Simor prímás kérte el. Innen később hová jutott, arról nincs tudomásom.

Óvatosságunk annyira ment, hogy mind a prímáshoz intézett hivatalos, mind pedig pécsi püspöknek szóló magánlevelet futár által juttattuk rendeltetésük

¹⁹¹ Simor János (1813–1891) 1867-től esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása, 1873-tól bíboros.

¹⁹² Kovács Zsigmond (1820–1887) 1869-től pécsi, 1877-től veszprémi püspök.

¹⁹³ Márkus István (1847–1880) újságíró, 1867-től miniszteri fogalmazó, majd titkár a miniszterelnökségen és az igazságügyi minisztériumban. 1875-től országgyűlési képviselő.

helyére, s e futárnak Kovács Kálmánt,¹⁹⁴ az igazságügy-minisztérium akkori elnöki titkárát, Kovács Zsigmond pécsi püspök testvéröccsét szemeltük ki, aki hivatalos küldetésének gyanúját legbiztosabban elháríthatta azzal az ürüggyel, hogy bátyjának látogatására megy Rómába.

A két levél eredménye, amely a legkedvezőbb világításban tünteti fel mind az akkori magyar kat[olikus] klérust, mind pedig azt a bizalmas viszonyt, amely ez időben közöttük és a kormány között fennállott, mondom, ez eredmény az lón, hogy a római zsinaton jelenvolt kat[olikus] főpapok nem várták be a szavazást a csalhatatlanság kérdésében, hanem ünnepélyes tiltakozást nyújtván be a zsinathoz az ellen, hogy a pápai csalhatatlanság dogma erejére emeltessék, az egy Jekelfalussy székesfehérvári püspök¹⁹⁵ kivételével az örök várost otthagyták. Ugyanazon bölcs és hazafias eljárást követte a kat[olikus] magyar klérus abban is, hogy amidőn később a zsinat a csalhatatlanság elvét csakugyan a dogmák közé iktatta, híven a kormány utasításához, megtagadta, hogy e határozat az egyházi szószékekről kihirdetessék. E tekintetben is az egyetlen kivételt ugyanaz a székesfehérvári püspök tette, aki ellen a magyar király apostoli jogai közé tartozó placetum regium¹⁹⁶ megsértése miatt a minisztertanács egy része szigorúbb rendszabályokat akart alkalmazni, míg a többség, nehogy az ügy nagyobb hullámokat vessen fel, abban a határozatban állapodott meg, hogy az ellenszegülő püspök megdorgálás végett (ad audiendum verbum regium)¹⁹⁷ a király elé idéztessék, mely funkcionál Ófelségét a miniszterelnök képviselte.

Hogy balsejtelmeinknek, amelyekről a fentebbi levél szól, eddiglen csak egy része valósult meg, hogy nem támadt egy magyar Döllinger,¹⁹⁸ aki egy nemzeti egyház eszméjének zászlaját tűzze ki, ezt elsősorban mindenesetre az akkori magyar főpapság bölcsességének és hazafiságának, másodsorban pedig annak a körülménynek köszönhetjük, hogy IX. Piust a pápai trónon olyan férfiú követé,¹⁹⁹ aki bölcs mérsékletével elvette a csalhatatlansági tan élet és szinte feledteté a világgal azt a nagy átalakulást, amelyet az a kat[olikus] egyház kebelében létrehozott. De a veszély csak el van napolva. Nézetem ma is az, hogy előbb vagy utóbb, ha olyan pápa venné át Sz[en]t Péter örökségét, aki merev következetességgel le akarná vonni a csalhatatlansági elv következményeit,

¹⁹⁴ Kovács Kálmán (1830–1889) 1867-ben miniszteri titkár az igazságügyi minisztériumban, 1869-től miniszteri tanácsos, az államtitkári teendőkkkel megbízva. 1886-ban vonult nyugdíjba.

¹⁹⁵ Jekelfalussy Vince (1802–1874) 1867-től székesfehérvári püspök.

¹⁹⁶ placetum regium – királyi tetsvényjog (lat.). A magyar uralkodókat megillető előjog értelmében a világi hatóságok a püspököknek a pápával folytatott levelezését előzetesen átvizsgálhatják, azok továbbítását, valamint az egyházi körlevelek kihirdetését megakadályozhatják.

¹⁹⁷ ad audiendum verbum regium – a királyi szó meghallgatására (lat.)

¹⁹⁸ Ignaz von Döllinger (1799–1890) német katolikus pap, az egyházjog és egyháztörténet tanára, élesen támadta a zsinat határozatait.

¹⁹⁹ IX. Piust (1792–1878) a pápai trónon XIII. Leó (1810–1903) követte 1878-tól.

a vihar ki fog törni, és romboló hatása talán még azon a korlátokon is túlmegy, amelyek 1869-ben szemeink előtt lebegtek.

Pest, márc[ius] 19. 1870.

Kedves jó Zsiga bácsi!

Midőn ezelőtt néhány nappal Kálmán bácsit meginvitálta Rómába, bizonyosan nem hitte, hogy e meghívásnak ily gyors eredménye legyen; legkevésbé pedig azt: hogy Kálmán bácsi mint országos futár állítson be az örök városba.

Úgy van: Kálmán bácsi mint országos futár jelenik meg Róma falai közt, egy levelet adandó át, amelyet b[r]. Eötvös a minisztertanács megbízásából a hercegprímáshoz intézett. E levél diplomacice van ugyan tartva és csak a befejező sorokból lehet némileg következtetni azokra, amik a sorok közt foglaltatnak; de a magyar püspöki kar bölcsessége és hazafiúi érzülete – úgy hiszem – egész terjedelmükben meg fogja érteni ama levélből aggodalmainkat, valamint be fogja látni azt is: hogy azon állásnál fogva, amelyet hazánk politikai intézményeiben elfoglal, és talán épp ez állás megmentése végett nem vállalkozhatik sem a kőcezésre, sem pedig arra, hogy e bűvészet hallgatag tanúja legyen.

Félek, hogy a római kúria szándékolt eljárása oly forradalmat fog előidézni a kat[olikus] világban, aminőt a történet még nem mutatott fel. Meglehet, hogy első pillanatban a reakció fog diadalt ülni, de rövid idő múlva annál nagyobb erővel fognak előtörni a hullámok, és elsodorják azt is, amit mindenáron meg kellene mentenünk. A kat[olikus] egyházban eddig alkotmányosság volt, amit a zsinat gyakorolt; ha az infallibilitas tanát a dogmák közé iktatják: az alkotmányosságot a legmerevebb abszolutizmus váltja fel. E lépés hordereje kiszámíthatatlan. Nem akarom hangsúlyozni azt, ami talán egy messzebb jövő méhében rejlik, de amiről már ma is sokan és komolyan gondolkoznak: a pápaság bukásáról és az országos kat[olikus] egyházak függetlenítéséről; azonban annyi első pillanatra is bizonyos: hogy azok, akik az autokrat pápa iránt vak engedelmisséggel tartoznak, akik tehát idegen legislatio²⁰⁰ törvényeinek vannak alávetve, Magyarország törvényhozásának tényezői közt alig tarthatnák meg helyüket. Hasztalan, sőt alaptalan azon ellenvetés, hogy a pápai hatalom csak a vallás belügyeire szorítkozik. Láttuk eddig is, és a „Syllabus” újabb tanúságot tesz arról,²⁰¹ hogy ama hatalom a demarcationalis²⁰² vonalat a vallás bel- és külügyei közt vagy nem ismeri, vagy nem is akarja respektálni. Elég e tekintetben hivatkoznom azon anatómára,²⁰³ mely a szentszéki bírászkodás

²⁰⁰ legislatio – törvényhozás (lat.)

²⁰¹ IX. Pius pápának 1864-ben kiadott jegyzéke, amely a katolikus egyház által a kor tévedéseinek tekintett tanokat, eszméket (például a liberalizmust) sorolja fel.

²⁰² demarcationalis – demarkációs vonal: a szemben álló felek közötti határvonal (lat.)

²⁰³ anatóma – egyházi átok (gör.)

és a polgári házasság kérdésében felénk szóratik, annak igazolására: hogy egy infallibilisnek deklarált pápa kifogyhatatlan forrása lesz az egyházi és világi hatalom közti surlódásoknak, amelyek előbb-utóbb, de kétségtelenül odavezetnek, hogy minden állam, amely saját törvényhozásának függetlenségét meg akarja menteni, kénytelen lesz a pápasággal szakítani.

Tudjuk, hogy számosan vannak hazánkban a katolicizmus ellenségei. Az sem tagadható, hogy nálunk több áll a kockán, mint másutt. Nagyobb csapás alig érhetett volna bennünket épp most a harcok küszöbén, mint a római kúria kurta látásra és vakmerőségre nézve egyiránt bámulatos határozatai. Nemcsak ellenségeink számát szaporítják azok, hanem bomlást idéznek elő saját táborunkban is, sőt lefegyvereznek bennünket a támadókkal szemközt. Csak egy van, ami megmenthetne bennünket a teljes deroutétól,²⁰⁴ ami felvillanyozná újra sorainkat, s a meglepetés villámával szórná szét ellenfeleinket, és ez: nem a meddő és előreláthatólag sikertelen opposíció, sem pedig a kapufélfától való búcsúzás, hanem: hogy a magyar püspöki kar testületileg komoly, ünnepélyes és nyilvános tiltakozással hagyja ott Rómát.

Kérem alázatosan, ez csak magánvéleményem, de hiszem és érzem, hogy minden más csak félrendsabály volna, olyan valami, ami az istennek is, az ördögnek is gyertyát gyújtana, és aminek az lenne a következménye, hogy az Istent is, meg az ördögöt is magunkra haragítanók. Mióta miniszter vagyok, közvetlen közelből ismerem a félrendsabályok átkát; eleget küzdöttem ugyan azok ellen, de sikertelenül, és most a többivel együtt iszom a levét, stb.

²⁰⁴ dérouté – vereség (fra.)

FÜGGELÉK

HORVÁTH BOLDIZSÁR IFJÚKORI NAPLÓJA (1846–1847)

1846. szeptember 5.

Mily régen nem írtam már naplómba! Mintha félnék önmagammal találkozni; mintha rettegném a tükröt, mely kedélyem torzképét állítja elém, és kerülném az alkalmat ama sötét láthatár ködébe bepillantani, mely búsongó éltem fölé borult! Istenem, lesznek-e még napjaim, melyek némi életörömet mosolygandnak reám?

Míg G[igler]²⁰⁵ itt volt, mégis könnyebben viseltem búmat, mert volt kívül azt megosztanom. Mélyen érző baráti kebel tárult fel előttem, mely lelkem gazdag fájdalmait felfogni képes vala. Ő nincs többé körömben, csak gyér levelezésekben találkozhatnak rokon lelkeink. P[ista] bátyám,²⁰⁶ e második rokon kebel, ki lényem titkaiba, érzelmim s gondolatim műhelyébe avatva van, szinte távol. E.²⁰⁷ ugyan őszinte vonzalommal látszik csatlakozni hozzám; s nemcsak méltányolni, de némileg kegyelni is elveim s működéseim irányát; de érzem, azon légkörbe még nem lépett, mely szellemeinket a barátság ihletével egyesíthesse. C[zedler]²⁰⁸ sokkal magasban áll előttem, hogysen barátságára igényt tarthatnék; bár annyira szeret, s annyira bizalmas irántam, mint atyámon s elhunyt kedves G[egő]n²⁰⁹ kívül senki más, de a köztünk létező korkülönbség, érdemeinek és magas erkölcsi jellemének tisztelése némi kegyeletes és elfogult

²⁰⁵ Gígler Józsefet (1822–1878) 1846 áprilisában szentelték katolikus pappá, majd plébános lett a Vas vármegyei Rohoncon, később Borostyánkőn. Korábban Horváth Boldizsár iskolatársa volt.

²⁰⁶ Horváth István, Horváth Boldizsár nagybátyja, akinél jogászkorában lakott Győrben.

²⁰⁷ Ismeretlen személy.

²⁰⁸ Feltehetően Czedler Imre (1807–1883), aki a Szombathelyen működő megyei törvényszék elnökeként vonult nyugdíjba.

²⁰⁹ Gegő Elek (1805–1844) ferences szerzetes, etnográfus. 1837-től Szombathelyen szolgált. Az MTA levelező tagja. A *Vasárnapi Ujság* szerint Horváth Boldizsár az arcképét élete végéig az íróasztala felett tartotta.

távolban tartanak tőle; mi nekem szintúgy fáj, mint ő neki nem tetszik. És mit szóljak atyámról? Hiszen én vagyok egyedüli vigasza, lelkének támpillére, életének napja, mely hanyatló korának gyászát felderíti, és a forrás, melyből gyér örömeit meríti. Ha ő lelkembe pillantana, ha látná, mennyit szenvedek, elborzadna, s talán szerencsétlenebb lenne, mint én vagyok. S ez kétszerezi fájdalom érzetét, hogy nem lehetek iránta őszinte, azért mert szeretem; nyugodtnak s elégtelenségem kell előtte színlelnem magam, azért, hogy életnyugalomát s elégtelenségét fel ne zavarjam. Szegény jó atyám, mennyire csalódom bennem!

Testvérem előtt sem nyilatkozhatom. Miért azon okokat felleplezni előttük, melyeken boldogtalanságom alapszik? Jobb, ha nem ismerve azokat, átsurranok rajtok, szerencsésben, mint én, ki bennök fennakadtam. Miért tudatnom velök, hogy én nem vagyok boldog? A részvét, mellyel irántam vannak, átokká válnék önmagoknak. És így nincs senki, ki osztakoznék keblem terheiben, ki vigaszt nyújtana, és erőt a további türelemre. Keblem önküzdelseitől olykor majdnem megreped.

Egyedüli enyhét a munka nyújt. Ha hivatalom²¹⁰ gondjai mellett magánügyeim roppant halmaza fog körül, s elsáncol olyannyira, hogy nem talállok rést, melyen menekülhessek, s nem marad egy pillanatom, melyet szabadnak mondhatnék, melyben másról gondolkodhatnám, mint arról, hogy mit tegyek előbb? – akkor boldog vagyok; igen, oly boldog, mint a gép, melyet láthatlan erő mozgat, s mely működik folytonosan anélkül, hogy tudná, miért? Kincs, hír elvesztették bűverejüket reám nézve; a jövő boldogságának reménye utolsó szikráig kialudt keblemből. Honnan tehát a lankadatlan szorgalom, melyért sokan annyira dicsérnek, midőn nincs egyetlen rugó, mely mozgató erő gyanánt szolgáljon? De van egy, a kötelesség, a becsület örökifjú érzete, mely még nem hagyott el, s esküszöm, velem marad örökké. Legyen bár a világ utolsó lényéig még egyszer oly aljas, mint eddig tapasztalám, álljon el a nemesebb érzésnek bár utolsó érverése, és vesszen el a földről minden, mi jó és szent: én önmagamhoz hű akarok maradni. Jobb szellemem sugalmát elfojtsam azért, mert az másoknál visszhangot nem talál? Hisz nem érdemelném meg azt, hogy a sors emberré alkotott, nem a lelki erőt, melyet lelkembe zárt, ha ezt használni nem tudnám, s megszűnnék a szó nemesebb értelmében ember lenni azért, mert mások is lenni megszűntek.

De az idő éjfélhez közelg. Nyugalomnak adom át magamat, mert holnap sok teendő vár reám. Hála isten! Legalább lesz szórakozás.

²¹⁰ Horváth Boldizsár 1845 áprilisa óta Szombathely főjegyzője és levéltárnoka volt.

Szeptember 12.

Ma ebéd fölött atyám ismét Sch[enk] családot²¹¹ hozta szőnyegre; s mily kedves színben tünteté fel őket előttem! Mily forró vágját teljesítném, ha velök rokonulnék! Igen, ha nem ismerném annyira a világot, hogy gyűlölnöm kell; ha keserű csalódásim nem csatolták volna elválaszthatlanul lelkemhez azon fájó meggyőződést, miszerint az ideált, melyet önmagamnak teremték, mely után mindeddig hiában epedtem, fel nem találhatom. Atyám mindig unszol, hogy ismerkedjem meg velök, de én félek a lépéstől. Csalódásimat szaporítsam? Igaz, hogy e család igen tiszteletes, hogy atyjuk szigorú becsületesség, s józan értelmesség embere, hogy házuk, mennyire néhány évek előtt, midőn alkalmam volt néhányszor küszöbén átlépni, tapasztalám, a divat ragályos kórjától ment, hogy azon egyszerű jóság, mely figyelmes szemeimnek azonnal feltűnt, s egyéb kivételes tulajdonok őket bizonyos fensőbbségbe helyezék előttem, s a tiszteletnek némi titkos, de mégis élénken nyilvánuló nemét érezem régóta keblemben irántuk; ám ezek mind csak újabb okul szolgálnak arra, hogy őket kerüljem. Hátha mégsem olyanok, milyeknek őket képzelem? Hátha bennök is csalódnám, kiket a többieknél jobbakkak, nemesbeknek hittem? Akkor a világ iránti hitem végképp alásüllyedne. Gazdálkodni kell lelki erőmmel; megkímélnem azt újabb csapásoktól.

Szeptember 25.

E hét egyik napján táncvigalomban voltam. Sch[enk]ék is ott voltak. Bármenynyire titkolom önmagam előtt, ők érdekelni kezdenek. A sok jó, mit felőlük hallok, s minek ellenkezőjét eddig nem tapasztalám, napról napra nagyobb vonzerőt fejt ki. Mégis leküzdtem vágyamat, s nem szóltam velök; csak K[lára]nak²¹² midőn elsuhant mellettem, csaptam egy kurta és néma bókot. Pedig múlt napokban is betévedvén a Sz[ent] ferenciek kolostorába, a csarnok ablakáról le találtam pillantani a templomba. K[lára] és nővére L[ina]²¹³ ültek alant. Ártatlan arcuk nemes vonásain, melyeken az áhítat angyala ült, rég nem érzett kéjjel merengtem sokáig.

Tegnapelőtt mondá öcsém, hogy K[lára] kérdezett a táncvigalomban. Megdöbbsentem, de elfojtám meglepetésemet, s közönyösnek mutatám magamat. Öcsém pirongatott, hogy oly jó lényeket kerülök s kerülöm önboldogságomat,

²¹¹ Schenk Ferenc (1792–1863) szombathelyi kereskedő, burnótgéáros, városbíró, belsőtanácsos családja. Feleségével, Andoch (Antoch) Máriával (1791–1833) négy lányuk született.

²¹² Schenk Klára Terézia (1820–1872).

²¹³ Lina – Schenk Karolina (1829–1892), Klára húga.

melyet körükben fellelhetnék. Talán igaza van. Talán! – itt a bökkenő. Nem jobb-é a virág után nem is vágyakozni, mint szűrő tövisbe megsérteni magunkat. Bohóság ott kísérteni, hol a nyereség reménye kevés, a veszteség félelme azonban sokkal nagyobb. Mindemellett mégis kedélyhelyzetem kissé nyugtalan.

Október 3.

Ma furcsa napom volt. Egy leányt jöttek nőül ajánlani, ki százezerrel bír, kinek kezével azonnal az egész vagyonnak ötödrésze birtokomba esnék, ki engem már ismer, s tőlem nem idegenkedik, kit csak megtekintennem s megkérnem kellene. Mint mondák, Szombathelytől néhány órányira lakik, de én sem nevét, sem lakását nem kérdeztem, hanem az ajánlatot rögtön visszautaltam. Van e tolakodásban valami gyanús, mi észnek és szívnek egyiránt visszatetszik; de egyébiránt is hol cégérül a pénzt tűzik ki, ott a belbecs igen silány lehet. Azt neszelem, hogy oly közönséges gondolkozású embernek tartanak, ki pénzért mindenre kész, s ki ezenkívül más életkincset nem ismer. S lehet-e tiszteletes előttem egy oly hölgy, ki engem ily nyomorult lénynek hisz, ki magát pénzéért árulja nekem?

Parthytól²¹⁴ üzenetet vettem. Felszólít, hogy írjak hozzá. Nem tudok e hölgy alkalmatlankodásitól menekülni. Minden alkalmat megragad, hogy közelítsen hozzám, s hogy lebilincselhessen magához. Udvariatlanság s lovagi[a]tlanság s a hideg közönyösségnek minden fegyveri semmit sem használnak ellene. Leveleit válasz nélkül hagyám, személyes találkozásunkkal minden csalvetéseit ügyesen kikerülém, sőt elég gyengédtenül tudtára adám, hogy én bizony a vadonnak oly fia vagyok, mint ő nevezni szokott, kit szerelemre soha megtaníthatni nem fog – s mégiscsak ingerkedik velem. Nem, őt nem tudom szeretni, nem azon gyönyörű termet bájos arc dacára, mely mindenkit megbűvöl, nem azon fényes észtehetség mellett is, mellyel a természet oly gazdagon megáldotta, és mely bármelyik férfinak becsületére válnék. Nem szerethetem őt, mert szíve nincs helyén, mert jelleme lengeteg, mert nem az, minek egy nő teremve van. Ő csak fényleni tud, de nem boldogítani. Van-e nő, kit én szeretni tudnék? Van-e, ki véghetlenül mély érzelmimet hason érzelmekkel viszonzni képes leendne? Ó ha volna, lelkenek nem lenne más gondolata, mint ő, és szívemnek egyetlen érverése, mely nem érte dobogna fel; boldogságáért odaadnám éltemet, és feltámadnék, hogy érte újabban meghalhaszak. Ó Istenem, ments meg ez eszmezavartól.

²¹⁴ Ismeretlen személy.

Október 17.

Megjöttem Győrből, hova múlt héten N[agy] M[iklós]sal²¹⁵ valék. Urambátyám²¹⁶ ismét azon jó tanáccsal vőn tőlem búcsút: „Öcsém, házasodjál meg!” – Nevettem. Pista²¹⁷ nem volt hon, bár várták már haza. A sors játékot űz velünk; soha nem találkozhatunk. – Az úton menet csont is akadt torkomon, s már készültem a túlvilágra. Bizony nem sok harcomba került.

Elmentem előtt egyik nap hivatalos voltam Simon bt.[?]²¹⁸ szüretére. Bár nem akartam elmenni, de bizonyos körülmények eszélyesnek tanácslájk, hogy a meghívást elfogadjam. Kimentünk Cz[edler]rel, s a szőlők alatt éppen akkor jött S[chenk] a leányaival! Hozzájuk kelle csatlakoznom csupán illemből is, bár – min magam is igen csodálkozom – az illem rugóján kívül egy belső hatalsb és kellemesb ösztönt is éreztem. Egész éjfélig majdnem folyvást K[lára] oldala mellett valék, s alkalmam volt kissé lelkébe mélyebben bepillantani. Bár első pillanatra ítélni kora[i], vagy alaposan ítélni bajos; de nekem e lény mondhatlanul tetszett. Kedves hallgatagság, szendeség, kacértalan őszinteség, visszavonultság a világtól, melyet habár nem ismer is, de fél, és mondhatlan gyengédség, azon főbb jellemvonások, miket eddig kilesni tudtam. Kocsinkon jöttek haza. Én merészebb és simulóbb is voltam, mintsem első alkalommal lennem illett, és mintsem lenni akartam volna, de azon kiváló tulajdonok, melyeket még egy nőben sem találtam fel, annyira elvarázsoltak, hogy nem volt erőm lelkem vonzalmának ellenállani. Azóta voltam is nálók. Mert hozzájuk nehéz bejuthatni, ürügyül néhány könyvet vittem Marinak²¹⁹ olvasni. Ez is egy áldott egy lény, s a szó azon értelmében művelt, mely a lélek belbecsére szól. Így a többi is. Valóban e nőkben annyi szépet, nemes és jót bírtam kikutatni, melyek rendkívül megleptek, vagy ha csalódtam, úgy e nőkben a tettetésnek oly művészi nagysága rejlik, milyennel még nem találkoztam. Ki az én fürkéző pillanatim hatását kijátszani és megcsalni tudja: az ördögi szín[le]lésnek gyamestere. E kedves lényekről ezt nem tehetem fel.

²¹⁵ Feltehetően Felsőbüki Nagy Miklós (1825–?), Horváth Boldizsár iskolatársa.

²¹⁶ Horváth István, Horváth Boldizsár nagybátyja.

²¹⁷ Valószínűleg ifjabb Horváth István, Horváth Boldizsár nagybátyjának fia.

²¹⁸ A bizonytalan olvasat ellenére feltehető, hogy Simon Antal (1804–1866) mészáros, városi belsőtanácsosról (bt.) van szó, aki Tilcsik György adatai szerint 1850/51 táján 1568 négyszögöl szőlővel rendelkezett.

²¹⁹ Schenk Mária (1819–?), Klára nővére.

Október 25.

S[chenk]nél ismét voltam. A hatás, melyet rám gyakorolnak, napról napra növekszik. K[lára] átlátszó, tiszta jelleme s az én lelkületemmel megegyező szokatlanul mély érzelműsége leginkább érdekelt.

Néhány keserű napjaim is voltak. A sok munka után, erőhagyottan ha hazatérek, családi bajok gondjai gyötörnek. Szegény atyám türelmetlen, s nekem kell őt vigasztalnom, pedig nekem is vigaszra volna szükségem. Be sokszor felmerül lelkem előtt a családi élet csendes boldogsága, melyet én gyermekéveim óta nem ismerék, kedves anyám képe, az egybegyűlt rokonok beszédes csoportja az ártatlan enyelgések, a derült vidámság, melyben kedélyünk úszott, és minden, minden, minek a lélek még emlékezetben is örül – és ez mind le-tűnt örökre. Örökre? Úgy van. Atyám háza oly pusztta, nincs mi életet adjon neki; testvérim anya nélkül maradván,²²⁰ s a vidéken idegen léget szíván be, atyámmal nem bírnak összhangozni. Lelkem ahelyett, hogy nyugalmat találna a házi körben, inkább elfásul benne.

Október 31.

Az ember legnagyobb átka önmagának. Az ifjú képzelete eszményt alkot, mely átmegy vérünkbe, s lényünkkel összeolvad. Van-e természetesb, minthogy ez eszménynek a való időtlen torzképe? És a jobb ember elveket alkot, melyekhez az élet ösvényein hűséget esküszik. Csodálni lehet-e, ha ez egyéni nézetek, habár a legjobbak, nem mindenkinek vívják ki tetszésüket? S vannak, kiket a sors felkapott a közönséges emberek mindennapi sorából, agyukba magasb észtehetséget, keblükbe mélyebb, fogékonyabb érzelmeket ültetve. Jaj ezeknek, ha lángképzelmük szent eszményképe a porba omlott, ha legnemesb érzelmek nem más, mint botránykő, melyben az átmenők megbotlanak, s melyet megvetve az útból félregördítenek. Igen, jaj ezeknek, ha éles pillanatuk a világ fölött szemlét tart, s aztán önmagukba visszatérve elborzadnak az eredménytől, hogy e nagy földtekén oly magán, oly elszigetelve, oly megvetve állanak. Minél gazdagabb a kebel, annál végzetlenebb a csalódás fájdalma. Mily boldogok, kik sem a világot, sem önmagukat nem ismerik, élnek, hogy élvezzenek, szemeik előtt semmi magasabb életcél, melyért küzdjenek. Nincs csalódásuk, mert nem vártak semmit, nincs fájdalmuk, mert nem volt semmiök, mit veszthettek volna, sőt nyernek ott is, hol nem reméltek, elérték akaratlanul a célt, melyet

²²⁰ Horváth Boldizsár és két testvérének édesanyja, Rába Julianna (1784–1838) nyolc évvel korábban halt meg.

nem tudtak s nem kerestek. A világ nekik éden, melynek virányain²²¹ minden léptük örömvirággal találkozik.

Sokszor gondolkodtam afölött, nem volna e jobb hidegnek, közönyösnek lenni; megtagadni önmagamat; megelégedni a világgal úgy, amint van; nem küzdeni semmiért; elvárni békén azt, mit a sors önként hoz; nem követni keblem sugallatát, mely elérhetlen felé úz; használni mohón a pillanat élvezet, s nem számítani a jövőre, melyet hatalmasb kezek elzárhatnak előlem. De hát szabad volna-e ezt tennem? Nem vétenek-e megbocsáthatlanul azon sors ellen, mely férfitvá alkotott? Mulandó élv-e az, miért teremtve vagyunk? Nincsenek-e az emberiségnek magasb céljai, melyeket habár elérnünk nekünk nem lehet is, de megközelíteni kötelességünk, hogy utódaink könnyebben elérhessék? Éppen én legyek, kiben az Alkotó, számítását eltéveszté? Ki saját erejét önmaga semmítse meg? Ki éljen anélkül, hogy rendeltetése értelmében élt volna? – Nem! Hiszen a nemesebb lény mikor lehet önmagára méltóbb, mintha lankadatlanul vív és szenved azon elvekért, melyeket lelke teremtett, s keblének istene jónak sugallt. S a férjfiúi erő miként nyilvánulhat hűbben és magasztosban, mintha akkor is küzd, midőn a siker reményfényét óriási akadályok elfödik előle? Nem volna-e gyávaság előbb megadni magunkat, mintsem erőnk elhagyott, vagy pályánk megakadt; és nem volna-e a leggyalázatosb hűtlenség saját magunk iránt, ha fegyvereinket letennök oly ügy mellett, mint önmagunk tűztünk ki feladatul? S a hosszú küzdelem után nem vár e ránk a legszebb pályabér: az öntudat édes jutalma, melyet senki kegyének nem kell köszönnünk, s melyet senki önkénye tőlünk el nem rabolhat? S nem legnagyobb boldogság-e azon tudat, hogy nem hiában éltünk, hogy a célt, melyért teremtve valánk, felfogni bírtuk, s érte megtettünk mindent, mit a sors tenni engedett? Igen, lelkem ezen boldogság után eped; ezen célokra tör!

Istenem, add, hogy e resignatio²²² életem talizmána maradjon; s óvj meg oly szenvedélyes kifakadásoktól, melyekkel ma önmagamat megátkozám azért, mert némely lelketlenek ármányai mély érzelműségemet felháboríták!

November 10.

Húgomat M[árkus] végre megkérte.²²³ Atyám tudakolta véleményemet. Én azt felelém, hogy a határozás joga kizárólag húgomat illeti, – nekünk csak

²²¹ virány – üde, virágos mező, táj

²²² resignatio – megnyugvás, beletörődés (lat.)

²²³ Horváth Anna (1823–1916) és Márkus József (1822–1873) gombkötő szóban forgó házassága tartósan bizonyult, és 8 gyermekük született. A Horváth és a Márkus családról lásd CENNER Mihály: Márkus Emília. Emlékezés születésének 100 éves évfordulóján. *Vasi Szemle*, 1961. 1. sz. 65–67. p.

tanácsolni szabad. Ők régóta szereték egymást, s e titkolt viszony úgyis mennyi kellemetlenséget, mennyi gondot okozott mindnyájunknak. Sorsunk nagy részben önmagunktól függ, s ha rosszul szőttük, azt túrnünk kell. Ha húgom hibásan választott, önmaga oka szerencsétlenségének, de még szerencsétlenebbé tennök őtet, ha képzelt boldogságától erővel elzárnók. Atyám helyeslé nézeteimet, s a lakodalom meglesz.

S[chenk] háza minden héten befogad. Nélkülözhetlen életszükségemmé vált a kedves lények látogatása. Mit felőlük hittem, az mindinkább meggyőződésemmé alakul. Tisztelem és becsülöm őket, mert megérdemlik. A nőiség azon kellékei, melyek a férfi boldogságának lételemeit foglalják magukban, hiánytalanul megvannak bennök. Érezem, miként K[lára] iránt nem vagyok közönyös, s ha szívemben a szerelem még egyszer meghonosulhatna, csak őt szerethetném.

November 29.

F[olyó] hó 26-án volt húgom egybekelése. G[igler] mondá el fölöttük az áldást, mely vajha egy életboldogság magvát rejtse magában! P[ista] bátyám vivé az egyik vőfély szerepét. Így tehát két rokon lélek volt közelemben, bár kurta időre, s én mondhatlanul jól érzém magam.

De e nap más tekintetben is örömmünep volt rám nézve. S[chenk] család is szíves vala részt venni abban, és K[lára] mint egyik nyoszolyóleány éppen az én társnőm volt. Nem tudtam oldala mellől távozni. A rokonszenv oly bűvös és mennyei varázsa csatolt hozzá, melyet aligha valaha éreztem. Fájdalom, hogy éjjél után elhagytak bennünk, s elvívék magokkal keblem örömét és nyugalmát.

Tegnap ismét nálok valék, s ha nem csalatkozom – mert hiszen ők őszinte, nyílt lelkek –, szívesen fogadtak. Beszélgettünk egyről s másról. Csodálkoznom kellett azon tisztult életnézetek fölött, melyeket kifejtettek. Nem azért, mintha nők ilyenre képtelenek volnának, s más nők ajkairól is hason nyilatkozatokat már nem hallottam volna; hanem azért, mert másoknál azok csak fényes és megszozott szójárások voltak, melyeket tetteik még fényesben megcáfoltak, s ellenben ez egyszerű lényeknél a szív mélyében fogamzott meggyőződés hű szózata, melyet éltük folyama minden tényeikben igazol. És minél ritkább ez összhangzat a szavak és tények között, annyival erősb s melegebb tiszteletem irántuk.

Hallgatag, de figyelmes kutatás után sikerült kilesnem, hogy ők irántam nem idegenek, s különösen K[lára] némi meleg vonzalmat árult el, mely annyival feltűnőbb, minél kíméleteseb, óvatosb, sőt fősvényebb minden oly szóbeli vagy tetteges nyilatkozatban, mely komolyabb igényekre szolgálhatna alapul. Én bohó, miként örülök neki! De lehet-e szégyelnem ez örömet? Oly tiszta

lényektől, mint ők, megértetni – azoktól, kiket szeretünk és tisztelünk, melegen fogadtatni – nem legszebb, legboldogítóbb élvez-e minden nemesebb kebelnek? Igen, én az ő becsülésükre büszke vagyok.

December 9.

Többé hiában titkolom önmagam előtt: én szerelmes vagyok. Öt éve, mióta nem éreztem e szenvedélyt; akkor hétéves szenvedés aludt ki vele keblemből hosszú és nehéz küzdelmek után: most talán hosszabb boldogság nyílik meg általa. Ó ha e remény nem válnék csalódássá. Ám lehet-e azon érzelmet, mely keblemben most támadt, szenvedélynek nevezni? A szenvedély a vérnek hevülése, a kebel azon belcsatája, melyben az ész befolyása kellő súlyát elveszté, és győzötten háttérbe szorult. Most másként áll a dolog. Ész és szív baráti kezet nyújtanak egymásnak. Előbb szerettem anélkül, hogy tudtam volna, miért? Szerelmem titkos természetszerű ösztön volt, mely nem bírt alappal; s jól emlékezem reá, midőn mámoromból kiábrándultam, azért búsongtam, hogy minden ok nélkül tudtam szeretni, s e legszentebb érzelmet oly lényre pazaroltam, ki azt meg nem érdemlé. Mostani szerelmem hosszú és átgondolt becsülés alapján támadt. Sokáig ismertem őt, és igen régóta tiszteltem, míg szeretni tudtam. Előbbi vonzalmam nyugtalan ingerültségben és öntudat nélküli tépelődésben nyilvánult; mostani érzelmem nyugodt, tiszta, átszűrt és csillapult. Észből és szívből szeretek. És a valódi szerelem, mely nem pillanatnyi kéjt, de állandó szilárd boldogságot ad, csak ily alapon nyughatik. Vagy ha ez is csal, úgy minden számítás ez életben hiú kísérlet, minden elv önmagának gúnyos cáfolata és minden életnézet ostoba ábránd.

El vagyok határozva; nyilatkoznom kell.

December 30.

Mennyit szenvedtem e hónapban. Nincs nehezebb, mint küzdeni anélkül, hogy célunkhoz közelebb jutottunk volna. Bár hányszor, s pedig gyakorta történt, mentem hozzájuk, a szoba társalgóteremmé vált, melyben mindenik nővér elfoglalta saját helyét, s csak egy pár percre sem valék vele egyedül hagyatva. Ez igen nyughatlanná tesz. Két ízben mégis jutott néhány pillanat, melyet használhattam volna, de ekkor a szó torkomon akadt. Nevessek-e vagy bosszankodjam?

Nincs egyéb hátra, mint írásban nyilatkoznom; pedig ettől mindig igen félttem, s ezt nem is tartom egészen férfiasnak. Most kényszerítve vagyok reá,

mert különben hónapokig várhatok alkalmas percre, s hónapokig szenvedem e kínos nyugtalanságot hasztalan. Érzelmem már azon érettségi fokra jutott, melyen minden késedelem ostobaság.

De hátha kosarat kapok? Akkor elért az utolsó csapás. Nem jobb-e azon boldogító álhitben élnem, hogy ő vonzalommal bír irántam, mint azon kínos tudatra ébrednem, hogy boldogságom reménye csak álfény volt, mely lehunyt örökre? Meglehetek-e győződve a siker bizonyosságáról? Ez nagy kérdés; de ha ő az, kinek mutatkozott, ki érzelmet hazudni nem tud, ha nem érez, s másrésztől, ha tapintatomnak még megvan azon éle, mely eddig a vesék legbensőbb redőibe hatni tudott, ha szemeimet az önzés és túlzott remény fénye egészen meg nem vakíták: úgy lehetlen csalódnom. Azon gyengéd, bizalmas önvisélet, melyet irányomban tanúsított, annál bizonyosbá tesz, minél inkább meg vagyok győződve, hogy ő egy férjfiú irányában ilyekhez nem szokott, s hogy nemes lelke ily fegyvereket hiú győzelem célzatából, minden melegebb s komolyabb érzelem nélkül használni nem tud.

Mindegy, nekem nyugalomra van szükségem. Ha csalódom, jobb minél előbb leküzdeni fájdalmitam; ha pedig nem: úgy kábaság volna tovább késni. Még ma írok, s holnap legyen az elhatározó nap.

Szilveszter éjén

Megtörtént. Ma délben elvittem Vörösmarty összes műveinek két első füzetét és Szemere B[ertalan] utazását.²²⁴ Néhány költemény felolvasása után kivettem oldalzsebemből a kész levelet, s észrevétlenül egyik könyvbe csúsztatám. Egész lényem reszketett e műtételnél. Eljöttömkor K[lára] kezébe adám a könyvet oly figyelmeztetéssel, hogy a megjelelt lapon foglalt szép verset olvasná el. Ő rögtön akará tenni, de kértem, hogy csak távoztom után tegye. Azon lapok között volt levelem. Eljöttem.

Ma délután Andoch²²⁵ keresett, ki rokonuk. Most semmi hivatalos dolgom vele, tehát megijedtem, hogy az én ügyemben jött. Ez hamar volna, s mivel ily fontos lépésnél „nem”-et kimondani könnyebb, mint a hosszabb megfontolást igénylő „igen”-t: féltem, hogy az elsőnek lesz hírhozója. Mint mondák, holnap reggel 8 ¼ óraker ismét megkeres. Remegve várom.

Tehát az új év első napja határoz életem fölött! Bátran nézek eléd; ha boldogságot hozasz, elfogadom; ha ellenkezőt, szinte felveszem, sors, kesztyűidet.

²²⁴ Vörösmarty Mihály minden munkái. Versek, 1–2. köt. Pest, 1845; Szemere Bertalan: *Utazás külföldön*. 1–2. köt. Pest, 1845.

²²⁵ Feltehetően Andoch (Antoch) János György (1794–1862), aki Schenk Ferenc feleségének volt az öccse.

Bár nagyobb csapás még nem ért életemben, mint mellyel balsejtelmem ijesztget; de már szenvedtem, hála Isten, annyit, hogy ez alatt sem fognék végképp összeroskadni, noha érzem, hogy ez véghetlenül mély és soká legyőzhető fájdalmakba kerülne. Szegény fejem, a kocka elvetve fölötted, de talán a holnapi nappal boldogságra fordul! – Ó év, jó éjszakát!

1847. január 1-én este

Az új év első, születésem 25-ik és boldogságomnak eddig legnagyobb napját ma éltem. Hála neked véghetlenül jó istenem!

Andoch reggel 8 $\frac{1}{4}$ óraker pontban megjelent. Besiettem vele szobámba, s itt elmondá, hogy ő mint K[lára] képviselője jött, s hogy nevében „igen”-t hozott. Remegtem, majd könyöztem örömben. Álmatlan éjszakák kínai dúsan meg vagytok fizetve.

Templomba mentem imádkozni, hálát szavazni az égnek. Később a nagytemplomba tértem a püspök²²⁶ szónoklatát hallani. S[chenk] éppen mellettem állt. A szónoklat végeztével együtt jöttem ki vele, s az utcán azonnal megszólítám, hogy egy vele közlendő fontos ügyben tűzne ki helyet s órát hol és mikor tanúk nélkül lehetne értekeznünk. Ő elmosolygta magát; már tudott mindent, s fiának fogadott a jó atya. Elkísértem haza, hol kiszártatva a többi nővérek között K[lará]t is láthatám. Mint viseltem magamat, s mit szólék hozzá, nem tudom, de boldogságom érzetében igen elfogult valék. Délben felfedezém a dolgot atyámnak, ki előtt az még titok volt. Ő bámult, aztán sírt és nevetett örömében. Így öcsém is.

Istenem, mily boldog vagyok! Mily gazdag kárpótlás e tudat annyi szenvedésekért! Mégis, mi után lelkem titkos vágya epedett, s minek reménye annyi csalódás után már-már elaludt keblemben, végre elértem: egy női rokon lelket, mely lényemet megérteni s vele ugyanazonulni képes. Mily egyedül álltam, s mily szegényen: most mily gazdaggá lettem! Tehát a mélyebb érzésnek is megvan előnye; kétszeresen hat rá minden fájdalom, de viszont a boldogság tiszta élvei reá nézve százszorosak.

Isten, ki alkotál s parányiságom fölött soha nem szűnőleg őrködöl, vedd hálámért azért, hogy ész és szívre nézve a jobb emberek közé sorozál, hogy erőt adál túrnöm csüggedés nélkül azon ezernyi veszélyek és csábok között, melyekkel pályámon találkozám, s hogy hosszú küzdés után oly boldogságot adál, melynek nagysága felér e föld minden kincseivel! Ó Isten, adj erőt jövőre is, hozzád, önmagamhoz hű maradhatnom, követhetnem lelkem szentebb sugallatát, s az emberiség érdekeit tehetségemhez mért sikerrel előmozdíthatnom!

²²⁶ Balassa Gábor (1783–1851) 1844-től haláláig a szombathelyi egyházmegye püspöke.

Adj erőt megérdemelhetnem boldogságomat, melyet foglalóul nyertem tőled a további életküzdelmekre! Istenem, ne fogd meg tőlem áldásodat, hogy a szó nemesb, magasztosb értelmében ember maradhassak, s örökké fogékony legyenek azon boldogság élvezésére, mely osztályrészemül jutott; mert tudom, hogy megszűnvn jó lenni, képtelen lennék felfogni ez üdv kéjeit, mely csak tisztult kebelnek lehet tulajdona!

Az új év első napja hozta földi boldogságomat; vajha éltem utolsó napja fosztana csak meg tőle!

Január 6.

Ma L[iná]nak²²⁷ születési és nekem névnapunk volt. A család örömnepét tartá, s én nálok valék ebéden. Délben egy levelet kaptam Sárvárról, melyet hirtelen felbontva, Parthy kéziratának ismerek. Nem tudtam elolvasni, de ez esemény megzavará örömeélmemet, s kedvelteim között némileg lehangolt kedélyem szórakozott elfogultságban tartott. Hiában, zavartalan boldogság nincs a földön. S tán ez a lelki erő egyensúlyának fenntartására szükséges is; mert öntudatunk az örökös szenvedés merev fájdalmai, s a kényérzet árijai között egyformán elmerülhetne. Kell vegyíték, jóból és rosszból, mely gyógyszerül szolgáljon, ha erőnk hanyatlanék.

Este elolvasám a levelet. Azt írja, hogy szeret, szemrehányásokat tesz, hogy leveleit válasz nélkül hagyom, és felszólít, hogy nyilatkozzam érzelmeimről. Mit tegyek? Ha nem volnék is arról meggyőződve, hogy irántam vallott szerelme hazugság, hogy szeretni nem képes, hogy bennem ő csak férjet akar, s ha én tudtam volna is valaha őt szeretni: lehetne-e ezt tennem jelenleg, midőn oly dicső lényvel állok frigyben? De hát megírjam-e neki, mit százszor, s gyakran elég gyengédtelenül tudtára adtam, hogy én őt szeretni képes nem vagyok? – Nem! Azt teszem, mit eddig tettem, levelét a sötétre zárom, s nem válaszlok. A hallgatás néha a legvilágosb nyilatkozás.

Január 14.

Naplóm előttem fekszik, de mit írjak bele? Boldogság az, melynek kizárólag légkörét szívom, s ezt híven visszaadnia tollamnak nem áll hatalmában. A boldogságot leírni nem, csak érezni lehet.

Majd mindennap kedves K[lár]ám körében töltök néhány órát, s mellette mondhatlan kényözönében úszom. Tegnap reggel mentek el Mari és P[éczely]

²²⁷ Schenk Karolina

Zs[ófia]²²⁸ Bécsbe bútorokért. A szokatlan hidegtől, mely ma és tegnap uralgott, féltém a kedves lelkeket, kik érettünk szenvednek.

Atyám és testvérim rendkívül örülnek. S[chenk] is és az egész leendő rokonság elégtelenséggel látszanak eléje nézni egybekelésünknek. Iparkodni fogok, hogy bizalmukat megérdemeljem s megtartsam. És ez sokszorozza örömem élveit, hogy szerencsémnek mások is örülnek, s hogy azt általam megérdemeltnek ítélik. Urambátyámat, Pistát s Giglert már értesítettem mindenről; minden órán várom válaszukat.

Boldogságomat csak az zavarja, hogy nemsokára a muraszombati úrszékre kell mennem, s őt néhány napig nem láthatom; de annál édesb lesz a viszontlátás öröme. Éjszakáim most is álmatlanok, sokszor lázszerű idegerezgés fogja el valómat. Valamint az ember nemcsak fájdalomában, de örömeiben is sírhat: úgy a boldogságnak is megvan nyugtalansága.

Január 20.

Muraszombatban vagyok. Szombaton délután indultunk el, s bár pénteken már elbúcsúztam, de meg nem állhatám, hogy az elindulás napján ismét meg ne látogassam. Csak midőn úton valék, érzem a nélkülözés kínszenvedéseit; csak ekkor állt teljes fényben lelkem előtt a tudat: őt mennyire szeretem! Helyzetem nyugtalanságát növeli azon körülmény, hogy 22-én estve már otthon leendni reméltem, azonban az úrszéki ügyek halmazata miatt csak 24-én indulhatunk vissza. Még tehát 4 hosszú, végtelen hosszú napig őt nem láthatom!

Éppen most jöttünk haza egy kis táncvigalomból, melyet a tótság²²⁹ lakói rögtönöztek, s az egész úrszék meglátogatott. Nem volt semmi kedvem. Gondolatim messze országában csak egy lény uralg, s ez K[lára]. Eszméim s érzelmeim csak az ő kedves képével foglalkoznak. És mily édes azt tudnom, hogy én az ő keble szent templomában hason szerepet játszom! E tudat egekbe emel.

A. M.-val,²³⁰ mint régi ismerőssel mégis fordultam kettőt keringőben csupa udvariságból. Aztán annyit sürgettem társaimat, míg végre velem hazajöttek.

Éjfél után három. K[lár]ám mélyen alhatik. Én is fekhelyemre térek, hogy álmaiban vele találkozhassem.

²²⁸ Péczely Zsófia (1813–?), Péczely Ferenc húga, a Schenk lányok unokatestvére.

²²⁹ tótság – itt: szlovének, szlovénség

²³⁰ Ismeretlen személy.

SZEMELVÉNYEK HORVÁTH GIZELLA NAPLÓJÁBÓL (1867–1872)

1867. február 16. „Ma február 16-án kezdem meg ezen naplót, hogy beleírjam mindazt, mi velem történik és történni fog, s hogy azt, mi szívemet nyomja ezen naplónak, mintha barátném volna, bevalljam. Naplómat mindjárt azon jó hírrel kezdem meg, hogy a császár végre a magyarok felé hajolván, azoknak a magyar ministerium megadását megígérte, s hogy annak ünnepélyes kinevezését holnapra várják.”

1867. március 14. „Este a császár tiszteletére, ki a minisztereket ma esküdtette fel, szép fáklyás menetet rendeztek, és mi az Akadémia erkélyéről néztük az 5000 fáklyát vivő embert.”

1867. december 16. „Ma este Papánál minisztertanács volt. Br. Wenckheim, gróf Mikó, Gorove és még Lónyay voltak jelen. Br. Wenckheim és Lónyay szobámban több ideig írtak. Lónyay most sokkal kedvesebb volt, mint múltkor, előszöri látogatásakor. Midőn belépett, a mamával beszélgetett, s én ott állván ajánlkoztam a miniszteri táská papáhozi vitelére. De ő megköszönte szívességemet. Azt mondta, hogy fia, Béla már visszautazott jószágára.²³¹ Midőn elment, mondá, hogy látott a színházban, továbbá kérdé, minő darabokat szerettek legjobban. Én a vígjátékokat és operát különösen, de a drámát ki nem állhatom – felelém, mire ő azt mondá, hogy tökéletesen vele egy ízlésem van. Általában mind nagyon szívesek hozzánk.”

1869. március 23. A pesti országgyűlési választásokról és Deák Ferenc győzelméről: „5 óra felé Deák lakása elé mentünk, hol megjelenését várták. Nemsokára a sok éljenre ki is tolt a fejét, s meghajtotta magát. Ezzel vége volt mindennek. Beszédét, melyet a redoutban²³² tartott, mi nem hallottuk.

²³¹ Lónyay Béla (1846–1890), Lónyay Menyhért pénzügyminiszter legidősebb fia.

²³² redoute – itt: vigadó (fra.)

[...] Gorove megbukott!! Atyus roppant mérges, s Gorove igen szívére vette bukását, úgyannyira, hogy le is akar köszönni miniszteri tárcájáról! Így tehát most a fővárosban 3 baloldali és csak két jobboldali képviselő választott meg!”²³³

1869. június 1. Horváth Boldizsár beszédéről: „Tegnap tartott ő az országgyűlésben egy nevezetes beszédet, mely annyira tetszett, hogy azt mondják, hogy ez volt a legjobb beszéd, mely ebben az országházban tartatott, s az addressvita fénypontját képezi. Az egész városban csak Papáról és beszédéről beszélnek.”²³⁴

1869. június 22. „Korán reggel bementünk csak hogy a Papa beszédét hallgassuk, de azok a semmirekellő baloldalisták annyira húzták és vonták a beszédeiket, kérvényeiket, míg végre két óra lett, s az ülés bezárattott.”

1869. június 23. „Ma nagy nap volt reánk nézve, mert a kis Papa beszélt az országházban. Mi 11 órakor mentünk be, s éppen jól érkeztünk beszédére, mely roppant hatást tett.²³⁵ A miniszterek és képviselők a beszéd végeztével riadó éljenekben törtek ki, és egyenkint siettek üdvözlésére. Különösen tetszett nekem az, hogy midőn a miniszterek körülvették, Wenckheim felénk fordította Papát, mintegy mutatva, hogy jelesen beszélt. A képviselők mind felnéztek, s Tóth Vilmos²³⁶ felnézve mosolygott, s biccentett fejével. Lemenet a lépcsőkön mindenki köszöntött, mert Papa felnézése által mindenki gondolta, hogy kik vagyunk, s így a képviselők mind köszöntek. Papa az országgyűlés befejezése után is a házban maradt, mert a gyorsírókkal kellett értekeznie, de mi a Mari nénihez mentünk ebédre, s később a villába mentünk.”

1869. június 24. „Papa ma nagyon feldúlva jött haza az országházból, eleinte nem tudtuk, miért, de később hallottuk, hogy Irányi Dániel mai beszédében²³⁷ Papáról is megemlékezvén azt mondta, hogy az Böszörményit²³⁸ törvénytelen

²³³ Deák Ferencet Pest belvárosában országgyűlési képviselővé választották Újházy Lászlóval szemben, míg Gorove István miniszter az ellenzéki Jókai Mórral szemben alulmaradt a Terézvárosban. Horváth Gizella (1853–1919) minden bizonnyal csak a pesti választókerületek eredményét vette számításba, mert a főváros egészében a kormánypárt négy, az ellenzék pedig három mandátumot tudott szerezni.

²³⁴ Lásd Horváth Boldizsár 1869. május 31-én elmondott beszédét a trónbeszédre adandó válaszfelirat (az ún. „address”) tárgyában: *Az 1869-ik évi ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. I. köt. Pest, 1869, Légrády Testvérek, 276–283. p.

²³⁵ Lásd Horváth Boldizsár 1869. június 23-án elmondott beszédét a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény általános vitáján: *Az 1869-ik évi ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. II. köt. Pest, 1869, Légrády Testvérek, 65–70. p.

²³⁶ Tóth Vilmos (1832–1898) országgyűlési képviselő, belügyminisztériumi államtitkár, 1871 és 1873 között belügyminiszter.

²³⁷ Irányi Dániel megbotránkozást kiváltó beszédét lásd: *Az 1869-ik évi ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. II. köt. Pest, 1869, Légrády Testvérek, 92–95. p.

²³⁸ Böszörményi László (1822–1869) a Szélsőbal Párt képviselője, a *Magyar Újság* szerkesztője. Kossuth Lajos nyílt leveleinek közléséért sajtóper indult ellene, melynek következtében

ítélet következtében halálra kínozza. Papának ez iszonyú helytelen vád nagyon zokon esett, az egész ház felindulva oszlott szét, s Papa holnap alighanem beszélni fog.”

1869. június 25. „Mari néni és Marcsa²³⁹ az országházba mentek, hova én ma Papa kényes tárgya miatt nem mehettem. [...] Papa csakugyan beszélt, mégpedig igen-igen meghatóan, s azt mondják, hogy sokan sírva fakadtak.”²⁴⁰

1869. július 2. „Papa diadala felséges! Tegnap midőn az országházba lépett, a képviselők mind felálltak, és zajos mennydörgő éljenekben törtek ki, melytől mint a [*Pester*] *Lloyd* megjegyzi, még a karzat sem tudta magát visszatartani. Papának fényes elégtétel van téve, a lapok s az egész világ csak róla beszél, és ő mindenfelül kapja a szerencsekívánatokat szerdai beszédje fölött és a részvétnyilatkozatokat az utóbbi napokban történekeért. A baloldal tönkre van téve, Szilágyi egy legújabb beszéde folytán,²⁴¹ és minden ember megvetéssel fordul el e pizkos néptől, kik között oly sok söpredék van!”

1869. október 22. „Egész délután vásároltunk, miután holnap vendégeink lesznek, ti. Nagyszombat megválasztotta Papát díszpolgárává, s küldöttség ma volt itt, s egy pompás albumot adott át kék és arany, azaz a város színeibe kötve.”

1871. május 17. „Ma volt Papánál Andrásy. Én szorosán az ajtóhoz tapadva hallgatám az érveket, melyeket atyus lemondása okául felhozott, betegsége – néhány politikai okkal párosulva – határozák el e lépésre. Andrásy igyekezett őt más határozatra bírni, kérdé – jól meggondolta-e a dolgot, lefesté előtte a helyzetet stb. Míg végre látva, hogy mindhiába, Papa nem marad, mondta, hogy Ófelsége elé fogja terjeszteni az ügyet, s őt a lemondás elfogadására bírni. Kérte továbbá, fogadná el érdemei jutalmazásául a titkos tanácsosi rangot, vagy egy keresztet, de Papa azt határozottan megtagadta. Megható volt azonban látni, midőn másfél órai együttlét után búcsúztak. Egymás nyakába borulva kértek bocsánatot, kölcsönösen megköszönve a tett szívességeket – és én valóban nem tudtam eltartani könnyeimet, és keservesen sírni kezdtem, míg a két államférfi benn könnyezve vált meg. Nem tudván megmondani, mi esik nehezemre, de hogy Papa lemondása e fényes állástól, megválása kimondhatlan fáj, annyi bizonyos. Hozzájárul ehhez még saját szerencsétlen szenvedélyem, anynyira, hogy percenként alig bírom zokogásomat elfojtani. Nagy ember lesz Papa

pénzbüntetésre és egyévnnyi fogságra ítélték. Böszörményi betegség következtében 1869. március 24-én elhunyt a fogságban.

²³⁹ Ismeretlen személyek.

²⁴⁰ Horváth Boldizsár 1869. június 25-én elmondott beszédét lásd *Az 1869-ik évi april hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. II. köt. Pest, 1869, Légrády Testvérek, 96–97. p.

²⁴¹ Szilágyi Virgil (1824–1892) ellenzéki képviselő elhatárolódott Irányi szavaitól, június 25-én elmondott beszédét lásd *Az 1869-ik évi april hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. II. köt. Pest, 1869, Légrády Testvérek, 98–99. p.

ezután is, talán még népszerűbb is, a tisztelet és közbecsülés kísérni fogják őt bárhova is – mindezt tudom én jól –, de mit használ, mégis fájdalommal tölti el szívemet a gondolat, hogy az ötödfél évig tartott pütkösdi királyság lejárt. Egyben azonban mégis jó ez esemény. A dolgok iszonyú tömkelegébe kevert atya végre hosszú időköz után vissza van adva családjának, végre visszatérhet oda, hol őt elvégre a legjobban szeretik, s kiknek körében találhatja csak fel az igazi nyugodt boldogságot. [...] Félek, hogy az önzetlen barátokat lámpással is alig találhatjuk meg!”

1871. június 16. Egy nagyobb társasággal hajóval a Margit-szigetre kirándulnak: „Hozzá, ha Papával megyünk, kit természetesen mindenki ismer, mi vagyunk a »megbámultak«. Ki lévén téve oly fixírozásnak, mely a nevetségessel határos. Az egész világ udvariassága, suttogása, a tekintetek, milyenekkel egy Türrmét,²⁴² Andrássynét vagy akár egy hercegnőt bámolnak, valóban sokszor felette mulatságos és érdekes. Mondhatnám, e dolgok képezik életünk egyik legkellemetesebb oldalát. Kinek is nem volna kedves, midőn akárholi megjelenésekor a legkiválóbb figyelemben részesül, s oly tiszteletben, milynél határtalanabbat képzelni sem lehet... így volt ma is.”

1872. január 7. Boldizsár-napi vendégtársaság: „Ebéd után soká volt nálunk herceg Esterházy,²⁴³ míg később Kovács Kálmánék, Zádor²⁴⁴ s Csemegi jöttek papát gratulálni. A vörös szalonban összegyűlve társalogtunk pár óráig, míg 7 után a vendégek széteszlottak. Este soká nézegettük a pompás albumot, melyet Papa kapott emlékül. Pompás munka ez. A felső tábla közepén csontból kifaragva áll a Justitia jobbra, balra oszlopok, melyek alá a be- s kilépés ideje van feljegyezve. A hátsó táblán: középen a magyar korona, négy szélén nyitott apró könyvek, melyek a Papa által csinált törvények címeit hordják. Belül: a búcsúbeszéd s utána a minisztérium tagjainak fényképei. Valóban gyönyörű emlék s főleg maradandó, melyet még az utódok is megbámulhatnak.”

1872. január 10. Édesanyja, Schenk Klára betegségéről: „Az orvosok eddig még hála az égnek nem beszélnek veszélyről, de engem e hosszú betegség mégis nyugtalanít – félek, remegek – hisz a »nőbetegségek« ritkán szoktak szerencsés kimenetelűek lenni.”²⁴⁵

1872. január 20. Apai nagyapja haláláról: „Estefelé összeírtuk a boldogult vagyonát, ruháit és féltett kincseit, Papa ajándokait. Írásai között meglettük a Horváth család nemeslevelét is, mely Lipót császártól adatott egyik ősünk, Horváth Jánosnak. Minő meglepetés! Mi, kik erről semmit sem tudtunk, mi,

²⁴² Türr Istvánné, született Adeline Bonaparte-Wyse (1838–1899). III. Napóleon unokahúgát Türr István tábornok 1861-ben vette feleségül.

²⁴³ Feltehetően Esterházy Miklós (1817–1894) hercegről vagy fiáról, Esterházy Pálról (1843–1898) van szó.

²⁴⁴ Zádor Gyula (1835–1892) az igazságügyi minisztérium osztálytanácsosa.

²⁴⁵ Schenk Klára 1872. szeptember 12-én méhrákban hunyt el.

kik polgároknak tartottuk magunk. Ki hitte volna, hogy a szegény öreg halálával jön ez csak tudomásunkra?²⁴⁶

1872. február 15. „Én nem vagyok olyan, mint a többi leány! Amit én akarok, az megtörténik, ahová én menni akarok, oda megyünk. Házunkban a fő parancsoló én vagyok, Papánál kiviszek mindent, mit akarok – Papa csak nagyon ritkán tagad meg tőlem valamit –, alig emlékszem egy-két ily esetre – azután meg Mama beteg –, nem törődhetik a házi dolgokkal, s így az ő szerepét majd egészen én vettem át. Emilie, Irma²⁴⁷ tőlem kérnek tanácsot, és fogadnak szót nekem. Ha én akarom, eljöhettek a színházba, ha nem, hon maradnak. Szóval, a főtényező én vagyok mindenhol és mindenben. Megyek, ahova nekem tetszik, és tehetek mindent, amint kedvem tartja, amint szeszélyem magával hozza. Csuda-e azután, ha ennek következtében kissé emancipáltabb vagyok a korombeli lányoknál – ha magam is érzem különös állásomat –, és a világ is a különöst ismeri bennem? Hozzá kell venni élénk természetem, nagyravágyás és makacsságom, a multságért vágyást és ezeken a fixírozást és természetes, ha kissé elütök a szemeiket lesütő szende lányoktól. A mi házunkban szó sincs családi összejöveletek és tanácsokról. Papa nagyon el van foglalva, mama mivel sem akar törődni, s így aztán én határozok többnyire. Szóval, félig-meddig magamra vagyok hagyva pár év óta, s ezen idő alatt teljesen kiképezhettem magam a mostani kis házi uzsonnákhöz. Na de, hisz nincs sok panasz reám, és eszerint nem tehetek magamnak szemrehányást. Hozzám jönnek az urak – én teszem mama vizit[j]eit, és fogadok mint egy asszony hon. Én mulattatom a vendégeket, és míg más lány hallgatagon szemlesütve ül helyén – nekem percnyi nyugtom sem lehet. Papa mindent én reám bíz. Ezt tanácsoljam, azt tanácsoljam, evvel légy szíves, azt mulattasd stb. Ha vendégei jönnek, nekem ki kell mennem, és mindent elkövetnem, hogy a társaságot én mulattassam. Én vagyok a háziasszony, hozzám jönnek aztán a tisztelgők. Mily különös szerep egy fiatal lánynak! Nem is tudok hozzám hasonlót.”

1872. február 18. Mikó Imre látogatásáról: „Később papát szekírozta megtalált nemesi levelével: »Hiába büszkélkedtél és néztél le bennünk[et], most már te sem vagy különb. Vége dicsőségednek, te is csak olyan vagy mint mi.« – Hogyan jöhettett ennek nyomába a világ, hisz Papa senkinek sem mondotta meg. Furcsa!”

²⁴⁶ Idősebb Horváth József halálát a korabeli gyászjelentés január 21-re teszi. Az Országos Levéltárban a család hagyatékában megtalálható a szóban forgó nemesi oklevél és azok a Horváth Jenő által kért vármegyei igazolások is, melyek tanúsítják, hogy a Horváth János és testvére, Péter részére kiállított nemeslevelet 1699-ben Sopron vármegye közgyűlésén, valamint 1734-ben Győrött hirdették ki (MNL OL P 1616-II-4-1 és 17-18). Mindez azonban nem bizonyítja egyértelműen Horváth Boldizsár családjának nemesi származását.

²⁴⁷ Horváth Gizella két húga: Emília (1855–1918) és Mária (1860–1915), utóbbi azonban az Irma utónevet használta.

1872. március 14. Liszt Ferenc vendégeskedéséről: „Papa egészen rám bízta Lisztet,²⁴⁸ őt pedig mulattatni nem kicsi dolog, midőn »igen« és »nem«-en kívül ritkán merül jobban a társalgásba. Kértem Mihalovicsot,²⁴⁹ segítene – s aztán egymás felett nevtünk –, Liszt észrevette s aztán animirtabb lett.²⁵⁰ Ki beszélt a mesterrel, csak az mondhatja meg, mily rendkívül nehéz vele bármiről is társalogni! Hozzon az ember elő 1000 tárgyat, ő sohasem fogja a kevésbé ismerősökkel a dolgot tovább fixírozni s oui és non-jánál²⁵¹ ritkán ejt ki többet. Mindez addig tart, míg valakit felületesen ismer, így volt tavaly velem is, most már bizalmasan mesél, s ül mellettem sokáig. Tavaly még féltém tőle csupa tiszteletből, idén már »jól vagyunk egymással«. Sans gene²⁵² szidott össze, midőn a zongoránál hibáztam, s Beethoven 5. szimfóniájában a staccatók helyett legatokat vettem, fogta kezem sokáig, sétált velem fel s alá karonfogva, s dicsért jobbra-balra kedvencének nevezve.”²⁵³

²⁴⁸ Liszt Ferenc (1811–1886) ünnepelt zongoraművész és zeneszerző.

²⁴⁹ Mihalovics (Mihalovich) Ödön (1842–1929) zongoraművész, zeneszerző, 1887 és 1919 között a Zeneakadémia igazgatója.

²⁵⁰ animirtabb – itt: lelkesebb (ném.)

²⁵¹ oui és non – igen és nem (fra.)

²⁵² Sans gene – fesztelenül (fra.)

²⁵³ Horváth Boldizsár feltehetően 1870 szeptemberében került közelebbi ismeretségbe Liszttel, amikor barátja, Kovács Zsigmond pécsi püspök nyaralójában találkoztak. Ekkor Horváth fejből elszavalta Vörösmarty Mihály *Liszt Ferenchez* című versét. A meghatódott Liszt megígérte, hogy fővárosi otthonában felkeresi majd Horváthot, és viszonzásképpen házikoncertet is fog adni. Ehhez lásd Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában. *Irodalomtörténet*, 1959. 2. sz. 220–231.

HORVÁTH BOLDIZSÁR VÉGRENDELETE (1895)

Végrendeletem*

Vagyonom, amelyről itt rendelkezem, önmagam szerzeménye. Áldott emlékü jó anyámtól örököltem ugyan közel 4000 f[o]r[in]tot, az én jó nemes atyámat azonban, aki önjerejéből vagyonos helyzetbe küzdötte föl magát, férfikorának fordulópontján, merész vállalkozásainak közepette a szerencse hűtlenül elhagyván, azon fiúi kötelesség hárult reám, hogy agg napjainak nyugalmát és nevének becsületét megmentsem, és magamra vállaljam s kifizessem összes adósságait. Teljesítettem e fiúi kötelességet, anélkül hogy bárki segítségét is igénybe vettem volna, s ez nemcsak anyai osztályrészemet, hanem saját szerzeményem egy részét is elnyelte.

A budapesti határban, az Erzsébet királyné útjára dűlő villa²⁵⁴ és a mellette fekvő üres telek tulajdonjogát, habár ez ingatlanokat saját vagyonomból szereztem, felerészben telekkönyvileg nőm nevére jegyeztettem be, s e fele rész az ő halála után a telekkönyvben gyermekeimre lőn átírva. Mindamellett boldogult jó nőm összes hozományát felosztottam gyermekeim között, mikor az apai házat elhagyták.

Igaz ugyan, hogy ez ingatlanok haszonbérét én szedtem be, s azt nem osztottam meg gyermekeimmel, de e jövedelemért, amelyet különben is a súlyos adó, a vízvezeték díja, a kertész fizetése, a kert s a lak[ó]ház fenntartásának

* A végrendeletet először Tilcsik György tette közzé. Vö. TILCSIK György: „Vagyonom, amelyről itt rendelkezem, önmagam szerzeménye.” Horváth Boldizsár végrendelete. In *Szívvél és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Szerk. Horváth J. András, Budapest–Salgótarján, 2008, Nógrád Megyei Levéltár, 456–490. p. (továbbiakban TILCSIK 2008) Jelen szövegközlés során – a szerző engedélyével – felhasználtuk a korábbi forráskiadás jegyzetanyagát is.

²⁵⁴ Az Erzsébet királyné útja 14–16. szám alatti villa ekkoriban a főváros VII. kerületének (Erzsébetváros) külterületéhez tartozott. Az épület ma már nem áll. *Budapesti Czim- és Lakjegyzék*, 10. évf. Budapest, 1898, Frankli-Társulat, 96. p.

rendes költségei, továbbá a roskatag lak[ó]ház és az üvegház gyökeres helyreállításával járó rendkívüli kiadások nagyon csekély összegre szállítottak alá, sőt néha túl is szárnyaltak, többszörös kárpótlást nyújtottam gyermekeimnek azáltal, hogy őket, amióta önálló háztartást alapítottak, rendes apanage-zsal²⁵⁵ láttam el, legújabbán pedig reájuk tulajdoni joggal átruháztam vagyonom egy részét, azzal helyettesítvén jövőre azon rendes és rendkívüli segélyt, amelyet nekik azelőtt évről évre adni szoktam.

Mindezen körülményeket csak azért emelem ki, mivel sírom álmaim is megzavarná, ha a kételynek leghalványabb árnyéka is fölmerülhetne arra nézve, hogy alábbi intézkedéseimmel bármiféle méltányos igényt, bármiféle jogosult érdeket megsértettem volna.

Sem váltó, sem kötelezvény, sem pedig szóbeli ígéret alapján senkinek adósa nem vagyok. Hitelbe nem szoktam vásárolni, az iparos számlákat, valamint azokat is, amelyek a háztartással állanak összeköttetésben, ha nem is rögtön, de hónapról hónapra rendszeresen kifizetem. Hagyatékomat tehát semmi más kötelezettség nem terheli, mint az a 200, azaz kettőszáz forint, amelyet Hausknecht Jakab,²⁵⁶ a villai üres telek haszonbérloje óvadék (cautio) gyanánt kezeimhez letett, s amelynek kamatai a haszonbérbe fél évenként beszámíttattak.

II.

Hálámat szeretett húgom, öz[v]. Márkus Józsefné, született Horváth Anna irányában, aki gyermekeim szárnyra kelése után háztartásom vezetésére vállalkozott, s hanyatló napjaimban hű támaszom volt, azáltal akarom tanúsítani, hogy számára 4200, azaz négyezer-kétszáz koronából álló életjáradékot biztosítok.

Ezen életjáradék fedezetül örököseim a M[agyar] Földhitelintézet őrizete és kezelése alá tartoznak adni Pesti Hazai Első Takarékpénztári részvényeimből 7, azaz hét darabot. E részvények osztalékából fogja az intézet húgomnak a fennebbi életjáradékot, éspedig 350 koronából álló, előleges havi részletekben kiszolgáltatni.

Nyisson az intézet e célra „Horváth Boldizsár örökösei” cím alatt folyószámlát, amelynek terhére azonban a húgomnak kiszolgáltató havi részleteken s ezek kamatain túl, csak a földözetül szolgáló értékpapírok utáni őrizeti díj s azok a költségek számolhatók el, amelyek e járadék kezelésével vannak kapcsolatban. Ha tehát ezen terheket az említett részvények osztaléka túlhaladná, eme fölösleg, amely a földözeti alap növelésére szolgál, fél évről fél évre tőkésítendő. Örököseim pedig jelentsék be az intézetnél közös meghatalmazottjukat,

²⁵⁵ Apanage – apanázs: rendszeres pénzbeli támogatás (fra.) (Tilcsik György jegyzete.)

²⁵⁶ Hausknecht Jakab, elismert budapesti konyhakertész.

akit a félévenként lezárni szokott folyószámlák kivonatának átvételére, ellenőrzésére és helybenhagyására feljogosítanak.

A folyószámlát az intézet húgom elhunytával fogja véglegesen lezárni, s örökösöm a fedezetül letett értékpapírokat a jövedelmek feleslegéből esetleg alakult tőkével s ezek járulékaival együtt csak ekkor vehetik át az intézettől, mindezt abban az arányban osztván föl maguk között, amelyet örökösödésükre nézve az alábbi IX. pontban megállapítottam.

III.

Azon 500, azaz ötszáz forintot, amelyet kedves öcsémnek, Horváth József²⁵⁷ nyugalmazott kincstári tisztartónak 1887-ik évben kölcsönadtam, örökösöm ügy tekintésék, mint amely kamataival együtt ki van egyenlítve, s az erről szóló kötelezvényt, ha az még halálom után is netán irományaim között találtatnék, neki azonnal visszaadják.

IV.

Közcélokra a következő hagyományokat rendelem:

- a) a Magy[ar] Tudományos Akadémiának 2000, azaz kétezer koronát;
- b) a Kisfaludy társaságnak szintén 2000, azaz kétezer koronát;
- c) szülővárosomban, Szombathelyen létező, úgynevezett Emberbaráti Egyesületnek²⁵⁸ /:kórház:/ 2000, azaz kétezer koronát;
- d) ugyanott a Polgári Ápoldának²⁵⁹ /:elaggott szegény polgárok háza:/ 1000, azaz egyezer koronát;
- e) ugyanott a nevetem viselő és a városi tanács kezelése alatt álló ösztöndíj-alapítvány²⁶⁰ számára 3000, azaz háromezer koronát.

²⁵⁷ Ifj. Horváth József (1825–1899) kereskedő, magyar királyi kincstári uradalmi tisztartó.

²⁵⁸ A Szombathelyi Emberbaráti Egyletet 1823-ban alapították. Az önszerveződő egyesület egy kórház létrehozásával és működtetésével foglalkozott. SZOMMER Ildikó: A szombathelyi Emberbaráti Egylet megalakítása és működtetése. *Vasi Szemle*, 1993. 4. sz. 563–569. p.

²⁵⁹ Szombathelyi Polgári Gyámolda (korábban: Ispotály): A főként adományokból működő intézmény azzal a céllal jött létre 1862-ben, hogy idős és szegény polgároknak lakhatást és ellátást nyújtson. TILCSIK 2008. 473. p.

²⁶⁰ A szombathelyi Horváth Boldizsár ösztöndíj-alapítványt az 1860-as évek végén hozták létre helyi tehetséges, ám szegény gyermekek oktatásának támogatására. TILCSIK 2008. 473. p.

V.

Gendur Pál szolgáltnak, aki már az 1873. év tavasza óta szakadatlanul nálam van, föltéve, hogy halálom bekövetkezésekor is szolgálatomban fog állani, hűséges ragaszkodása elismeréséül, minden szolgálati éve után, amelyet eddig nálam töltött, és ezentúl tölteni fog, 100, azaz egyszáz koronát hagyományozok, mitől a kincstári illetéket hagyatékom fogja fizetni.

VI.

Könyvtáram tartalmát kedves gyermekeim és vejeim úgy osszák fel maguk között, hogy a jogi művek Jenő fiamnak,²⁶¹ – a francia kiadványok, valamint a magyar vagy német nyelvű szépirodalmi művek Radisics Jenő²⁶² vőmnek, – az országgyűlési naplók, úgyszintén a politikai és közgazdasági munkák dr. Láng Lajos²⁶³ vőmnek, – végül a történelmi és egyéb tudományos művek báró Eötvös Loránd²⁶⁴ vőmnek jussanak emlékül.

VII.

Szolgám, Gendur Pál s néha húgom és egyik vagy másik gyermekem időről időre értékpapírokat vagy egyéb értéktárgyakat szoktak gondviselésemre bízni, amelyek Wertheim-szekerényemben vannak elhelyezve vagy csomag alakjában, vagy pedig külön-külön borítékban, az illető tulajdonos nevének pontos följegyzésével. E letéteményeket hagyatékom rendezésekor tulajdonosaiknak visszaadni rendelem.

²⁶¹ Horváth Jenő (1849–1911) királyi kúriai tanácselnök.

²⁶² Radisics Jenő (1856–1917) 1887-től halálig az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum igazgatója, Horváth Irma (1860–1915) férje.

²⁶³ Láng Lajos (1849–1918) közgazdász, statisztikus, országgyűlési képviselő (1911-től báró), Horváth Emília (1855–1918) férje.

²⁶⁴ Eötvös Loránd (1848–1919) báró, fizikus, egyetemi tanár. 1894–95-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1889 és 1905 között a Magyar Tudományos Akadémia elnöke; Horváth Gizella (1853–1919) férje.

VIII.

Budapesti lakásomat²⁶⁵ addig, amíg halálom után arra nézve a szabályszerű felmondási határidőnek első fele lejár, a benne lévő bútorokkal, konyhaszerekkel együtt az én kedves húgom használatára bocsátom, s ugyanaddig a nőcselédek is rendelkezésére fognak állani, magától értetvén, hogy ezen idő alatt mind lakbérem, mind a háztartás költségei, mind elvégre a nőcselédek fizetése hagyatékom által viselendőek. A jelzett határidőn túl s a háztartás megszűntével húgom az II. pontban számára biztosított életjáradék élvezetébe lép, s ugyanakkor a nőcselédek félévi fizetésüknek megfelelő jutalom kiszolgáltatása mellett szolgálatukból elbocsátandók.

IX.

Az előző pontokban felsorolt hagyományok, az I. pontban érintett 200 forint tartozásom, továbbá a betegség és temetkezési költségek levonásával fen[n] maradó összes ingó és ingatlan vagyonomat szeretett gyermekeim, név szerint: Horváth Jenő, jelenleg a temesvári kir[ályi] tábla tanácselnöke, – Horváth Gizella, báró Eötvös Loránd b[uda]pesti egyetemi tanár neje, Horváth Emília, dr. Láng Lajos b[uda]pesti egyetemi tanár neje, – végül Horváth Irma, Radics Jenőnek, az Országos Iparművészei Múzeum igazgatójának neje, – egyenlő arányban örököljék.

X.

Minthogy különben is gyermekeimet nemcsak évi járadék, hanem rendkívüli segély alakjában is, a körülmények által igazolt csekély eltérések kivételével időről időre egyforma kedvezményben szoktam részesíteni, közöttük arra nézve, amit tőlem akár készpénzben, akár pedig egyéb értékben kaptak, semmi beszámításnak, semmi compensatióknak²⁶⁶ nincs helye.

E szabály alá azonban nem tartoznak azon kölcsönök, amelyeket gyermekeimnek írásbeli elismervények mellett adtam, valamint azon előlegek és kölcsönök sem, amelyeket nekik vagy vejeimnek szintén írásbeli elismervény mellett ezentúl adnék.

Ez utóbbi kölcsönök s illetőleg előlegek, mint aktív követeléseimhez tartozók, hagyatékom kiegészítő alkatrészeit teszik, s mint ilyenek, az osztályrészek

²⁶⁵ Horváth állandó lakása az Andrássy út 96. szám alatt volt.

²⁶⁶ Compensatio – kompenzáció: kárpótlás, kiegyenlítés (lat.)

kihasításánál gyermekeimnek betudandók, éspedig úgy, hogy amit az egyik vagy másik vőmnnek kölcsönöztem, az nejének osztályrészébe számíttassék be.

XI.

Értékpapírjaim Wertheim-szekrényemben, legnagyobbbrészt pedig a M[agyar] Földhitelintézetnél és a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál állanak őrizet alatt. Ugyanezen intézetek kezelik forgótőkémét is folyószámla mellett, amely félévről félévre rendszeren lezáratik, és amelynek kivonatát az intézetek nekem megküldik. E kivonatokat a nevezett intézetekből érkezett értesítvényekkel, továbbá ugyanazoknak félévről félévre megújított elismervényét az őrizetük alatt álló értékpapírokról Wertheim-szekrényemben azok a csomagok tartalmazták, amelyeken e fölíratok olvashatók: „Folyószámlám a M[agyar] Földhitelintézetnél”, továbbá „Folyószámlám a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál”.

Egyébiránt vagyonom állagáról gyermekeim teljes tájékozást nyerhetnek azon kimutatásból s mérlegből is, amelyet évről évre pontosan elkészíteni szoktam, s amely mind aktív, mind pass[z]ív értékállapotom minden egyes alkatrészét föltárja. E kimutatás és mérleg szintén Wertheim-szekrényemben található abban a csomagban, amely e fölíratot viseli: „Értékállapotom”.

Amiről írásbeli elismervény, illetőleg kötelezvény nem létezik, s amit vagyonom kimutatásában nem vettem föl, vagy abból jövőre kihagynék, az élők közötti ajándékozás természetével bír, amely sem hagyatékomhoz nem tartozik, sem beszámításnak tárgya nem lehet.

XII.

Nem engedem, hogy áruba bocsátassanak s idegen kézre kerüljenek a következő tárgyak ú[gy] m[int]: az anyámtól maradt, s jelenleg írószobámban álló ütőóra, amelynek ketyegésénél tanultam, mint gyermek leckéimét, – a hálószobámban lévő másik ütőóra, amelyet boldogult nőm hozott a házhoz, a szalonomban függő nagy ingaóra, – három arany zsebóráim, amelyeknek egyike chronometer,²⁶⁷ – nőm két arcképe, – Deák Ferenc életnagyságú arcképe, amelyet néhai Gorove István barátom és minisztertársam végrendeletbeli megemlékezésének köszönök,²⁶⁸ Deák Ferenc ajándéka, a kis sétabot, ame-

²⁶⁷ Chronometer – kronométer: precíziós szerkezetű, különlegesen nagy pontosságú óra (gör.) (Tilsik György jegyzete)

²⁶⁸ Gorove István 1881-ben hunyt el. Haláláig a Deák-párt, majd a Szabadelvű Párt körének elnöke volt. Gorove már 1872-ben elkészített végrendeletében műkincseket hagyott Horváthra, aki végrendeletének tanúja is volt. *Ellenőr* 1881. június 2. 275. sz.

lyet saját kezűleg faragott, – a szalonomban álló s néhai Skalinczky²⁶⁹ építész rajza után készült szekrény, amelyben dolgozataimat és szivar[j]aimat szoktam tartani, – ezüst asztali- és evőkészletem, – végül azon néhány műtárgy, amelyek az ebédlőben elhelyezett szekrényekben vannak.

Ezek közül, tekintet nélkül értékük különbözetére, az anyámról rám maradt ütőórát Jenő fiam, – a nőmtől maradt óra ellenben Gizella leányom, – nőm egyik arcképét Emília leányom, – a másikat pedig Irma leányom vegye át s őrizze meg családi ereklye gyanánt.

A jelen pontban elősorolt többi tárgyakat gyermekeim testvéri egyetértéssel osszák föl maguk között, értékük arányában.

Óhajtom azonban, hogy gyermekeim ingó hagyatékomból egy emléktárgyat adjanak az én kedves menyem[nek], vejeim[nek] és unokáimnak, továbbá kedves húgomnak és öcsémnek, szeretett unokaöcsémnek, Márkus Józsefnek,²⁷⁰ végül ama hű barátaimnak, akik egy külön kis világot alkottak körülöttem, amelyet fennkölt szellemük fényével és nemes érzelmeik melegével töltöttek be, s amely híven megőrizte kebelében a szépnek és jónak tiszteletét akkor is, amikor ezek oltárait az erkölcsök sivár elfajulása a közélet terén végpusztulással fenyegeté.

XIII.

Kérem gyermekeimet, szokott kegyeletükkel gondoskodjanak arról, hogy a szombathelyi temetőben az én jó anyám, Horváth Józsefné született Rába Júlia síremléke, továbbá az is, amely ugyanott boldogult ipam és családja hamvai felett emelkedik, jó karban tartassék, és szükség esetén megújíttassék.

XIV.

Ha halálom bekövetkezésekor a hullaégetési rendszer már életbe lépett volna, úgy hűlt tetememet ez úton kívánom megsemmisíttetni. Ellenkező esetben földi maradványaimat a budapesti Kerepesi temetőben, ugyanazon családi sírboltban helyezték el, amelyben az én nemes atyám és feledhetetlen jó nőm hamvai nyugosznak.²⁷¹

²⁶⁹ Skalnitzky Antal (1836–1878), építész, műgyetemi tanár.

²⁷⁰ Ifjabb Márkus József (1852–1915) újságíró, 1897 és 1906 között Budapest főpolgármestere, 1910-től országgyűlési képviselő.

²⁷¹ A holttestek elhamvasztásának ügye az 1870-es évek óta foglalkoztatta a hazai közvéleményt, és a kérdés élénk vitát váltott ki. Az 1890-es években már több európai nagyvárosban működtek krematóriumok, de Magyarországon csak 1951-ben Debrecenben, Budapesten pedig 1968-ban

Gyermekeimnek azonban szívükre kötöm:

- a) ügyeljenek fel lelkiismeretesen arra, hogy élve ne temessenek el, ennél-fogva hűlt tetemem csak akkor adassék át a földnek, ha azon a föloszlás kétségtelen jelei mutatkoznak;
- b) szint oly zajtalanul, – amint élelem – óhajtván leszállni a sírba, kerüljék el a szokásos gyászmenetet; hanem mihelyst halálom minden kétséget kívül bizonyult, szállíttassanak ki kíséret nélkül a Kerepesi temető halottaskamarájába; az egyház szolgálja ott adja reám a végső áldását, s onnan helyezzenek vagy a családi sírboltba, vagy pedig oda, ahol a hullaégetés végrehajtatik.²⁷²

Azon esetben, ha a halál nem itt Budapesten, hanem messze távolban érne utol, úgy hogy hamvaim átszállítása sok nehézségbe ütköznék, vagy nagy költséggel járna: fölhatalmazom gyermekeimet, arra, hogy ott temessenek el, ahol halálom bekövetkezett.

XV.

Jelen végrendeletem végrehajtására egész bizalommal nemes barátomat Hodossy Imre²⁷³ orsz[ág]gyűlési képviselő urat kérem fel. Tiszteletdján kívül, – amelyről gyermekeim fognak gondoskodni, – emlékül felajánlom neki francia szalonórát és a Zala György²⁷⁴ művész által készített mellszobrom egyik főszebe²⁷⁵ öntött példányát, ezzel is jelezni óhajtván irányában szeretetteljes tiszteletemet és ragaszkodásomat, amelyet az ő tiszta jelleme és hű barátsága bennem évről évre fokozott.

nyílt hamvasztó. A témáról lásd bővebben: *A Pallas nagy lexikona*. 8. köt. Budapest, 1894, 624. p.; POLGÁRI Szilvia: Hamvasztás Magyarországon. A debreceni krematórium rövid története. *Aetas*, 2016. 2. sz. 83–103. p. Horváthot valóban a Fiumei úti temetőben, a családi sírboltba temették el.

²⁷² E temetéssel kapcsolatos kikötések nem valósultak meg. 1898. október 31-én, a gyászszertartáson számos közéleti személy vett részt (Szombathely városa is küldöttséggel képviseltette magát), és Samassa József egri érsek búcsúztatta a halottat. Az Andrássy úti háznál a tömeg miatt rendőröknek kellett biztosítani a rendet és az utcai forgalmat. Ezután a temetőbe is nagyszámú gyászmenet kísérete ki. Horvát Boldizsár temetése. *Budapesti Napló*, 1898. (október 31.) 300. sz. 4–5. p.

²⁷³ Hodossy Imre (1840–1909), ügyvéd, 1869-től országgyűlési képviselő. 1878 és 1893 között a budapesti ügyvédi kamara elnöke, majd tiszteletbeli elnöke.

²⁷⁴ Zala György (1858–1937), szobrász.

²⁷⁵ Fősz – gipsz. Zala György említett, Horváth Boldizsárról készített bronz mellszobrát ma a Magyar Nemzeti Galéria utódintézménye őrzi. (Tilcsik György jegyzete alapján)

XVI.

Ha dacára azon, majdnem leküzdhetetlen nehézségeknek, amelyeket szem-bajom²⁷⁶ munkásságom elé gördít, mégis sikerülne emlékirataimat és szétszórt dolgozataimat összeállítanom, azok kiadására külön fogok intézkedni.

XVII.

E végrendeletemben foglalván össze utolsó akaratomat, minden korábbi végrendeletemet ezennel semmisnek és érvénytelennek nyilvánítom.²⁷⁷

Mielőtt a végrendeletemet aláírnám, megjegyzem, hogy a második pontot, amely a hűgomnak szánt életjáradékról szól, azon intézkedéssel toldom meg, hogy a kincstári illetéket az említett életjáradéktól hagyatékom viselje.

Kelt Budapesten, 1895. évi május 12^{én}

Horváth Boldizsár

Alulírottak, mint e célra meghívott s együttesen jelen lévő végrendeleti tanúk ezennel bizonyítjuk, hogy a jelen végrendeletet a végrendelkező Horváth Boldizsár előtt, akit személyesen ismerünk, s aki írni tud ugyan, de szembajánál fogva olvasni nem képes, saját kívánatára Kiszely Tibor²⁷⁸ végrendeleti egyik tanú szóról szóra fölolvasta. Bizonyítjuk továbbá, hogy miután a végrendelkező élőszóval is kijelentette előttünk, miszerint ezen XVII pontból és egy utólagos megjegyzésből álló végrendelet valóban az ő utolsó akarátát foglalja magában, azt a mi jelenlétünkben saját kezűleg aláírta. Ezek megtörténtével a zsinetet, amellyel a jelen hitelesítési záradékkal együtt összesen – 4 – /: négy : / ívből álló végrendelet összefűzve van, a végrendelkező Horváth Boldizsár, továbbá Mersics Miklós²⁷⁹ és Szász László²⁸⁰ végrendeleti tanúk pecsétjével megerősítettük és a jelen hitelesítési záradékkal saját kezűleg aláírtuk.

Kelt Budapesten, 1895. évi május hó 12^{én}

²⁷⁶ A források szerint Horváth Boldizsár szembetegsége súlyos volt, 1894-ben egy nagyobb operáción is átesett miatta. *Budapesti Hírlap*, 1894. (augusztus 28.) 237. sz. 6. p.

²⁷⁷ Két korábbi végrendelete is volt, egy 1883-as és egy 1886-os keltezésű. TILCSIK 2008. 470–471. p.

²⁷⁸ Kiszely Tibor (1847–1898), jogtudós, kúriai bíró.

²⁷⁹ Mersich (Mersics) Miklós (1821–1901), királyi kúriai bíró, a gázsjelentések alapján feltehetően Horváth Boldizsár sógomőjének, Mersics Biankának a testvére.

²⁸⁰ Szász László (?–1898), miniszteri titkár 1868-tól az igazságügyi minisztériumban, majd 1885-től kúriai bíró.

Németh János nyugalmazott kir[ályi] táblai tanácselnök mint meghívott tanú.

Mersics Miklós nyugalmazott kúriai bíró mint meghívott tanú.

P. H. Szászy László

mint meghívott tanú.

P. H. Andrásovics Béla²⁸¹

mint meghívott tanú.

P. H. Kiszely Tibor

mint meghívott tanú.

V. 1.121.

Kihirdettetett, 1898. év

november hó 12-én a B[uda]pesti VI. ker.

Kir[ályi] J[árás]bíróságnál. Dr. Malatinszky Kálmán s. k. kir[ályi] alj[árás] bíró.

²⁸¹ Andrásovics Béla (1830–1913), kúriai bíró, majd 1897-től kúriai tanácselnök.

NÉVMUTATÓ

A

Albanich (Albanics) György 23, 27, 28
Andoch (Antoch) Mária 103
Andoch (Antoch) János György 111, 225
Andrásovics Béla 129
Andrássy Károlyné Szapáry Etelka,
grófnő 66
Andrássy Gyula, gróf 5, 51, 52, 57,
66–69, 71–75, 77, 79, 83, 87, 89,
90–93, 116
Andrássy Gyuláné Kendeffy Katinka,
grófnő 87, 117
Apponyi György, gróf 65, 78
Augusz Antal, báró 23

B

Balassa Gábor 111
Bánffy Miklós, gróf 15
Bánhidy Albert 15
Batthyány Fülöp, herceg 65
Batthyány Gusztáv, gróf 65
Batthyány Lajos, gróf 27, 33, 46
Beksics Gusztáv 80
Bem, Józef (Bem József) 19
Bertha Sándor 58
Beust, Friedrich Ferdinand, gróf 61
Bezerédj István 26

Bezerédj László 34
Bíró Antal 16
Bőle András 13
Bőle Judit 13
Böszörményi László 115
Brázay Kálmán 58, 59

C

Cenner Mihály 107
Czedler Imre 101, 105
Czuczor Gergely 58

Cs

Csekey István 119
Csemegi Károly 37, 117
Csengery Antal 67
Csemátony Lajos 70

D

Damjanich János (Damjanić, Jovan) 27
Deák Ferenc 9, 36, 46–52, 58–61,
64–69, 78, 79, 83, 91, 93, 114, 115, 125
Dembiński, Henryk 19
Dóczy (Dóczy) Lajos 57
Domaniczky Endre 65
Döllinger, Ignaz 96

E

Eötvös József, báró 79, 83, 95, 97
 Eötvös Loránd, báró 123, 124
 Esterházy Miklós herceg 117
 Esterházy Pál herceg 117

F

Felsőbüki Nagy Miklós 105
 Ferdinánd, V. 30
 Ferenc József, I. 54, 58, 68, 69, 73, 74,
 79, 88, 116

G

Gegő Elek 101
 Gencsy József 15, 20
 Gendur Pál 123
 Gigler József 101, 113
Glósz József 23
 Gorove István 68, 71, 79, 83, 114, 115, 125
 Görgei Artúr 13, 14, 16–18, 21

H

Habermann Gusztáv 16
 Hausknecht Jakab 121
 Haynau, Julius Jacob 15, 22, 26, 35–37,
 39, 40
 Hodossy Imre 127
 Horváth Anna (Márkus Józsefné) 33,
 107, 121
 Horváth Emília 68, 118, 123, 124, 126
 Horváth Gizella 5, 9, 10, 68, 123, 124, 126
 Horváth István, id. 101, 105
 Horváth István, ifj. 105
 Horváth János 117, 118
 Horváth Jenő 19, 68, 118, 123, 124, 126
 Horváth József, id. 27, 118
 Horváth József, ifj. 28, 33, 122
 Horváth Mária (Irma) 68, 118,
 123, 124, 126
 Horváth Péter 118

I

Irányi Dániel 38, 115, 116
 Istóczy Antal 42

Istóczy Győző 42

Ivánka Imre 48

J

Jekelfalussy Vince 96
 Jelačić, Josip 31
 Jókai Mór 115

K

Kandó Kálmán 91
 Kápolnay Ignác 21, 23
 Károlyi György, gróf 78, 79
 Kecskeméthy Aurél 72
 Kemény Zsigmond, báró 47
 Kiszely Tibor 128, 129
Kónyi Manó 10, 58, 68, 93
 Kossuth Lajos 16, 19, 38, 70, 82, 115
 Kovács Kálmán 96, 97, 117
 Kovács Zsigmond 10, 95, 96, 119

L

Laky Demeter 9
 Lamberg, Franz Philip, gróf 38
 Láng Lajos 123, 124
 Leó, XIII. 96, 97
 Lészai Dániel 18
 Liszt Ferenc 119
 Lónyay Béla 114
 Lónyay Menyhért 66, 67, 71, 73, 114

M

Mailáth György, gróf 68, 73–77, 81
 Malatinszky Kálmán 129
 Márkus István 95
 Márkus József, id. 107
 Márkus József, ifj. 126
 Márkus Emília 107
 Martiny (Martini) Frigyes 14, 20, 24, 27
 Mersich (Mersics) Bianka 128
 Mersich (Mersics) Miklós 128, 129
Mezey Barna 2, 8, 10
 Mihalovics (Mihalovich) Ödön 119
 Mikó Imre, gróf 79, 83, 114, 118
 Móczser Mária 18

N

Nagysándor József 17–19
 Napóleon, III. 117
 Nemeskéri Kiss Miklós 51
 Németh János 129

Ny

Nyáry Pál 19, 38, 48

P

Péczy (Peczely) Ferenc 33, 113
 Péczy (Peczely) Zsófia 113
 Pius, IX. 96, 97
 Polgári Szilvia 127

R

Rába Julianna 106, 126
Rákossy Anna 65
 Radisics Jenő 123, 124
 Reviczky Sándor 89

S

Sághy Mihály 41–43, 45
 Sághy Miklós 41
 Samassa József 127
 Schenk Anna 30
 Schenk Ferenc 27, 103, 105, 108, 110, 113
 Schenk Karolina (Röck Józsefné) 18, 30, 103, 112
 Schenk Klára Terézia 30, 68, 103, 105, 106, 108, 110–113, 117
 Schenk Mária 30, 31, 35, 105, 112
 Schmerling, Anton 42, 88
 Sennyey Pál, báró 73, 78, 79, 81
 Simon Antal 105
 Simon Pál 38
 Simon Rudolf 15
 Simor János 95
 Skalnitzky Antal 126
 Somssich Pál 36, 67, 68
 Stallner Ferenc 31

Sz

Szabó Imre 13–15, 27, 31, 32
 Szabó István 13

Szabó József Miklós 13
 Szabó László 42, 43
 Szabó Miklós 42, 44, 45
 Szabó Sámuel 18, 58
 Szász László 128, 129
 Széll József 34
 Szemere Bertalan 16, 66, 67, 110
 Szenczy Ferenc 33
 Szilágyi Dezső 71, 72
 Szilágyi Virgil 116
Szinyei József 7, 9
 Szlavy József 78
Szommer Ildikó 122

T

Tar János (Muki) 14, 15, 17, 20–23, 26–29
Tilcsik György 4, 10, 27, 31, 42, 105, 120–122, 125, 127, 128
 Tisza Kálmán 9, 48, 51, 78–81
 Tollovitz, Karl 34
 Tomcsányi József 78, 79
 Tóth Bálint 33
 Tóth Vilmos 115
 Türr István 117
 Türr Istvánné,
 Adeline Bonaparte-Wyse 117

U

Újházy László 115

V

Vértessy Sándor 92, 93
 Vidats János 85
 Vörösmarty Mihály 15, 19, 110, 119

W

Wenckheim Béla, báró 83, 84, 86, 114, 115

Z

Zádor Gyula 117
 Zala György 127

Jogtörténeti Értekezések

(alapította Kovács Kálmán)

1. RÉVÉSZ Tamás: *A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után*. Budapest, 1971
2. BUZÁS József: *Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom idején*. Budapest, 1971
3. MÁTHÉ Gábor – RÉVÉSZ Tamás: *Az esti- és levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán (1945–1970)*. Budapest, 1972
4. RÁCZ Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon*. Budapest, 1972.
5. BUZÁS József: *Veszprém vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában*. Budapest, 1973
6. KOVÁCS Kálmán (hrsg. und eingeleitet von): *Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht. Studienband*. Budapest, 1974
7. NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A jogtörténet-tudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (helyzetelemzés)*. Budapest, 1975
8. DEGRÉ Alajos: *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig*. Budapest, 1977
9. RÉVÉSZ T. Mihály: *A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után*. Budapest, 1977
10. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben*. Tanulmánykötet. Budapest, 1979
11. MEZEY Barna: *A Rákóczi-szabadságharc országgyűlései*. Budapest, 1981
12. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből. XVIII–XIX. század*. Tanulmánykötet. Budapest, 1982
13. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon*. Budapest, 1983
14. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. Tanulmánykötet. Budapest, 1984
15. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon. 19–20. század*. Tanulmánykötet. Budapest, 1986

16. KOVÁCS, Kálmán – RÉVÉSZ, T. Mihály (hrsg. und eingeleitet von): *Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen*. Studienband. Budapest, 1987
17. MEZEY Barna: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Budapest, 1995, Osiris–Századvég Kiadó
18. POMOGYI László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, 1995
19. MEZEY Barna (szerk.): *Hatalommegosztás és jogállamiság*. Tanulmánykötet. Budapest, 1998, Osiris Kiadó
20. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEZEY Barna (szerk.): *A magyar börtönügy kutatásának alapjai*. Tanulmánykötet. Budapest, 1997 (2. kiadás, Budapest, 2000, Gondolat Kiadó)
21. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEZEY Barna (hrsg.): *Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert*. Studienband. Budapest, 1997
22. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga (szerk.): *Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből*. Tanulmánykötet. Budapest, 1998, Gondolat Kiadó
23. GÖNCZI Katalin: *Magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó
24. POMOGYI László: *Szegényügy és közösségi illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó
25. FÖGLEIN Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó
26. MEZEY Barna (szerk.): *A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére (1826–1899)*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó
27. MEZEY Barna (hrsg.): *Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes*. Studienband. Budapest, 2003, Gondolat Kiadó
28. MEZEY Barna (szerk.): *Eckhart Ferenc emlékkönyv*. Budapest, 2004, Gondolat Kiadó
29. HAJNAL Hugó: *Csemegi Károly*. Budapest, 2003, Gondolat Kiadó
30. KÉPES György: *A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya*. Budapest, 2003, Gondolat Kiadó
31. MEZEY Barna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére*. Budapest, 2005, Gondolat Kiadó
32. BECCHI, Paolo – SEELMANN, Kurt: *Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás*. Budapest, 2005, Gondolat Kiadó
33. HORVÁTH Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Budapest, 2006, Gondolat Kiadó
34. LADÁNYI Andor: *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944*. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó
35. CHAUVEAU, Adolphe – HELIÉ, Faustin: *A bűnrészesség*. Budapest, 2008, Gondolat Kiadó

36. HORVÁTH Attila – KOLTAY András – MÁTHÉ Gábor (szerk.): *Sapientia iniuria non potest fieri. Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére*. Budapest, 2009, Gondolat Kiadó
37. KÉPES György: *Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig*. Budapest, 2009, Gondolat Kiadó
38. MEZEY Barna (szerk.): *Szimbolikus kommunikáció. A jog színházától a jogi rituáléig*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó
39. MEZEY Barna (szerk.): *Bor és jogtörténet*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó
40. BRAUNEDER, Wilhelm – KOHL, Gerald: *A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó
41. KÉPES György (szerk.): *Az abszolút monarchia*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó
42. ROKOLYA Gábor: *A közjegyzői intézmény fejlődése a polgári korban*. Budapest, 2013, Gondolat Kiadó
43. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *Szuverenitáskutatás*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
44. STIPTA István: *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
45. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – GOSZTONYI Gergely (szerk. és előszó): *A rendszer-váltás harminc éve, avagy determinált volt-e a jogrendszer transzformációja?* Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
46. NAGY Noémi (szerk. és előszó): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
47. KARÁCSONY András (szerk. és előszó): *Szuverenitáskérdések. Elméletek, történetek*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
48. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga: *Hivatás és függetlenség*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
49. RAYMUNDUS PARTHENOPEIS: *A törvények rövid, könnyű és hasznos foglalata*. (Fordította, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta BLAZOVICH László) Budapest, 2021, Gondolat Kiadó
50. MEZEY Barna (szerk.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*. Budapest, 2021, Gondolat Kiadó
51. MÁTHÉ Gábor: *Közép-Európa újkori születése. A magyar közjog elemi forrásai. 16–20. század*. Budapest, 2021, Gondolat Kiadó